

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
NAZİRLƏR KABİNETİ YANINDA

İÇƏRİŞƏHƏR

DÖVLƏT TARİX-MEMARLIQ
QORUĞU İDARƏSİ

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında
“İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi
Elmi-Mədəni Mərkəz

Şərqdə İlk Demokratik Respublika
("28 May – Respublika günü" ilə əlaqədar
elmi-praktik konfrans)
Məqalələr toplusu

Ar 2014
559

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
NAZİRLƏR KABİNETİ YANINDA

İÇƏRİŞƏHƏR

DÖVLƏT TARİX-MEMARLIQ
QORUĞU İDARƏSİ

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında
“İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi
Elmi-Mədəni Mərkəz

Şərqdə İlk Demokratik Respublika
("28 may – Respublika günü" ilə əlaqədar
elmi-praktik konfrans)
Məqalələr toplusu

98664

201294

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ARXIV

“Elm və təhsil”
Bakı - 2014

T3(2A)710

Elmi redaktor:

Vəfa Quliyeva
tarix elmləri doktoru

İşçi qrup:

Mikayıl Nəcəfov
İradə Musayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Qənirə Pirquliyeva
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Nəcəf Quliyev
Yeganə Elçiyeva
Həcər Alxasova

Şərqdə İlk Demokratik Respublika ("28 May – Respublika günü" ilə əlaqədar elmi-praktik konfrans). Məqalələr toplusu. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 224 səh.

ISBN 978-9952-8024-2-9

VIXRA

MT. AXTARILAN ƏSƏRLƏR
AZƏRBAYCAN MİLLİ
KİTAPXANASI

Anar İsgəndərov
tarix elmləri doktoru, professor

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Hər qaranlıq gecənin günəşli bir səhəri olur. Azərbaycan xalqının tarixində bu qaranlıq gecə 1918-ci ilin mart soyqırımı, günəşli səhər isə 1918-ci ilin 28 mayıdır. 28 may müstəqilliyimizin tarixində ən yüksək zirvədir! Bu birmənalı belədir. Riyaziyyatçılar buna aksioma deyirlər.

Bütün xalqlara müstəqillik nəşib olmur. Dünyanın bir çox xalqlarının tarixində zirvələr mövcuddur. Anadolu türkləri üçün 29 oktyabr, fransızlar üçün Bastiliyanın alınması, almanlar üçün XIX əsrdə Almaniyanın birləşdirilməsi, amerikalılar üçün 4 iyul ən böyük tarixi hadisədir. Allah-Təala belə bir xoşbəxt günü bizim xalqımıza da nəşib etmişdir. Bu xoşbəxt tarixin başlanğıcı 1918-ci il mayın 28-dir.

Vaxtilə K.Marks yazırdı ki, qədim Yunanıstan olmasaydı, qədim Roma olmazdı, qədim Roma olmasaydı, müasir Avropa olmazdı. M.Ə.Rəsulzadə isə yazırdı: "I cahan savaşı olmasaydı, fevral burjua inqilabı olmazdı, fevral burjua inqilabı olmasaydı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti olmazdı" (1, s.23).

23 ay fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zaman məhdudluğuna baxmayaraq, aşağıdakıları həyata keçirməyə müvəffəq oldu:

- 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası Tiflisdə Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə ilk iclasını keçirdi və 6 maddədən ibarət "İstiqlal bəyannaməsi"ni qəbul etdi. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı (2, s.85).

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti coğrafi məfhum olan Azərbaycan sözünü siyasi məfhumla çevirdi. Bu vaxta qədər müxtəlif adlar altında təsbit olunan bu ərazi Azərbaycan, dövlət isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlanmağa başladı.

- 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Batum müqaviləsi imzalandı.
- 1918-ci il iyunun 21-də Azərbaycan hökuməti Azərbaycanın ilk dövlət rəmzlərini təsis edərək qəbul etdi.
- İyunun 21-də qırmızı parça üzərində ağ aypara və ağ səkkizguşəli ulduz təsvir olunan bayraq (Osmanlı bayrağına oxşar) qəbul edildi;
 - a) Noyabrın 9-da hazırkı üçrəngli bayrağımız və Səkkizguşəli ulduz qəbul edildi;
 - 1918-ci il iyunun 24-də Milli hökumət Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazax şəhərinə köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi.
 - 1918-ci il iyunun 26-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan Milli Ordusu yaradıldı.
 - 1918-ci il iyunun 27-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Azərbaycan (türk) dili dövlət dili elan olundu.
 - 1918-ci il iyunun 27-dən – iyulun 1-dək Qaraməryəm yaxınlığında Qafqaz İslam Ordusu Korqanovun rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti qüvvələrini darmadağın etdi.
 - 1918-ci il iyulun 15-də Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə erməni-daşnak qüvvələri tərəfindən türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımları təhqiq etmək və tarixi həqiqətləri dünyaya çatdırmaq üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradıldı.
 - 1918-ci il iyulun 20-də Qafqaz İslam Ordusu Şamaxını Bakı soveti qüvvələrindən azad etdi.
 - 1918-ci il iyulun 30-da Milli hökumətin qərarı ilə Yelizavetpol şəhəri-Gəncə, Qaryagin Cəbrayıl adlandırıldı.
 - 1918-ci il iyulun 31-də Şaumyan başda olmaqla Bakı Soveti qüvvələri istefa verdi.
 - 1918-ci il sentyabrın 15-də Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu Bakı şəhərini Sentrokaspi qüvvələrindən azad etdi.

- 1918-ci il sentyabrın 17-də Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Milli hökumət Bakı şəhərinə daxil oldu. Bakı Azərbaycanın paytaxtına çevrildi.
- 1918-ci il oktyabrın 21-də Azərbaycan Xəzinə Palatası təşkil edildi.
- 1918-ci il noyabrın 1-də Hərbi Nazirlik yaradıldı.
- 1918-ci ilin noyabrında Azərbaycan Məhkəmə Palatası təşkil edildi.
- 1918-ci il noyabrın 17-də general Tomson başda olmaqla ingilis qüvvələri Bakıya daxil oldu. Bakıda ingilis-german qubernatorluğu yaradıldı.
- 1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamenti təsis edildi.
 - Azərbaycan Parlamentində türk-müsəlman əhalisinə – 80, ermənilərə 21, ruslara 10, almanlara 1, yəhudilərə 1, gürcülərə 1, polyaklara 1 yer ayrılmışdı. Parlamentin demokratik tərkibi hətta bugünkü Avropa Şurasını da təccübləndirə bilər.
 - Azərbaycan parlamentinin 17 ay ərzində 145 iclası keçirilmişdir. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun lahiyyəsi çıxarılmış, onlardan 230-u qəbul olunmuşdur.
 - Parlamentdə 11 fraksiya fəaliyyət göstərirdi.
 - Parlamentdə 11 komissiyası var idi.
 - Azərbaycanda hakimiyyət bölgüsü aparıldı. 1.Qanunverici, 2.İcraedici, Məhkəmə hakimiyyəti.
 - 1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan parlamenti Bakı şəhərinin azad edilməsində şəhid olmuş türk və Azərbaycan əsgərlərinin şərəfinə Bakının ən hündür yerində abidənin ucaldılması haqqında qərar qəbul etdi.
 - 1918-ci ilin dekabrında milli valyuta olan Bakı bonu tədaviyə buraxıldı.
 - 1918-ci il dekabrın 28-də parlamentdə Ə.Topçubaşovun başçılığı ilə Paris sülh konfransına xüsusi nümayəndə heyətinin göndərilməsi haqqında qərar qəbul edildi.
 - 1918-ci il dekabrın 28-də general Tomson Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi hökuməti tanıdığını bəyan etdi.

• 1919-cu ilin yanvarında Qarabağda erməni separatçıların qanunsuz hərəkətlərinə son qoymaq üçün Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Fevralda Xosrov bəy Sultanov qubernator təyin olundu.

• 1919-cu ilin fevralında ermənilər təfəfindən Naxçıvana edilən hücumların qarşısını almaq üçün Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı.

• 1919-cu il martın 3-də Azərbaycan Teleqraf Agentliyi yaradıldı.

• 1919-cu il martın 21-də Əlifba islahat komissiyası yaradıldı. Məqsəd latın əlifbasına keçməkdən ibarət idi.

• 1919-cu ilin martından Novruz bayramı dövlət səviyyəsində qeyd olundu.

• 1919 və 1920-ci illərdə 31 mart dövlət səviyyəsində milli matəm günü kimi qeyd olundu.

• 1919-cu ilin martında "Əksinqilabla mübarizə təşkilatı" adı altında Milli təhlükəsizlik xidməti yaradıldı.

• 1919-cu il iyunun 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı.

• 1919-cu il iyunun 15-də Denikin təhlükəsinə qarşı Gürüstənlə hərbi pakt imzalandı.

• 1919-cu il iyunun 28-də Böyük Britaniya hökuməti ingilis ordusunun Qafqazdan çıxarılacağı haqqında Paris sülh konfransına rəsmi məlumat verdi.

• 1919-cu il iyulun 21-də parlament Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında əsasnaməni təsdiq etdi. Əsasnaməyə görə seçkilərdə qadın və kişi bərabərliyi təsbit olundu.

• 1919-cu il avqustun 11-də Parlament Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanun qəbul etdi. Yəni, rəngindən, irqindən, cinsindən asılı olmayaraq Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün millətlərin nümayəndələri qanun qarşısında bərabər elan olundu.

1919-cu il avqustun 24-də Naxçıvanda ABŞ general-qubernatorluğunun yaradılması barədə polkovnik V.Haskelin bəyanatı elan edildi və amerikalı polkovnik Edmund Delli bu zo-

naya qubernator təyin olundu. Lakin Azərbaycan hökumətinin ciddi müqaviməti və Naxçıvan əhalisinin kəskin etirazı nəticəsində amerikalılar öz niyyətlərini reallaşdırma bilmədilər.

• 1919-cu il avqustun 20-dən sentyabrın 2-nə kimi Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayı keçirildi.

• 1919-cu il avqustun 22-də Dağlıq Qarabağ erməniləri Azərbaycan hökuməti qarşısında 26 bənddən ibarət öhdəlik götürüldülər.

• 1919-cu il avqustun 23-də Qaçqın və köçkünlərlə bağlı komissiya yaradıldı.

• Hökumət qaçqın düşən əhali ilə bağlı parlament və hökumət səviyyəsində 10 qərar və qanun qəbul etdi.

• 1919-cu il avqustun 25-də ingilis qüvvələri Bakını tərk etdilər.

• 1919-cu ilin avqustunda Xəzər hərbi dəniz donanması yaradıldı.

• 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan parlamenti 100 nəfər azərbaycanlı tələbənin xaricə göndərilməsi haqqında qanun qəbul etdi.

• 1919-cu il sentyabrın 1-də Azərbaycan Parlamenti Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Dərslər noyabrın 1-də başladı.

• 1919-cu ilin yayında Azərbaycan hökuməti özünün maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, Dağıstan Dağlıqlar Respublikasına 50 milyon manat həcmində yardım göstərdi.

• 1919-cu ilin avqustunda Lənkəranda qiyamçı qüvvələr darmadağın edilərək bölgədə Cümhuriyyətin hakimiyyəti bərpa olundu.

• 1919-cu il sentyabrın 3-də Lənkəran bölgəsindəki rus hərbi qüvvələri tərkisilah edildi.

• 1919-cu il sentyabrın 30-da Dövlət Bankı təşkil olundu.

• 1919-cu ilin oktyabrında mətbuatda senzura ləğv olundu.

• 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan-Ermənistan sazişi imzalandı.

- 1919-cu ilin dekabrında "İstiqlal" muzeyi açıldı.
- 1919-cu ildə Bakı neftini dünya bazarına çıxarmq üçün Bakı-Batun neft kəməri bərpa edilərək istifadəyə verildi.
- 1919-cu ilin sonunda İstehkamçılar məktəbi, Hərbi dəmiryolçular məktəbi, Hərbi feldşer məktəbi və Hərbiyyə məktəbi açıldı.

• Milli hökumət Gəncədə Nizami məqbərəsinin tikintisinə 500 min manat vəsait ayırdı. Amma məqbərəni tikmək üçün vaxt çatmadı.

• 1920-ci il yanvarın 11-də Versalda Azərbaycan Paris Sülh Konfransının Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanındı.

• 1920-ci il yanvarın 14-də Azərbaycanın Paris Sülh konfransının Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınması şəraitində Təzəpir məscidində dualar oxundu. Parlamentin təntənəli iclası keçirildi, Hüriyyət meydanında Milli ordunun rəsmi keçidi oldu.

• 1920-ci il martın 20-də sovet Rusiyası ilə ticarət müqaviləsi imzalandı. Lakin Rusiya bu müqaviləyə riayət etmədi.

• 1920-ci il martın 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İran tərəfindən de-fakto və de-yure tanındı.

• 1920-ci il martın 20-də İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən Tehranda səfirlik, Təbrizdə baş konsulluq, Rəştdə konsulluq, Ərdəbildə, Məşhəddə vitse-konsulluq, Xoy və Əhərdə konsul agentlikləri yaradıldı.

• 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun sayı 40 minə çatırdı. Bunun 30 mini piyada, 10 mini isə suvari idi.

• Bakı-Culfa dəmir yolu inşa edilərək istifadəyə verildi.

• Kür çayı üzərində körpü salındı.

1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan parlamentinin sonuncu – 145-ci iclası axşam saat 20⁴⁵-də başladı və 23²⁵-də davam etdi.

1920-ci il aprelin 27-də Parlament səs çoxluğu ilə 7 şərtlə hakimiyyətin kommunistlərə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi (3, s.214).

1920-ci ilin bolşevik işğalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə aşağıdakıları həyata keçirməyə imkan vermədi:

• Bakı neftini dünya bazarına tam gücü ilə çıxara bilmədi – 2005-ci ildə Bakı-Ceyhan Beynəlxalq neft kəməri bunu reallaşdırdı.

• Azərbaycanda ali hərbi məktəb açma bilmədi – Müstəqilliyimizin yenidən bərpasından sonra çoxlu sayda ali hərbi məktəblər açıldı.

• Azərbaycan Konstitusiyasını qəbul edə bilmədi – 1995-ci ilin noyabrında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi.

• Parlament seçkilərini keçirə bilmədi – 1995-ci ilin noyabrında parlament seçkiləri keçirildi.

• Ərəb əlifbasından Latın qrafikalı əlifbaya keçidi təmin edə bilmədi – 1991-ci ildə latın qrafikalı əlifbaya keçildi (4, s.418).

• Aqrar məsələni, yəni torpaq məsələsini həll edə bilmədi – 1996-cı ildə aqrar məsələ həll olundu.

• Qafqaz İslam Ordusunun şəraitinə abidə qoya bilmədi – 2000-ci ildə Şəhidlər xiyabanında bu əzəmətli abidənin açılışı oldu.

• Ermənistan və sovet Rusiyasının günahı üzündən onlarla qonşuluq münasibətlərini qura bilmədi. Bu gün də Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasəti nəticəsində onunla qonşuluq münasibətlərini qurmaq mümkün olmamışdır (5, s.338).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1991.
2. İsgəndərov A.C. Azərbaycan həqiqətlər. 1917-1920. Bakı, 2012.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası I cild. Bakı, 2004.
4. Qətiyyətin təntənəsi. B., 1995.
5. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VII cild. B., 2005.

М.Э. РАСУЛЗАДЕ – ИДЕОЛОГ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЮРКОВ

В начале XX века основой самоутверждения подавляющего большинства азербайджанских тюрок являлось исламское мировоззрение, и растущий интерес отдельных представителей интеллигенции к собственной истории и языку оставался, в целом, подчинен этой универсальной культуре. Впрочем, в тот период подобная ситуация была характерна для всех мусульманских народов, что заметно тормозило у них процесс становления национального самосознания. Безусловно, взгляды Г. Зардаби, а также первые попытки постановки проблемы национальной идентичности на страницах «Кешкюль» и «Каспий» в 90-х гг. XIX в. знаменовали начало поиска тюркской идентичности в Азербайджане. Однако, это были единичные случаи, которые не получили дальнейшего развития, и не превратились в общую тенденцию. По крайней мере, к началу XX века позицию Г. Зардаби и газеты «Кешкюль» разделяло лишь незначительное меньшинство даже среди интеллигенции, не говоря уже о народных массах. А подавляющее большинство народных масс осознавали себя, прежде всего, мусульманами.

Характеризуя общественно-политическую ситуацию в Азербайджане в начале XX века, М.Э.Расулзаде обращал особое внимание на то обстоятельство, что «в этот период национальное движение ставило перед собой задачу не освобождения и независимости азербайджанских тюрок, как самобытной этнической общности, и даже не спасения всех тюркских народов, а исключительно налаживание связей и установление солидарности между различными му-

сульманскими народами и государствами. В этой связи до последнего времени даже понятие «нации» не имело четкого значения, поскольку наиболее продвинутые лидеры национального движения во главе с Ахмед бекком Агаоглу (Агаевым – А.Б.) не особо различали ислаимзм от тюркизма, и боролись не за тюркизм, а за мусульманство»(1).

Подобное положение вещей, как истинного патриота своей родины, не могло не волновать М.Э.Расулзаде, который находился в постоянном поиске наиболее приемлемой с точки зрения национальных интересов идеологии, способной, как путеводная звезда, указать азербайджанцам направление национального освобождения и прогресса. Именно поиски путей национального освобождения являлись главной причиной политических и идеологических исканий, стимулировавшие дальнейшую эволюцию мировоззрения М.Э.Расулзаде в сторону идей тюркизма и азербайджанизма.

В эволюции политико-идеологических взглядов М.Э.Расулзаде, несомненно, ключевую роль сыграла его ознакомление с идеями тюркизма, которые получили широкое распространение в Азербайджане под влиянием как революционных событий 1905–1907 гг., так и общемировой тенденции укрепления позиций идеологии национализма.

Правда, будучи этнической концепцией и проводя четкую грань между тюркскими и другими мусульманскими народами, концепция туранизма в то же время отрицала качественной характер этнических различий между отдельными тюркскими народами, считая их единой этнической общностью. Лишь по мере развертывания модернизационных процессов, во втором десятилетии XX века появилась концепция азербайджанизма, с ориентацией на азербайджанскую национальную идентичность. И в разработке данной концепции ключевую роль сыграл М.Э. Расулзаде.

М.Э. Расулзаде, для которого всегда был характерен творческий подход к любой идеологической конструкции. Он никогда не воспринимал ту или иную идеологию в качестве догмы или объекта слепого поклонения. В этом отношении неудивительно, что именно М.Э. Расулзаде принадлежит историческая заслуга творческой переработки идей политического тюркизма в контексте задач национально-освободительной борьбы азербайджанских тюрков.

В отличие от представителей первого поколения азербайджанских тюркистов, в частности, А. Гусейн-заде и А. Агаоглу, которые идеализировали роль Османской империи в тюркском мире, М.Э.Расулзаде достаточно критически относился к возможностям и потенциалу этой страны. Поэтому, после близкого ознакомления с идеями туранизма, а также детального анализа внутреннего и внешнего положения Османской империи, он стал не апологетом Турции и туранизма, а сторонником тюркизма, «преследующего исключительно реальные и конкретные – национальные цели» (2).

Творческий подход М.Э. Расулзаде к идеологии туранизма заключался в том, что он воспринимал «тюркское единство» не в смысле объединения всех тюркских народов в едином государстве, а в качестве их равноправного союза в борьбе за общие цели национального освобождения. Именно подобный подход привел его к разработке на базе идей тюркизма новой оригинальной концепции азербайджанизма, ставшей теоретической основой самобытной национальной идентичности азербайджанских тюрков, и их национальной государственности.

Одновременно М.Э. Расулзаде считал идеологию тюркизма своеобразным переходным этапом от религиозной к азербайджанской национальной идентичности. Объясняя причину подобной ситуации, М.Э. Расулзаде отмечал, что, «освободившись от панисламизма, тюркская общественно-политическая мысль не могла сразу прийти к той реально-

национальной идее, к какой она пришла теперь. Психологически это и понятно. В условиях войны и всеобщей опасности, отказавшись от такого большого всеобъемлющего лозунга, как единство ислама, националисты должны были вместо него дать такой же, по силе впечатления, лозунг. Таковым могло быть только «единство тюркских народов от Дуная до Алтая!» (3).

Своими работами, написанными накануне и в период Первой мировой войны, М.Э. Расулзаде впервые выдвинул и теоретически обосновал идею самобытности азербайджанской нации. Новаторство М.Э. Расулзаде в политико-идеологическом плане заключается в том, что он, опираясь на идеи тюркизма он разработал концептуальную систему азербайджанизма – проекта создания Азербайджанской национальной государственности.

В этом отношении между тюркизмом, который проповедовал А. Гусейн-заде, и азербайджанизмом М.Э. Расулзаде была примерно такая же разница, какая имела в понимании задач национального движения между двумя видными чешскими общественными деятелями - Ф. Палацким и К. Гавличеком. Как известно, первый из них надеялся на создание великой славянской империи под властью России, и предполагал, что освобождение чехов произойдет исключительно при содействии России. К. Гавличек же, оставаясь верным славянству, одновременно исходил из того, что «освобождение чехов произойдет непосредственно их собственными силами» (4).

В этом смысле М.Э. Расулзаде призывал своих соплеменников не сидеть, сложа руки в ожидании турецкой помощи ради спасения от колониального ига России, а самим перейти к самостоятельной и активной деятельности. Он был убежден в том, что общетюркское единство зиждется только на реальности отдельных тюркских народов.

Важным этапом на пути создания теоретических основ азербайджанизма стала серия статей М.Э. Расулзаде

под общим названием «Национальное бытие», опубликованных в 1914 году на страницах журнала «Дирилик». Серия статей под названием «Национальное бытие» стала, по существу, первой в Азербайджане попыткой систематизации представлений о нации в соответствии с требованиями современной науки. Значимость этой работы М.Э. Расулзаде состоит в том, что в момент ее публикации у азербайджанских тюрков не было даже общепринятого этнонима и лингвонима.

Таким образом, как подчеркивал М.Э. Расулзаде, «в то время, как стамбульские патриоты придерживались лозунга - «тюркизироваться, исламизироваться, европеизироваться» как некоей теоретической идеи, азербайджанские тюрки взяли его за философскую основу своей политики и возвели в ранг основных принципов национальной политической партии. Согласно этой политической философии, каждая нация должна иметь присущее ей государство и строить свои отношения с другими нациями на основе принципов всемирной федерации» (5).

При этом следует учесть, что М.Э. Расулзаде был не только теоретиком, но и практиком, внесшим значительный вклад в дело реализации идеи формирования азербайджанской нации-государства. Даже его политические оппоненты вроде Н. Нариманова признавались в том, что идея азербайджанской независимости ассоциируется с партией «Мусават», лидером которой являлся М.Э. Расулзаде. Именно борьба за реализацию этого проекта на практике и составила содержание всей последующей политической деятельности М.Э. Расулзаде, результатом которой стало провозглашение государственной независимости Азербайджана в мае 1918 года.

Судьба распорядилась так, что слишком мало времени – всего 23 месяца было отпущено руководителям АДР для осуществления своих планов и задумок. Тем не менее, как первое в истории национальное государство

азербайджанских тюрков, оно создало новые реалии в регионе, с которыми пришлось считаться нашим недругам. Так, даже захватившие в апреле 1920 года власть большевики, для которых «еще в 1918 году даже упоминание о независимости Азербайджана было равносильно проклятию», вынуждены были считаться с реалиями, созданными за 23 месяца независимости. И в первую очередь им пришлось смириться с тем фактом, что Азербайджан стал реальностью на политической карте мира. Поэтому большевики вынуждены были отказаться от планов расчленения азербайджанских земель между соседними республиками – Грузией, Арменией и Российской Федерацией и согласиться на сохранение, хотя и в номинальной форме, национальной государственности азербайджанских тюрков в составе советской империи. Именно это обстоятельство позволило спустя 70 лет, в начале 90-х гг. XX века, вновь восстановить независимую Азербайджанскую Республику.

Историческая заслуга лидеров АДР заключается в том, что они предприняли первую на всем мусульманском Востоке попытку реализации европейской модели национализма. Как известно, европейские народы прошли эту стадию исторического развития еще в XIX веке, а на Востоке миссия стать первопроходцами этого процесса выпала на долю азербайджанских лидеров.

В этом контексте основатели Азербайджанской Демократической Республики во главе с М.Э. Расулзаде создателя современной Турции К. Ататюрка. Так, идеи национальной государственности, которыми руководствовался Ататюрк при создании в середине 20-х годов XX века Турецкой Республики, были претворены в жизнь в Азербайджане еще в 1918-1920 гг. При этом в отличие от Ататюрка, который в процессе строительства национальной государственности отдавал предпочтение авторитарным методам, азербайджанские лидеры опирались исключительно на демократические ценности. В этом плане М.Э. Расул-

заде и его соратников, в какой-то мере, можно считать даже учителями великого Атапорка.

Примечания

1. Расулзаде М.Э. Идеология независимости и молодежь // Azadlıq. 1990. 31 декабря.
2. Расулзаде М.Э. О пантуризме. В связи с кавказской проблемой. Оксфорд, 1985, с. 79.
3. Расулзаде М.Э. О пантуризме. В связи с кавказской проблемой. с. 67.
4. Расулзаде М.Э. О пантуризме. В связи с кавказской проблемой. с. 25.
5. Расулзаде М.Э. Сиявуш нашего века // Хазар, 1990, № 1, с. 50.

Alexan Bayramoğlu
filologiya elmləri doktoru, professor

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİ FİKRİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ HAQQINDA

Dalbada baş verən inqilablar Romanovlar sülaləsini laxladaraq devirdi. Rusiya tərkibindəki xalqlar yaranmış əlverişli şəraitdən öz milli mənafeləri üçün istifadə edərək milli müstəqilliyə can atmağa başladılar. Cəmiyyətdən gədən ictimai-siyasi və mənəvi-psixoloji proseslər nəticəsində milli mənlü şüuru formalaşmış milli özünüdərk səviyyəsinə çatan bələ xalqlardan biri kimi Azərbaycan türkləri də mürəkkəb tarixi və siyasi bir şəraitdə özünün müstəqil hökumətini — Azərbaycan Demokratik Respublikasını yarada bildi. 1918-ci il mayın 28-də elan edilib 1920-ci il aprelin 28-dək yaşayan bu respublika Azərbaycan xalqının tarixi-siyasi və mənəvi-psixoloji həyatında silinməz izlər buraxdı. Həmin izlər o dövr ədəbi-bədii fikir nümunələrində də dərin naxışlar açdı.

Həmin dövrdə Azərbaycan Demokratik Respublikasını həm daxili müxalifətçi qüvvələr, həm qonşu xalqlar, həm də beynəlxalq imperializm yıxmağa çalışsalar da, onun müdafiəçiləri, tərəfdarları da tapıldı ki, milli hökumət bu imkanlardan bacarıqla istifadə etmək üçün özündə güc və bacarıq tapa bildi. Xalqın özündə tapa bildiyi bu güc və bacarıq dövrün ədəbi-bədii fikrində daha qabarıq əks olunmaqdadır. Bu, hər şeydən əvvəl, xalqın milli mənlilik duyğusu, öz kökünü axtarmaq meyliyindən doğan ictimai-mənəvi proseslərin gedişi zamanı milli vətənpərvərlik hissinin yüksəkliyindən ibarətdir. Milli özünüdərk bu vətənpərvərliyin əsasında durduğu şəxsizdir. Çünki, ictimai-siyasi və milli-mənəvi çarpışmalar yolunda hər bir xalqın qüvvət alacağı əsas mənbə onun mənsub olduğu kökün, soyadın tarixi yoludur. Ona görə də gənc-

9864

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

liyin tərbiyəsində ən təsirli vasitə onun əcdadlarının keçib gəldiyi yolun şanlı və ibrətamiz səhifələrinin yenidən və-rəqlənərək elmi, bədii və publisistik şəkildə gənc nəsle təqdim edilməsidir. Bu ehtiyac yaddaşına, millətin öz tarixi keçmişinə müraciətini qarşıya zərurət kimi qoyur. Həmin zərurətin ədii əksini Um Gülsümün "Ey türk oğlu" ("Açıq söz" qəzeti, 20 fevral 1918) şerində qabarıq şəkildə görürük:

Ey türk, sən ey qəhrəman, yigit oğlu Turanın!

Şanlı, yüksək babanın öyüdünü unutma.

Sən də yürü o yolu.

Yürü, əvət özünü hər şeydən qorxutma;

Yürü, əvət bir daha təməddünün, ürfanın

Ülvi duyğular versin türkün həssas qəlbinə.

Hörmət, izzət aldırın böyük Turan elinə.

Ulu keçmişin şanlı tarixinə salınan nəzər xalqın özünüdərkinə təlqini gücləndirir. Təbii ki, bu cür keçmişə malik bir xalqın varisləri yadlar qarşısında əsl-nəcabət-sizlər kimi boyun büküb dayanmaqdan vaz keçərək illərlə davam edən rəzalətlərdən qurtarmaq üçün mübarizə meydanına atılır. Um Gülsüm məhz bu cür düşüncələrlə soydaşlarını öz milli haqq və ləyaqətləri uğrunda qətiyyətli mübarizəyə çağıraraq sözlünə belə davam edirdi:

Yüz illərcə əzildin, ayaqlandın, yetişər,

Yüz illərcə hiçqırdın, duyulmadı heç səsin,

Şimdi hayqır və bağır, bitməmişkən nəfəsin.

Əlbəttə, qalibiyyətli mübarizə — əlbir, yekdil fəaliyyətə, özü də layiqli, uzaqqören rəhbərliyin sayəsində mümkündür. Odur ki, Abdulla Şaiq "Marş" ("Açıq söz" qəzeti, 6 fevral, 1918) şeri ilə xalqı avanqard bir pariyə ətrafında sıx birliyə və bu birlikdə qəti mübarizəyə səsləyir. Beləliklə, xalqın milli mübarizəsi, həm də siyasi məzmun kəsb edir.

O dövrdə xalqlar arasında milli mənlük şüuru, milli özünüdərk güclənərək hər xalqda özünüdərk ruhunu

tam üzə çıxarmışdı. Bu hal isə hər millətin keçdiyi tarixi-ictimai və milli-mənəvi tərəqqi yolunun xarakteri ilə müəyyənləşir. Qədim və şanlı tarixi inkişaf yolu ilə sabitqədəm olan türk xalqları tarixin bu qarışıq və həlledici anlarında daha çox öz kökü ətrafında sıx birliyə can ataraq ictimai-siyasi qurtuluşu etnik və milli-mənəvi yekdillikdə görürdü. Bu birliyin bəhrəsi isə tarixin sınaqlarından üzuağ çıxmışdır. Odur ki, yaranmış vəziyyətdən istifadə edib müstəqilliyə can atan xalqlardan bəzilərinin öz mənafeləri naminə əlbir olub Azərbaycanı tarix səhifələrindən silmək cəhdlərinə qarşı təklənən Azərbaycan türkləri kömək üçün öz soydaşlarına — osmanlı türklərinə müraciət etdilər. Çünki Azərbaycana qənim kəsilənlər onu yer üzündən silmək üçün ən qatı vəhşiliyi də heyrətdə qoyan bir çilğınliqla azərbaycanlıları qırır, evlərini yandırır, onların namuslarını, milli-mənəvi ləyaqətlərini həqarətlə tapdalayaraq məhv etməyə çalışırdılar. Məsələn mürəkkəbləşdirən cəhətlərdən biri də qarşı tərəfin hərtərəfli təminatla malik olması müqabilində azərbaycanlıların əliyalınlığı idi.

Türklərin azərbaycanlıların köməyinə gəlməsi xalqın başladığı mübarizədə qələbəyə və xoşbəxt gələcəyə olan inamını artıraraq, onlarda vətənpərvərlik və döyüşkənlik əzmini qüvvələndirdi. Bu ruhu Məhəmməd Əminbəyın "Ordunun dastanı" ("Azərbaycan" qəzeti, 16,21,24 təşrini — əvvəl (oktyabr) 1918) əsərində tam aydınlığı ilə görmək mümkündür. Öz xalqının əzəmət və vüqarından, ülvilik və müdriqliyindən iftixarla bəhs edən şair bu məziyyətlərin tarixin ulu sınaqlarından durula-durula keçərək mövcud səviyyəyə çatması haqda yazır:

...Zira bizlər o pozulmuş bizansların, babillərin

Qəlbi, ruhu alçaqlardan şeylərindən uzaq qaldıq.

Atəş, dəmir yurtlarından gələn fəteh insanların

Qəhrəmanlıq vicdanından, həyatından qüvvət aldıq.

Millətləri öldürməyən fəzilətlər yenə bizdə;

Sözdə səbat, işdə əzm, səbr bizim qövmümüzdə...

Öz xalqının tarixi və etnik saflığından, yenilməzlik və döyüşkənliyindən doğan bir ıftixarla sözüne davam edən şair düşməni bu cür xəbərdar edir:

...Bilsinlər ki, Tomrislərin böyük İran fatehinə,
Səlcuqların məğrur şərqi romanların tarixinə
Göstərdiyi aqibətlər
Şu bu gündü düşmənlərə eyni şeyi qazanmaqdı
Bunlara da fəlakətlər,

Keyxosrovun, Romanusun bəxtlərini yazmaqdadı;
Türk yurduna yaxlaşanlar burda iki şey bulurlar:
Öldürücü bir dəmir əl, bir də qanlı, dərin məzar.

Müəllifin bu poetik qənaəti həyatda bir daha təsdiq olunduğu üçün qüvvətli təsir buraxır. Şair öz qənaətlərinin real təsdiqi — düşmənin bir daha biabırcasına məğlubiyəti haqda fikrini belə yekunlaşdırır:

Bu cəng türkün zalımlarla gördüyü bir hesabıdır,
Silahilə əsarətə,

Qəzəbilə intiqama, namusilə həqarətə,
Zəfərilə hirsə, kinə verdiyi bir cavabıdır.

Belə bir əzəmət və qüdrətə malik olan xalqın milli şərəf və namusunun alçaq düşmən əlində murdarlanmasına yol verməmək üçün türk oğlu daha fəal mübarizəyə səslənir. Bu tipli bədii nümunələrə Arif Ürfan Qarosmanın "Türk duyğuları" silsiləsindən yazdığı "Çiçəklərlə" ("Azərbaycan" qəzeti, 5 təşrin-sani (noyabr) 1918) şerinin ideya-bədii təsir gücü daha yüksəkdir; çəmənlikdə gəzən müəllif çiçəklərlə mükəliməyə girərək əvvəllər onların rənglərinin sarı, bəyaz, pənbə olduğu halda, nə üçün indi al-qırmızıya çaldığının səbəbini soruşur. Çiçəklərin verdiyi cavabın məntiqi heç bir vəhşiliklə müqayisə oluna bilmir:

— Bu qızıl şey nədir !

— Qoxla,

Birər-birər həpimizi,

Mayamızı sən də anla!

Söyləməkdən isə bizi...

— Hər çiçəkdən bir qoxladım,

Baxa qaldım heyran-heyran

Qərib-qərib çox ağladım,

Qoxuyurdu həpsi də qan.

Rənglərinin al-qırmızı olub, ətirlərinin qan qoxuması səbəblərini çiçəklərin özləri də hər gün köklərindən onlara qırmızı qan gəlməsi ilə izah edirlər. Bu qırmızı rəng isə şəhidlərimizin torpağa hopmuş qanlarıdır. Torpağı qanla suvarılıb, çiçəkləri də qan rəngli, qan qoxulu olan fəlakət-zədə bir diyarın öz xilaskarına — türklərə və şanlı milli ordumuza minnətdarlıq duyucusunun aludəçiliyə çatan nəhayətçizliyinin səbəblərini dərk etmək çətin deyil. Bu cəhətdən Bakının azad edilməsinin (15 sentyabr 1918) bir illiyi münasibətilə M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı "Haqq yerini tutan gün" ("Azərbaycan" qəzeti, 15 eylül (sentyabr) 1919) adlı məqalədən gətirdiyimiz parça maraqlıdır:

"Azərbaycan türkü mayısın (mayın — A.B.) 28-də istiqlalını elan etmiş, sentyabrın 15-də qəsəblər (qəsəbkarlar — A.B.) əlində inildəyən paytaxtını xilas etmişdir.

Mayın 28-i Azərbaycan cümhuriyyət tarixinin ibtidai günü isə, sentyabrın 15-i o ibtida qədər qiymətlidir.

Sentyabrın 15-i vaqə olmasa, yəqin ki, mayısın 28-nin ibtidası bir sənə dövrəsini görmədən intəhaya varar, gedərdi.

Bakı Azərbaycan üçün sadə bir paytaxt deyil, adətə əfsanələrdə söylənen bir "can şüşəsi" olduğunu nəzərə alırsaq, həqiqi istiqlal gününün sentyabrın 15-i olduğunu qəbul etməliyiz.

Mayısın 28-i böyük bir haqq elan olunmuş, sentyabrın 15-də isə bu haqq yerini tutmuş idi.

"Hər millət müstəqil olaraq yaşaya bilər", — deyər dünyaya qarşı nümayişlər yapan bolşeviklər Bakıyı əldən vermək istəməmişlərdi."Bakı Sovet Rusiyasından ötrü lazımdır", — deyər Azərbaycan demokratiyasına qəsd et-

miş, xoşbəxtliyini türk bədbəxtliyi üzərində quran qüvvələrlə ittifaq bağlamış, mart hadisələri ilə başlayaraq Bakıda axıtdıqları qan seylabları ilə Azərbaycan atəş — müqəddəslərini söndürmək istəmişlərdi.

Fəqət Azərbaycan türkü tam bir məyusluq və ümitsizlik dərəcəsinə gəlmiş ikən yüzini böyük qardaşı Osmanlı türkünə çevirib istimdad diləmiş, qardaş səsinin ləbbeyk sədasını eşitmişdi.

Bir tərəfdə bolşevik, daşnaksüyutun, menşevik, kadet, daha sonra ingilis, əlavə olaraq alman qüvvəti, digər tərəfdə isə Türkiyə — Azərbaycan qüvvəti qarşı-qarşıya gəlmişdi.

Birinci tərəf Bakıyı Azərbaycandan ayırmaq surətilə siyasi bir qətl icra etmək istəyir, digər tərəf isə son qətrə qanını axıtmaqla olsa da, haqqı yerinə oturtmaq istəyirdi...”

Buradan görünür ki, milli özünü təsdiq uğrunda aparıldığı tarixi ölüm-dirim mübarizəsində haqqın qələbəsi üçün türklərə nə dərəcədə minnətdar olduğunu Azərbaycan xalqı çox gözəl anlayırdı.

Dövrün bədii nümunələrində xalqın ləyaqət və mənliliyini, onun qorunmasının müqəddəsliyini vəsf və tərənnüm etməklə yanaşı düşmənin amansız və qəddarlığı, daim fürsət gözlədiyi nəzərə çatdırılıb gənc nəsil sayıqlığa çağırılır. Məsələn, 1918-ci ilin mart qırğını, sonra isə milli düşmənlərimiz tərəfindən Bakının zəbt edilməsi zamanı məşhur İsmailiyyə binası da yandırılıb xarabazara çevrilmişdi. Xalq bu binaya milli istiqlal və qürur rəmzi, azadlıq ideallarının dayaq nöqtəsi, ilhamverici qərgahı kimi baxırdı. Çünki, dövrün bir çox tarixi-ictimai-siyasi hadisəsi İsmailiyyə binasında yetişib, təhlil olunub meydana çıxarılmış, istiqlal düşüncəsi də oradan elan edilmişdi. Xalqımızın milli-mənəvi qürurunu və istiqlala inamını tamamilə məhv etmək qəsdini düşmənlər İsmailiyyənin, guya, istifadə üçün təhlükəli olmasını bəhanə edərək onun sö-

külməsinə sərəncam verilməsinə nail olmuşdular. Hətta binanın sökülməsi üçün onun ətrafına hasar da çəkmışdilər. Yazıçı Seyid Hüseyn bu alçaq niyyəti vaxtında dərk edərək onun qarşısını almaq üçün “Həzin bir xatirə. “İsmailiyyə” (“Azərbaycan” qəzeti, 20, 25 və 26 avqust 1919) adlı hekayə ilə çıxış edib xalqı qara qüvvələrin alçaq və xain niyyətlərinin qarşısını almağa çağırırdı.

Seyid Hüseyn İsmailiyyəyə adı bir bina kimi baxmayıb, onu milli-mənəvi yüksəlişimizin, azadlıq və müstəqillik idealımızın rəmzi kimi qəbul və təqdim edib, dərin vətəndaş narahatlığı ilə xalqı İsmailiyyəni, onun təmsalında özünün yaranıb formalaşmaqda olan milli mənlilik şüurunu, milli özünüdərk, milli ləyaqət və azadlıq prosesini, milli müəyyənliliyini qorumağa səsləyirdi.

Maraqlıdır ki, dərin milli vətəndaşlıq ruhu və lirizmlə yığılmış bu hekayədən sonra “Yaşıl qələm” ədəbi dərnəyi “İsmailiyyə” müsabiqəsi elan edərək (“Azərbaycan” qəzeti, 23 eylül (sentyabr) 1919) bu mövzuda, Azərbaycan sancağına həsr olunan bir neçə poetik əsərin də üzə çıxmasına nail olmuşdu. Nəticədə, görünür, həm də bədii sözün təsiri ilə əsas məqsədə nail olaraq İsmailiyyənin, onun təmsalında azərbaycanlıların azadlıq və milli istiqlaliyyət duyğularının məhvinin qarşısı alınır. Hazırda Azərbaycan MEA-nın Rəyasət Heyətinin yerləşdiyi İsmailiyyə öz əzəməti və vüqarı, möhtəşəmliyi və ülviliyi ilə durduğu kimi, Azərbaycan xalqının da milli istiqlaliyyət, milli müstəqillik duyğusu getdikcə daha dolğun və əlvan keyfiyyətlər kəsb etməkdədir...

S.Hüseyn “İsmailiyyə” mövzusunda yenidən qayıdaraq 1920-ci ildə “İsmailiyyə” adlı (“İstiqlal” qəzeti, 4 fevral 1920) daha bir hekayə də yazmışdır. Həmin yazıda da İsmailiyyə binasının xaincəsinə və alçaq niyyətlə yandırıldığı ifadə edilərək, bundan doğan vətəndaş qəzəb və narahatlığı qabarıqlığı ilə duyulmaqdadır. Yazıçı bu əsərində iftixarla onu da bildirir ki, çəkilən zəhmətlər hədəf get-

məyib, İsmailiyyəni xilas etdi. Bu qələbə milli özündərkəndən, milli istiqlaliyyət, milli azadlıq duyğusundan qüvvət alan vətənpərvər yazıçılarımızın, bədii sənətimizin təntənəsi idi.

Tarixi-ictimai şəraitə uyğun olaraq ədəbiyyatda, o cümlədən poeziyada milli özünüdərk, vətənpərvərlik, gələcəyə nikbin inam, duyğu və ideyasının tərənnümünə, bədii əksinə millətin milli müəyyənlik və istiqlalının təntənəsindən doğan milli qürur və iftixar hissi də əlavə olunur. Daha doğrusu, 1918-ci ilin axırlarından başlayaraq bu istiqamət ön mövqeyə çıxır. Bu sevinc Azərbaycanın və onun övladlarının milli müstəqilliyindən doğmaqla, həmin müstəqilliyin bütün Şərqə örnək olacağı da diqqət mərkəzinə çəkilir. Ona görə ki, azərbaycanlıların tutduğu yol doğru, amalı saf, əqidəsi dönməzdir. Şair Əhməd Cavadın "Milli Şuramıza. Qardaş" ("Azərbaycan" qəzeti, 16 təşrini-sani 1918), Hüseyn Vədatın "Dilək" ("Azərbaycan" qəzeti, 17 təşrini-sani 1918) və s. şeirlərində vətən övladı tutduğu haqq yolundan dönməməyə, başını dik tutmağa, üz-gözünün tozunu silərək əqidəsinin keşiyində sayıqlığa çağırılır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Demokratik Respublikası dövrü ədəbiyyatı üçün tendensiyalılıq, publisistik ruh aparıcıdır. Bu tələb zamanın özündən doğur, ədəbiyyat isə ona cavab verməyə çalışırdı.

Bu dövrdə ölkənin iqtisadi və ictimai-siyasi problemlərinin çoxluğuna, həm də dövrün ağırlığına baxmayaraq, xoş sabaha nikbin inam güclüdür. Bədbinlik öteri xarakter daşıyır. Məsələn, böyük maarifpərvər, romantik şairimiz Məhəmməd Hadi "Həyatı-hazirəmizin ilhamları" ("Azərbaycan" qəzeti, 19 təşrini-sani 1918) şerində bəşər övladının bu əndişəli vurha-vurla, "bu təbiətlə kəlamata müvəffəq" ola bilməyəcəyindən narahatlıq keçirirsə, az sonra qələmə aldığı məqaləyə "Ümid ilə yaşayın!" ("Azərbaycan" qəzeti, 25 təşrini-sani 1918) başlığını qoyaraq, dünya ha-

disələrini, ictimai-siyasi prosesləri təhlil edib belə bir məntiqi nəticəyə gəlir ki, işıqlı gələcək uzaq deyil və xalq ona ümidlə baxmalıdır. Bununla yanaşı şair başa düşürdü ki, həmin xoşbəxt günlərə əbədi sahib olmaq üçün dünyanın elmi-texniki bilik xəzinəsinin uğurlarını mənimsəmək zəruridir. Zəngin maddi və mənəvi sərvətə sahiblik haqqını isə idrakin, elmin və soyuq ağılın gücünə arxalanmaqla almaq olar. Bunsuz, gücsüzlüylə qüvvət və qüdrət sahiblərinin ayaqları altında qalmağa məhkumsan. Həmin qənaətin bədii ifadəsini M.Hadinin "Vaxtın səsi və həyatın sözü" ("Bəsirət" qəzeti, 11 yanvar 1919), Məhəmməd Hadi. Seçilmiş əsərləri, iki cildə. I cild, Bakı. Elm, 1978, s.311-312) şerində bu cür görürük:

Elmin, hünərin, mərifətin varsa, buyur gəl,
Yoxsa, bu həyat aləminə olma bir əngəl!
Ərbabi-kəmalin yeridir, bil ki, bu meydan,
Bədbəxt yaşar torpağın üstündəki nadan.
Sahib olacaq yerlərə qüvvətli, əmin ol,
Ey gücsüz olan, sən dəxi mədfuni-zəmin ol!
Laf ilə tərəqqi olmaz, sözlə də sərvət,
Bilgiylə olur, bilməlidir, sərvəti qüvvət...

Şairin bütün bu qənaətləri həyatın özündən doğurdu. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasını və hökumətini beynəlxalq aləm o şərtlə qəbul edirdi ki, Azərbaycan xalqı həm də özünü müstəqil şəkildə idarə etməyə fiziki, əqli və mənəvi cəhətdən hazır olsun. Qərb dünyası bu xalqın milli müstəqilliyini tanımaq yolunda onun mədəni və əqli səviyyəsinin aşağı olması iddiasını da bir bəhanə kimi irəli sürürdü. Odur ki, milli düşmənlərimiz xalqın əqli və mədəni səviyyəsinin faktik göstəricilərindən olan milli universitetin açılmasına hər cür maneçilik göstərirdilər. Açıq gözlü tərəqqipərvər xadimlərimiz bunu dərinəndən dərk etdikləri və xalqa səviyyəli milli kadrlar hazırlamağın onun gələcək həyatının tərəqqisi və möhkəmlənməsi üçün vacibliyini başa düşərək, bu yolda

da qarşıya çıxan maneələri əzmlə dəf edirdilər. Məsələn, görkəmli poliqlot alim, alovlu publisist və ictimai xadim Məhəmmədəğa Şahtaxlı "Azərbaycanda darülfünun" ("Azərbaycan" qəzeti, 28 təmuuz (iyul) 1919) məqaləsində bu münasibətlə yazırdı: "Nəyçün biz hürr-əfkar olduğumuzu təcəlla etdirmiyelim? Bəli, biz ictimaiyyətdə hüriyyəti-əfkar sahibləyirik. Və madam ki, böyləyiz Avropa məştabında mütləq qeyri-məhdud olan hüriyyəti-əfkar üzərinə müəssis bir darülfünun açmalıyız ki, bu darülfünumuz hüriyyəti-əfkarçı olduğumuzun dəlili-felisi olub bizim istiqlali-siyasimizə toxunmaq üçün avropalıların əlindən "siz hüriyyəti-əfkarçı deyilsiniz, sizə istiqlal və-rəməyiz" bəhanəsini alsın.

Beləliklə, bədxahlarımızın törətdikləri süni maneələrə baxmayaraq, 1919-cu ildə Bakıda Azərbaycan xalqının ilk milli universiteti açıldı. Bu tarixi-mədəni hadisədən xeyli əvvəl isə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsi görkəmli alimimiz Firidun bəy Köçərlinin rəhbərliyi altında Qazaxa köçürülərək müstəqil Qazax Müəllimlər Seminariyası kimi fəaliyyətə başlamışdı. 1918-ci il noyabrın 8-9-da bu seminariyaya ilk qəbul imtahanları keçirilmişdi ("Azərbaycan" qəzeti, 2 noyabr 1918).

Qabaqcıl görüşlü ziyalılarımız başa düşürdülər ki, bütün bunlarla iş bitmir. Odur ki, onlar digər maddi-mədəniyyət ocaqlarının təsis zərurətini bir vəzifə kimi irəli sürürdülər. Bu cəhətdən görkəmli yazıçı və ictimai xadim Yusif Vəzir Çəmənəminlinin "Milli-mədəni işlərimiz" ("Azərbaycan" qəzeti, 25,28,29 təmuuz, 3,5 avqust 1919), ümumi başlıqlı silsilə məqalələri diqqətəlayiqdir. Müəllif bu məqalələrində milli kitabxana, nəşriyyat şirkəti, mətbuat və s. yaratmağın vacibliyi məsələsini irəli sürməklə yanaşı, görkəmli ədiblərimizin, o cümlədən F.Köçərlinin qiymətli əsərlərinin nəşr edilib xalqa çatdırılmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoyurdu. Görkəmli sənətkarların bədii irsinin, o cümlədən Sabirin "Hophopname"-sinin nəşri məsələsini

ədəbi "Yaşıl qələm" dərnəyi qərara alaraq bu işin icrası üçün qəzet vasitəsi ilə şairin vərəsələrindən icazə istəyir ("Azərbaycan" qəzeti, 30 sentyabr 1919). Az sonra Sabirin vərəsələrinin qəyyumu Əşrəf Səfərovun imzası ilə Kürdəmirdən yazılan "İzhari-təşəkkür" ("Azərbaycan" qəzeti, 14 oktyabr 1919) məktubunda vərəsələrin bu işə razılıqları və təşəkkürü bildirilirdi.

"Yaşıl qələm" ədəbi dərnəyində şair və yazıçıların həyat və yaradıcılıqları haqda məruzələr oxunur, yeni qələm məhsulları ilə yanaşı yaradıcı ziyalıların sırasını vaxtsız tərk etmiş Abbas Səhhet və başqalarının qeyri-mətbu əsərləri də oxunub müzakirə edilirdi. ("Azərbaycan" qəzeti, 18 sentyabr 1919).

Bundan başqa, milli hökumət yüksək ixtisaslı milli kadr yetişdirməyin qayğısına da xüsusi diqqət yetirərək ziyalı cavanların çoxunun təhsilini təkmilləşdirmək üçün xaricə oxumağa göndərdi. Bütün bu tədbirlərin əks-sədası öz bədii əksini poeziyada da tapırdı: (Bax: "Azərbaycan" qəzeti, 9 təmuuz 1919; "İstiqlal" qəzeti, 30 kanun-əs-sani (yanvar), 1919 və s.) həmin nümunələrdə öz yurduna ürəkdən bağlı olub, ondan, müvəqqəti də olsa, ayrılmağa məcbur olan vətənpərvərin ürək çırpıntıları duyulur.

Milli qurtuluşdan doğan sevincə yanaşı, xalq bu istiqlaliyyətin qorunmasının zəruriliyini də dərk edir və əməli iş görməyə çalışırdı. Təsədüfi deyil ki, vətəni qorumağın zəruriliyinin dərkənin nəticəsi olaraq həmin günlərdə mətbuatda Vətən ünvanlı əsərlər tez-tez görünməyə başlayır (Bax: "Azərbaycan" qəzeti, 8,18,27 təmuuz 1919 və s.). İmzasız çap olunan "Bir azərbaycanlı qadının uşağına lay-lay deməsi" ("İstiqlal" qəzeti, 7 iyun 1919) şeri o zaman analarımızın keçirdikləri milli vətənpərvərlik duyğularını özündə əks etdirməkdədir. Övladı yolunda hər cür fədakarlığa hazır olmaqla yanaşı onun vətən üçün gərəkliyini dərk etdiyi üçün Ana körpəsinə bu cür lay-lay çağır:

İlahi, vətənim
Qıl salamat bələdan,
Vətən, millət yolunda
Keçərəm bu baladan.
Lay-lay balam, lay-lay,
Əsgər balam, lay-lay.

Həmin günlərdə çap olunan əsərlər ayrı-ayrı müəlliflərə məxsus olsa da, sanki bir ideyanın, eyni məqsədin sıralanan pillələridir. Bu da ümummilli-mənəvi prosesin vahid orqanizmdə baş verməsindən irəli gəlir. Məhəmməd Əminbəyin "Vətən qəhrəmanlarına ithaf" ("İstiqlal" qəzeti, 7 iyun 1919) şeri sanki "Bir azərbaycanlı qadının uşağına lay-lay deməsi" şerinin növbəti fəslə, məntiqi davamıdır. (Onu da deyək ki, hər iki şeir eyni qəzet nömrəsində çap edilib.) Dünən beşiyi başında lay-lay çalınan uşaq artıq böyüyüb. İndi onu vətənin müdafiəsi uğrunda döyüşə yola salan ana oğluna belə xeyir-dua verir:

Haydi, yavrum, bən səni bu gün üçün doğurdum,
Xamırını yigittik duyğusuyla yoğurdum.
Türk övladı odur ki, yurdu olan torpağı
Ana irzi bilərək yad ayağı basdırtmaz.
Bir yabançı bayrağı
Azan səsi duyulan heç bir yerdə açıdırtmaz.
Get, övladım, yillərcə oğulsuz qalayım,
Şu yaralı qəlbimə qara daşlar çalayım!..
Haydi, oğlum, haydi, get,
Ya qazi ol, ya şəhid!..

Um Gülsümün "Çəkil dəf ol!" ("Azərbaycan" qəzeti, 20 həziran (iyun 1919) şeri vətən övladının yenilməz türk milli mərdanəliyinin poetik təntənəsi təsiri buraxır. Düşmənin üzərinə yeriyən er oğul ona bu cür meydan oxuyur:

Bən də cəngə girdim, cidalı gördüm,
Göy yüzünə baxdım, hilalı gördüm.
Səni yox, o gözəl camalı gördüm,
Yadlara aldırtmam gözəl vətəni.

Gözünü dünyaya azadəlikdə açan bu qəhrəmanın ruhuna əsirlik, yazıqlıq yaddır. Ona düşmən də konkret olaraq bəllidir:

Ey buzlu şimaldan qopan ruzigar!
Toxunma qəlbimə, atəşi parlar.
Saqın, gəlmə, səni nəfəsim boğar.
Dəf ol, vətənimdə görəmə səni...

Əlbəttə, vətənpərvərlik və milli iftixar hissi hamıda eyni vaxtda və eyni cür formalaşmırdı. Bu bəşəri ruhun rəngarəng təzahür formaları ədəbiyyatda öz əskini müxtəlif şəkildə tapmışdır. Bu cəhətdən "Azərbaycan" qəzetində "Hekayənəvis" imzası ilə çıxan "Hekayət" (7 təşrinisani) noyabr (1919) əsərinin qəhrəmanının "keçdiyi yol"a nəzər salmaq da maraqlı olardı...

Hekayədə təsvir olunur ki, Məşədi Murtuza evində kefi kök, damağı çağ halda çay içir. O, siyasətlə maraqlanır, lakin qəzetlərə yox, şayiələrə daha çox inanır. Qapı açılır. Məşədi Murtuzanın arkadaşlarından Salman oğlu Süleyman xəbər gətirir ki, bu günlərdə Denikin yüz min əsgərlə Bakıya hücum edəcək. Hətta, onun ayroplanları (təyyarələri) şəhərə bomba da atıblar. Xoşbəxtlikdən partlamayıb. Məşədi Murtuza təşvişlə dostundan neyləmək haqqında məsləhət istəyir. Salman oğlu Süleyman qaçmağı məsləhət görür.

Mart hadisələrində qaçarkən necə əzablara düşər olduqlarını, fiziki, iqtisadi və mənəvi sarsıntılara məruz qaldıqlarını göz önünə gətirən Məşədi Murtuza bu təklifə razı olmayıb, qohumu Fərəcdən həqiqəti öyrənməyi lazım bilir. Hər iki dost Fərəcin dalınca gedərkən küçədə ona rast gələrək vəziyyəti ondan soruşduqda Fərəc gülüb həqiqəti onlara başa salır. Bu vaxt nizami yerləşlə küçədən keçən əsgərlərin dalınca gedən bir dəstə könüllü onların diqqətini cəlb edir. Mahnı oxuya-oxuya gedən həmin

* **Qeyd:** Biz bu hekayənin adını "Könüllü" adlandırmağı məqsəduyğun hesab edirik. — A.B.

adamların kimliyini soruşan Məşədi Murtuzaya Fərac başa salır ki, könüllülərdir, öz yurdlarını qorumağa gedirlər.

Bir həftə sonra Fərac işdən qayıdarkən mahnı oxuya-oxuya küçələrdən keçib cəbhəyə yollanan könüllülər arasında təsadüfən Məşədi Murtuzanın da xüsusi inam və vüqarla addımladığını görür.

Bu, Məşədi Murtuzanın milli oyanışı və milli özünüdərkdən irəli gələn öz ləyaqətini, şərəf və heysiyyətini müdafiəyə qalxması prosesidir. Hekayənin ideyası da xalqın öz mənliliyini dərk edərək, bu şərəfin müdafiəsinə, vətənin qorunmasına çağırışdır. Məşədi Murtuzanın əvvəlki vahimə və fərariliklərinin cəsəret, vüqar və vətənpərvərliklə əvəz olunması, xalq ruhunun tənənəsi, onun milli mənlilik şüurunun inkişafıdır. Öz ləyaqətini dərdindən dərk edən xalq isə yenilməz olur.

Təbii ki, milli mənlilik şüurunun inkişafından, milli özünüdərək proseslərindən kənar qalanlar da olurdu. Belələri "Özü" imzalı "Babidiri!" ("El həyatı" jurnalı, 25 fevral 1918, N-3, s.11-13) hekayəsinin bədii tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bütün fikir və zikirləri axirətdə olan bu adamları real həyat, xalq və vətən dərdi, onun problemləri qətiyyətlə maraqlandırır. Onları həyata çağıran cavanı isə bəzi adlandırlar.

Nəcəfbəy Vəzirovun "Dərviş" imzası ilə yazdığı "Naleyi-dərviş" hekayəsində də ictimai-millilik şüurdan, demək olar ki, məhrum olanlar tənqid atəşinə hədəf edilmişdir.

Sosial-siyasi və milli-mənəvi naqisliklər "Təzə" imzalı "Reminqtonistqalar" ("Azərbaycan" qəzeti, 6 təmmuz 1919) hekayəsində kəskin ifşa olunmuşdur. Hekayənin qəhrəmanı uzun illərin ayrılığından sonra Qafqaza qayıdanda burada burada mühüm siyasi dəyişikliklər olduğunu görüb sevinir. O, Ermənistan və Gürcüstandan keçib Azərbaycana gəlir. Əvvəlki respublikalarda dövlət və xalq öz milli dil və varlıqlarının keşiyində möhkəm durduqlarını

gördüyü halda, Azərbaycanda bunların əksi ilə rastlaşan qəhrəman milli-mənəvi ləyaqətdən məhrum, ağalarının qulluğunda şüursuzcasına dayanan dövlət rəhbərlərimizin ləyaqətsizliklərinə, onların milli ruh və qanlarının mənen ölməsinə, ictimai milli-mənəvi idealdan məhrum olmalarına acı-acı gülür. Bədii kamilliyə, publisistik ruhun, ifşa gücünün qüdrətinə görə diqqəti cəlb edən bu hekayədə "beynəlmiləçilik" pərdəsi altında gizlənən milli-mənəvi simasızlıq, manqurtluq ifşa olunur.

Bütün bunlarla yanaşı, AXC dövrü ümumən milli ruhun və vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq hissənin yüksəkliyi və ədəbiyyatda da elə bu cür əks olunması ilə diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə milli-mənəvi qürur hissi həm də siyasi mahiyyət kəsb etməyə başlayır. Vətən sevgisi həm də müstəqil milli dövlət anlayışı ilə cümləşərək, vətənin qorunması eyni zamanda dövlətin qorunması kimi dərk olunur. Əli Şövqi, Bədrəddin Seyidzadə "Vətən" ünvanlı ("Azərbaycan" qəzeti, 5,7 avqust 1919) şeirdə vətəni həm də hər şeydən yüksəkdə duran və əbədi enməyəcək bayraqlı bir diyar kimi vəsf edirlər. Cəfər Cabbarzadənin "Azərbaycan bayrağına" yazdığı "Sevdiyim" ("Azərbaycan" qəzeti, 25 avqust 1919) şeirində də bu ovqat diqqəti cəlb edir:

...Can alıcı bir görkəmin dağ başında durduqca
Oxşadıqca bahar yeli açıq-dağın q tellərin.
Nazlı yelin omuzunda saçlarına vurduqca
Birər-birər oxşayırsan bütün Turan ellərin.
Altaylardan, Altundağdan doğma hisslər bəsləyir.
Yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı sevdiyim...

Təkəcə Azərbaycanı deyil, türk ellərini qolları ilə qucmaq istəyən bu sevgilinin zahiri əlamətlərinin hər bəndin sonunda "yaşıl donlu, mavi gözlü, al yanaqlı" — deyə qeyd olunmasını sadəcə təşbeh kimi qəbul etmək doğru olmazdı. Bunu Cəfər Cabbarzadənin həmin şeirdən cəmi dörd gün sonra (avqustun 29-da) "Azərbaycan" qəzetində

dərc etdirdiyi "Azərbaycan bayrağına" şerindən də görmək olur. Öz sevgilisini daha yaxından və göz dolusu seyr edən aşiqin qənaətləri belədir:

Buraqınız, seyr edəlim, düşünəlim, oqşayalım,

Bu sevimli, üç boyalı, üç mənalı bayraqı.

Mələklərin qanadımı üzərimə kölkə salan!

Nə imiş bu! Aman allah! Od yurdunun yarpağı...

...Bu ay, yıldız, boyaların qurultayı nə demək!

Bizcə böylə söyləmək:

Bu göy boyda göy moğuldan qalmış bir türk nişanı,

Bir türk oğlu olmalı.

Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan inamı,

Yüreklərə dolmalı.

Səkkiz uclu şu yıldız da səkkiz hərflə "Öd yurdu"

Əsarətin gecəsindən fürsət bulmuş quş kibi

Səhralara uçmuşdur.

Şu hilalda türk bilgisi düzgün sevgi nişanı

Yurdumuzu qucmuşdur.

Öz sevgilisinin əzəmət və qüdrətində üzə çıxan, görkəmində bir-biri ilə çağlaşan əlamətlər torlusunun mənə dərinliyi, türk inam və təfəkkürünün rəmzləri aşiqi ona görə məftun edir ki, bütün bunlar yad ruh olmayıb türk milli şüurunun, idealının rəmzidir. Bu rəmzlər toplusu türk xalqlarının öz soykökü ətrafında daha sıx birləşməsi arzusunu doğurur. Həmin arzunun arxasında duran dərin vətəndaş həsrət və narahatlığının bədii ifadəsini Cəfər Cabbarzadənin "Məhəmmədzadə Mirzəbala qardaşıma töhfə" etdiyi "Salam" ("İstiqlal" qəzeti, fevral (1920), Əhməd Cavadın "İstanbul" ("İstiqlal" qəzeti, 12 nisan (aprel) 1919) və s. şeirlərdə layiqincə görmək mümkündür. Bütün anlarda ümummilli qürur və nikbinlik, döyüşkənlik, əyilməzlik və s. aparıcı leytmotivlər olur. Bunlar Qazaxlı aşiq İsrafilin "Dağlar" ("Azərbaycan" qəzeti, 15 sentyabr 1919),

* Qeyd: "Öz yurdu" sözü ərəb əlifbası ilə yazıldıqda səkkiz hərfdən ibarətdir. — A.B.

Dərdli Şairin "Yüreklərə" ("İstiqlal" qəzeti, Şubat 1920) şeirlərində də aparıcı ideyadır. Fırtınalı anların tezliklə ötü-şüb, səmanın aydınlaşacağı inamı türk, Azərbaycan milli təfəkküründən qorxaqlıq, ümitsizlik hissini uzaqlaşdıraraq, onun nikbinliyini və yenilməzliyini, əyilməzliyini mayalandırır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1919-cu il sentyabrın 15-də Bakının azad olunmasının birilliyi təntənə ilə qeyd edilmişdi. Həmin gün xalq onun bu xoş günü uğrunda canından keçən türkiyəli və azərbaycanlı şəhidlərin də məzarını ziyarət edərək orada odlı çıxışlar etmişlər. "Yaşıl qələm" ədəbi dərnəyi tərəifndən çıxış edən gənc şair Əhməd Cavad (Bax: "Azərbaycan" qəzeti, 17 eylül (sentyabr 1919) bildirmişdi ki, o və qələmdaşları ilhamlarının bütün gücünü bundan sonra da xalqın ürəyində azadlıq və istiqlaliyyət abidəsinin daha əzəmətlə ucalmasına, bu inamın güclənib rəvnəqlənməsinə sərf edəcəklər.

Baş verən ictimai-milləti və mənəvi prosesləri, gələcək vəzifələri keçirilən bayram tədbirlərinin işığında təhlil edən M.Ə.Rəsulzadə "Qurtuluş günü" ("Azərbaycan" qəzeti, 18 eylül 1919) məqaləsində yazırdı: "Mətbuatın, ədəbiyyatın millətin qəlbində milliyət və istiqlal toxumu saçan bir əməl olduğu məlumdur. Fəqət indi anlayırıq ki, bir alay əsgərlərin milli nəğmələrlə ötərək bir dəfəlik keçishi mətbuatın on sənəlik propaqandasından — əhali üzərinə daha böyük bir təsir buraxır.

Gənc şairimiz (Ə.Cavada işarədir. — A.B.) şühədanın məzarı üzərində əhd ediyordu ki, kəndi nəşidələrilə ədib və mühərrirlərimiz millətin yüreklərində abidələr tikəcəkdir. Şühədayı unutmayacaqlardır. Öz cümhuriyyətində öz əsgərlərinin rəsm-keçidini, öz hökuməti, öz rəsam (rəsmi hökumət adamları — A.B.) vasitəsilə qəbul edən, öz ordusunun öz generalları, öz şair və öz nəfərlərindən təşkil etdiyini xalq bir yıl əvvəl yəs və hərmə-

nalarla basıq olan qəlbi bu yıl o qədər açılmış ki, ruhunun tərçümanı olan şairlər artıq qəsiq degil, fəsih və bəliğ bir lisanla ona qarşı ərzi-əfkar elə bilirlər...”

Təhlilə cəlb etdiyimiz bədii nümunələrə, onlardan gəldiyimiz qənaətlərə əsasən demək olar ki, şairlərimiz öhdələrinə düşən ictimai-sosial və milli-mənəvi problemlərin poetik vəsfinin --öhdəsindən lazımınca gəlməyə çalışaraq məqsədlərinə, əsasən, çatmışlar. Lakin ictimai eybəcərliklərin tənqidinə bu illərdə, demək olar ki, rast gəlinmir. Yalnız ümumi xarakterli

tənqidi ruh olan bir-iki təziyanə göstərmək mümkündür ki, bunlar da dəryada damla timsalındadır. Ancaq bu illərdə uşaq ədəbiyyatına və mətbuatına, o cümlədən dərslik nəşrinə də qayğı və diqqət yetirilirdi...

Maraqlıdır ki, Mirzəbala Məhəmmədzadə “Yeni həyata doğru” (“İstiqlal” qəz. Şubat 1920) adlı məqaləsində gileylənərək dövrün nöqsanlarını tənqid edən bir orqanın və yazıçılar ordusunun olub belə bir işin görülmədiyini, nəinki poeziyada, heç nəsrdə və dramaturgiyada da elə bir tərpnəş görmədiyindən doğan dərin narahatlıq hissi ilə yazırdı: “Yeni həyata qədəm qoyduğumuz gündən mətbuat və ədəbiyyat səhənmizə yeni ruhlu bir kitab-roman atılmadı.

Teatro elan xalqımızın yeganə toplanış yeridir. O da bir yenilik verməyir. Onda da yeni həyata doğru bir dəvət, bir tərpnəş yoxdur. Həmin köhnə tas, həmin əski hamamdır”.

Müəllifin bu ictimai vətəndaşlıq narahatlığı əsaslı olsa da, poeziya ilə müqayisədə dövrün nəsr bəzi ictimai-milliyəybəcərlikləri özünə tənqid hədəfi seçmişdi. Bədii materialın həcmi baxımından yanaşdıqda bu cəhətdən yenə nəsr poeziyanı üstələyirdi. Düzdür, o zaman dövrün ictimai-siyasi və milli-mənəvi problemlərinin bədii həllini özündə əks etdirən romanlar “meydana atılmadı”, ancaq bədii nəsr təfəkkürü dövrün hadisələrinin mahiyyətinə

nüfuz etməyə cəhd göstərir və hələlik bəzi “xırda-para” nümunələrini “meydana atırdı”. Həmin əsərlər əsasən, kiçik hekayələrdən, özü də publisist ruhlu hekayələrdən ibarət idi ki, bunu da dövrün tələbində axtarmaq lazımdır.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə sosial-siyasi və milli-mənəvi, ictimai-əxlaqi problemlərə müdaxilə baxımından nəsr poeziyanı xeyli qabaqlamış, onun mövzu və problematika dairəsi rəngarəng olmuşdur. Lakin problemlərin ədəbiyyatda dərin ideya-bədii əksinə heç də həmişə təsadüf olunmur ki, bu da ictimai-siyasi problemlərin və cəmiyyətdə gedən milli-mənəvi proseslərin hələ dövrün ədəbiyyatı tərəfindən dərkətmə və mənimsəmə prosesinin yenicə başlaması ilə əlaqədardır. Təsadüfi deyil ki, nisbətən üzdə olub qabarıqlığı ilə nəzərə çarpan milli özünüdərk və milli istiqlaliyyət arzusu və idealından irəli gələn vətənpərvərlik hissənin bədii əksi dövrün poeziya və nəsrində kifayət qədərdir, hətta poeziyada milli özünüdərkədən doğan milli ləyaqət və şərəfin vəsfi digər mövzu və problemləri kölgədə qoymuşdur.

AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİNƏ YÖNƏLƏN TƏHLÜKƏLƏR VƏ MANDATLIQ SİSTEMİ

Avropa dövlətlərilə yanaşı Qafqaz mandatına namizədlərdən biri də ABŞ idi. Böyük Britaniya, Fransa və İtaliyadan fərqli olaraq Amerikanın Qara dəniz boğazları, İstanbul və bütövlükdə Qafqaz mandatını qəbul etməkdə marağı var idi. Əvvəllər göstəriləyi kimi Dördlər Şurası hələ may ayında Boğazlar və Ermənistan üzərində mandatı ABŞ-a təklif etmişdi. ABŞ prezidenti Vilsonla, Amerikanın Paris sülh konfransındakı nümayəndələri, dövlət katibinin müavini Polkla və uzun müddət Yaxın Şərqdə işləmiş Morqentay ilə danışıqlardan aydın olmuşdur ki, respublikanın daxili işlərinə müdaxilə etməyəcəyi, Vilsonu “on dörd maddəsinə” əməl edəcəyi və əvəzində ayrı bir şey ummayacağı təqdirdə Azərbaycan nümayəndələri Amerika himayələrinə razı idilər. Amerikanlar belə bir söhbəti gürcü nümayəndələrilə də etmişdilər. İyun ayının 11-də N.Çxeyidze başda olmaqla Gürcüstan nümayəndələri prezident Vilsonun müşaviri polkovnik Hauzla görüşmüş və Gürcüstan üzərində ABŞ mandatına razılıq vermişdilər. Az sonra iyun ayının axırlarında amerikalılar bu məsələni Dördlər Şurasının iclasına çıxardılar.

Dördlər Şurasının 28 iyun iclasında ABŞ nümayəndəsi, sonralar Birləşmiş Ştatların prezidenti olmuş Hervert Huver və ABŞ-ın Türkiyədə keçmiş səfiri Q. Morqentay təklif etdilər ki, Amerikanın Ermənistanda geniş səlahiyyəti olan ali komissarlığına ən yaxşı namizəd general Ceymis Harborddur. Əgər C. Harbord hər hansı səbəbdən bu vəzifəni öz üzərinə götürməsə, onda polkovnik V.N. Haskelin üzərində dayanmaq lazımdır. İyun ayının 28-dən iyul ayının 4-ə qədər Amerika nümayəndələri prezident Vilsonla məsləhətləşmələr keçirib dəfələrlə bu məsələni müzakirə etdilər. İyul ayının 2-də dövlət katibi

Lansinqin, Versaldakı ABŞ nümayəndə heyətinin üzvləri Uaytin, Blissin və Huverin iştirakı ilə keçirilən iclasda ABŞ nümayəndələri öz təkliflərini konkretləşdirdilər və polkovnik V.N. Haskelin üzərində dayandılar. Amerika nümayəndələrinin Kiçik Asiya və Qafqaz üzrə məsləhətçisi V. Buklərə tapşırırdı ki, Huverin memorandumu əsasında iyul ayının 5-də keçiriləcək “Onlar Şurası” iclasına təqdimat hazırlansın. İyulun 15-də “Onlar Şurasının” iclası Amerika təqdimatı əsasında polkovnik Haskeli Ermənistana ali komissar təyin etdi. “Onlar Şurasının” qərarında göstərildi ki, polkovnik Haskel Birləşmiş Ştatlar, İngiltərə, Fransa və İtaliya hökumətləri adından Ermənistana ali komissar təyin edilir, eyni zamanda o, Ermənistana yardım göstərilməsi ilə bağlı bütün tədbirlərə cavabdehdir. ABŞ, İngiltərə, Fransa və İtaliya hökumətinin Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda və İstanbulda bütün nümayəndələri təcili şəkildə polkovnik Haskellə əməkdaşlığa girməli və ona yardım göstərməli idilər. Qəbul edilmiş bu qərar haqqında Lansinq elə həmin gün teleqrafla Vaşinqtona xəbər verdi. O yazırdı ki, Haskel Qafqazda dövlət departamentinin nümayəndəsi kimi hərəkət edəcəkdir, adamlar toplamaqla ona kömək etmək lazımdır, onun fəaliyyətini Amerika yardım komitəsi tərəfindən maliyyələşdiriləcəkdir. Bu komitəyə Ermənistan üzərində Amerika mandatı barədə memorandumla çıxış edən H. Huver başçılıq edirdi. Ona görə Haskel eyni zamanda “Yaxın Şərqi Amerika yardım komitəsinin” sədri təyin edilir ki, həmin komitənin Bakıda və Şuşada da bölmələri açılmalı idi.

1919-cu ilin yayında Haskel Qafqaza gəldi, onun qərarı İrəvanda yerləşirdi. Ermənistan hökumət nümayəndələri ilə ilk görüşdə Haskel elan etdi ki, Paris sülh konfransı ona vəkəlat vermişdi ki, erməniləri harada yaşamalarından (Gürcüstanda, Azərbaycanda, Türkiyədə) asılı olmayaraq qorusun. İyul aylarının axırlarında Paris sülh konfransına göndərdiyi ilk məlumatda Haskel Ermənistanın ağır vəziyyətdə olduğunu bildirdi. Haskel missiyasından istifadə edərək ermənilər öz qoşunlarına qarşı ərazi iddialarını qaldırdılar. 1919-cu il avqustun

5-də və sonrakı məlumatlarda polkovnik Haskel Gürcüstan hökumətindən Paris sülh konfransına şikayət edirdi. Guya Gürcüstan hökuməti öz ərazisindən Ermənistana göstərilən yardımın daşınmasına icazə vermir. Avqust ayının 13-də Versalda olan Amerika nümayəndələri Gürcüstan haqqında xüsusi məsələ müzakirə etdilər və bildirdilər ki, onlar Gürcüstan hökumətinin belə mövqeyinə sadəcə müşahidəçi kimi yanaşmayacaqlar. Avqustun axırlarında Sülh konfransı Haskelin məlumatı əsasında yenidən Transqafqazdakı vəziyyəti müzakirə etdi. Haskelin göndərdiyi məlumatı Klemanso oxudu. Haskel qayda-qanun yaradılması üçün ya Amerika süvari korpusunun, ya da piyada briqadasının göndərilməsini xahiş edirdi. Haskelin ali komissar təyin edilməsi Azərbaycan Respublikasının da Amerikanın Qafqaz siyasətinə cəlb edilməsinə təsir göstərdi. Qısaca olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər indi ABŞ vasitəsilə Azərbaycana olan iddialarını həll etmək istəyirdilər. Avqustun ortalarında daşnak parlamentində çıxış edən Haskel ermənilərin ərazi iddialarının müdafiə etdiyini bildirmişdi. Ermənilər bu dəfə Qarabağ və Zəngəzur məsələlərini deyil, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz məsələlərini həll etmək istəyirdilər. Haskel öz çıxışında qeyd edirdi ki, Azərbaycan hökuməti bu qəzalarla bağlı ermənilərin iddialarını qəbul etməlidir. Polkovnik Haskelin əməkdaşlarından biri, polkovnik Ceyms Rey ali komissarın Azərbaycan üzrə müvəkkili təyin edilmişdi. Eyni zamanda Tiflisdə olan Amerika konsulluğunun əməkdaşı Con Randolf da vitse-konsul kimi Bakıya göndərilmişdi. Polkovnik Haskel ilk dəfə Bakıya avqust ayının 28-də gəldi. Baş nazir N. Yusifbəyli, Xarici işlər naziri M. Y. Cəfərov və Nazirlər kabinetinin digər üzvləri ilə görüşdü. Ərazi məsələləri ilə bağlı Haskel öz planını sentyabr ayının 1-də elan etdi. O, Qarabağ və Zəngəzuru Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab edirdi. Bununla belə Haskel təklif edirdi ki, İrəvan quberniyasının cənub hissəsində - Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə neytral zona yaradılmalıdır. Həmin neytral zonanın Batumda olan ingilis general-qubernatorluğu tipində Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz general

qubernatorluğu formasında Amerika nümayəndəsi tərəfindən idarə olunacağı nəzərdə tutulurdu. Bu planda həm amerikalıların, həm də ermənilərin öz niyyətləri var idi. Amerikalılar hələ nə qədər ki Qafqaza istədikləri qədər ordu çıxara bilmirdilər, kiçik Naxçıvan general-qubernatorluğunu yaradıb, orada möhkəmlənmək o qədər də çətin deyildi. Digər tərəfdən Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzin strateji mövqeyi amerikalılar üçün çox sərfəli idi. Buradan nəinki Azərbaycana, Ermənistana, İran və Türkiyəyə, eləcə də çox asanlıqla bütün Yaxın və Orta Şərqi nüfuz etmək olardı. Ermənilərə gəldikdə isə, daşnak hökuməti hələ 1918-ci ilin noyabrında türk qoşunları Azərbaycandan çıxdıqdan sonra Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz, Eçmədzin qəzalarını, Qars vilayətini müsəlman əhalisindən təmizləyib, qeyd edilən ərazilərdə Ermənistan hökumətinin hakimiyyətini bərqərar etmək istəyirdi. Lakin bu yerlərin müsəlman əhalisinin güclü müqaviməti bu planın həyata keçməsinə mane oldu. Hətta ingilis komandanlığı müvəqqəti olaraq Naxçıvanın idarəçiliyini Ermənistana versə də, qəzanın əhalisinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olduğu üçün daşnak hökuməti bu qərarı həyata keçirə bilməmişdir. 1919-cu ilin may ayında Xarici işlər naziri Xan Xoyski general Tomsonla görüşdə müttəfiqlərin baş komandanlığı tərəfindən Naxçıvanın idarəçiliyinin müvəqqəti olaraq Ermənistan hökumətinə verilməsinə öz kəskin etirazını bildirdi və Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəzin qədim Azərbaycan torpaqları olduğunu bəyan etdi. Bu ərazilərdə silah gücünə öz hakimiyyətini qura bilməyən Ermənistan hökuməti, Amerika layihəsi üzrə neytral zona yaradılmasına çalışırdı. Şübhəsiz ki, Amerika nümayəndəsinin idarə edəcəyi Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz general-qubernatorluğu gələcəkdə bu ərazilərin Ermənistana keçməsi üçün əlverişli şərait yaratmalı idi. Çünki Vilyam Haskelin Azərbaycan hökumətinə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzlə bağlı təqdim etdiyi layihə bu ərazilərin gələcəkdə Ermənistana verilməsini asanlaşdırmağa xidmət edirdi.

Haskel layihəsinə keçməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Versal sülh konfransında olan nümayəndələrində Ermənistan hökumətinin bu qədim Azərbaycan torpaqlarını və Qafqazda olan Cənub – Qərbi Qafqaz Türk Respublikasını özünə birləşdirmək niyyətlərinə, bu ərazilərdə törətdiyi zorakılıq aktlarına qarşı mübarizə aparırdılar. Bu barədə Ə.M. Topçubaşov avqust ayının 19-da Sülh konfransının sədrinə xüsusi etiraz notası təqdim etmişdi. Notada göstərilirdi ki, Azərbaycan sülh nümayəndə heyəti respublikanın müstəqilliyini tanımaq barədə Sülh konfransında çıxış edəcəyi günü səbirsizliklə gözlədiyi halda, bizim ölkəmizdə mühüm hadisələr baş verir. Sülh konfransının səlahiyyətinə aid olan məsələlərə müdaxilə edilir, Qafqaz Azərbaycanının ərazisi güclə dəyişdirilir, əhalisi öz yurdlarından didərgin salınır. Azərbaycan sülh nümayəndə heyəti öz ölkəsindən rəsmi məlumat almışdır ki, Qars vilayəti, İrəvan quberniyasının Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları və İrəvan qəzasının bir hissəsi, o cümlədən Qars vilayəti Ermənistan Respublikasına birləşdirilmişdir. Etiraz notasında xatırladılırdı ki, bütün bu ərazilər türk ordusu tərəfindən tutulmuşdu və saziş bağlanana qədər onların əlində olmuşdur. Versal sülh konfransının sədrinə təqdim edilmiş notada Azərbaycan nümayəndələri yazırdılar: Qars vilayətinin belə acı taleyinə Azərbaycan Respublikası adicə seyrçi kimi bığanə yanaşa bilməz və yanaşmamalıdır. Notada xatırladılır ki, Qarsın əhalisinin 60 faizi müsəlman olmaqla yanaşı, azərbaycanlılarla bir kökdən olan xalqdır. Ermənilər isə vilayət əhalisinin cəmi 23.4 faizini təşkil edirlər. Ermənilər qaçqınları qaytarmaq adı altında Qarsda milli tərkibi öz xeyrlərinə dəyişmək istəyirdilər.

Etiraz notasının ikinci hissəsi Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz hadisələrindən bəhs edirdi. Burda göstərilirdi ki, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli, İrəvan qəzasının bir hissəsinin Ermənistanə verilməsilə Azərbaycan hökuməti barışmayacaqdır. Etiraz notasında müttəfiq ölkələrin rəhbərlərinə bildirildi ki, Versalda olan Azərbaycan nümayəndələri Azərbaycan hökumətinin

Naxçıvan qəzası ilə bağlı müttəfiqlərin komandanlığına təqdim etdiyi etiraz notasını müdafiə edir. Paris sülh konfransına məlumat verildi ki, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli və İrəvan qəzasının bir hissəsinin Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsi açıq şəkildə Azərbaycan Respublikasının hüquqlarının pozulması deməkdir. Belə bir aktın qəbul edilməsinin regionda daimi münafişə ocağının yaradılmasına gətirib çıxaracağı böyük dövlətlərin nümayəndələrinə xəbərdarlıq edilirdi. Notada qeyd edilirdi ki, göstərilən rayonlarda əhalinin milli tərkibi haqqında rəqəmlərin nəzərdən keçirilməsi bu əraziləri Azərbaycan torpaqları hesab etmək kifayətdir. Müttəfiqlərin Versalda olan nümayəndələrinə bildirildi ki, Naxçıvan qəzasında 62.5 faiz azərbaycanlı, 36.7 faiz erməni, Şərur-Dərələyəzdə 72.3 faiz azərbaycanlı, 27.1 faiz erməni, Sürməlidə 68 faiz azərbaycanlı, 30.4 faiz erməni yaşayır. Sonuncu qəza ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, gətirilən rəqəmlər əhalinin nisbətini əks etdirirlər. Bu qəzaların əhalisi təşkil etdikləri müsəlman Milli Şurası vasitəsilə kəndbəkənd Azərbaycan Respublikasının idarəçiliyinə keçmək barədə qərar qəbul edib Azərbaycan hökumətinə göndərmişdilər. Hətta Ordubadda 5 erməni kəndi də Azərbaycan Respublikasının tərkibində olmaq barədə akt tərtib edilmişdir. Qeyd edilənlərlə bağlı etiraz notasının axırında Sülh konfransından xahiş edilirdi ki, Qafqazda olan müttəfiq komandanlığı vasitəsilə 2 mühüm məsələ həll edilsin: Birinci, Qars vilayətinin hüdudlarından müttəfiq qoşunlarından başqa bütün hərbi qüvvələr çıxarılsın, bu ərazinin taleyi həll edilənə qədər onun idarəçiliyi yerli əhalinin arzusuna uyğun təşkil edilsin. İkinci, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzalarının və İrəvan qəzasının bir hissəsinin idarəçiliyi Azərbaycan Respublikasının əlində saxlanılsın. Azərbaycan nümayəndələri etiraz notasını Sülh konfransına təqdim etməklə yanaşı, müttəfiqlərin Parisdə olan nümayəndələrinə də verdilər. Bu etiraz notasından sonra Qarsda baş vermiş hadisələrlə maraqlanan və Qafqaza ali komissar göndərilən Oliver Uordrop vasitəsilə faktları dəqiqləşdirən lord Kerzon Qars hadisələrində Ermənistan

hökumətini günahlandırmışdı. Bununla bağlı Parisdə olan erməni nümayəndə heyətinin başçısı A. Ağaronyan Ermənistan xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi məlumatda məsləhət verirdiki təcili şəkildə Tiflisdə olan O. Uordropla görüşsünlər. Ermənilər lord Kerzonun belə mövqə tutmasına biganə qalmadılar. Daşnak A. Qaratelyan “İnformasiya bülleteni”ndə nəşr olunmuş “Antanta bolşevizm və müsəlmançılıq” məqaləsində izah edirdi ki, guya Kerzonun ermənilərə qarşı müsəlmanpərəst mövqə tutması, vaxtilə onun Hindistanın vitse-kralı olması ilə bağlıdır. Hətta ermənilər Kerzonun Əfqanıstan siyasətini də onun müsəlmanpərəstliyi ilə əlaqələndirməyə çalışırdılar.

Müttəfiq komandanlığının qeyd edilən ərazilərlə bağlı ermənipərəst mövqeyinə baxmayaraq bu qəzaların əhalisi Ermənistan hökumətinə tabe olmalıdırlar. Daşnak hökumətinin öz hakimiyyətini sülh gücünə yaymaq cəhdləri xeyli müsəlman kəndlərinin boşalması ilə nəticələnsə də, lakin bütövlükdə bu siyasət iflasa uğradı. Sülh gücünə öz hakimiyyətini Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Sürməlidə yaya bilməyən ermənilər 1919-cu ilin sentyabrından başlayaraq buna Amerika diplomatiyası vasitəsilə nail olmaq istədilər. Polkovnik Vilyam Haskel Sülh konfransı tərəfindən Ermənistan müvəkkil təyin edildiyindən, Ermənistan hökumətinin İrəvan quberniyasının yuxarıda adları çəkilən qəzalarını ələ keçirməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. İngilis komandanlığını Naxçıvan və Şəruru Ermənistan hökumətinin idarəçiliyinə vermək təcrübəsi özünü doğrultmadığı üçün bu dəfə yeni bir plan-Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdən ibarət Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq planı irəli sürülmüşdü. Sentyabr ayının 1-dən Azərbaycan hökumətinə verilmiş 20 bənddən ibarət Haskel layihəsində əslində Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzin Azərbaycandan ayrılması öz əksini tapmışdı. Layihədə göstərilirdi: Amerikanların yaratdığı neytral zonaya Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz daxil edilir. Neytral zonanın idarəçiliyi polkovnik Haskelin təyin etdiyi Amerika general-qubernatorunun əlində olacaqdır. Ermənilərin üstünlük təşkil etdiyi (bu, amerikanlar tərəfindən müəyyən edilməli idi)

yerləri çıxmaq şərtilə yerli hökumət azərbaycanlıların əlində qalırdı. Azərbaycan və erməni hökumətləri neytral zonadakı qoşunlarını geri çıxarmalı idilər, hər hansı tərəfin qoşunu bura yalnız Amerika qubernatorunun icazəsilə daxil ola bilərdi. Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri təcili olaraq yerli əhali arasında təbliğat apararaq öz nümayəndələrini və ona rəğbət bəsləyən ölkənin nümayəndələrini neytral zonanadan çıxarmalıdır. Hər iki tərəf 1919-cu ilin sentyabrına qədər törədilmiş hadisələrə görə həbs edilənlərə amnistya verilməlidir, yerli çinovniklər Amerika qubernatoru tərəfindən təyin edilir və qubernator neytral zonanın hüduqlarında istənilən çinovniki dəyişdirmək hüququna malikdir. Azərbaycan hökuməti neytral zonada və İrəvan rayonunda azərbaycanlı, Ermənistan hökuməti isə neytral zonada və Zəngəzur rayonunda erməni əhalisini sakitləşdirmək üçün öz nüfuzundan istifadə etməlidir. Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri öz ərazisində yaşayan azərbaycanlı və erməni əhalisinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verməlidir, neytral zonanın hüduqlarından olan dəmir yolu xətti üzərində nəzarət hüququ Amerika general-qubernatoruna keçməlidir: Azərbaycan hökuməti Yaxın Şərqə yardım komitəsinin Şuşa və Gorusda nəzərdə tutulan yardım tədbirlərinin həyata keçirilməsinə mane olmalıdır. Azərbaycan hökuməti erməni qaçqınlarının öz yerlərinə qayıtmasına razılıq verməli və onlara yardım göstərməlidir, Bakı-Culfa dəmir yolu Azərbaycan hökumətinin səlahiyyətində qalacaq. Bu, müttəfiqlərin ali komissarı Vilyam Haskelin adı ilə elan edilmiş erməni layihəsi idi. Lakin bu layihə Azərbaycan hökuməti tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün sentyabrın 27-də Vilyam Haskel bir qədər yumşaldılmış, əslində isə mahiyyət etibarilə birincidən o qədər fərqlənməyən 12 bənddən ibarət ikinci layihəni Azərbaycan hökumətinə göndərdi. Azərbaycan Xarici işlər naziri sentyabr ayının 29-da Haskelə yazırdı ki, onun hökuməti Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında xüsusi general qubernatorluğunun yaradılmasının əleyhinə deyildir, lakin təklif edilən şərtlərin bir qisminə etiraz edirdi. Bu

məsələ ilə bağlı Azərbaycan hökuməti general-qubernatorluq barədə özünün tərtib etdiyi layihəni sentyabr ayının axırlarında polkovnik Haskelə göndərdi. 12 bənddən ibarət layihədə göstərilirdi; Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında müvəqqəti olaraq xüsusi general-qubernatorluq yaradılır, general-qubernatoru Amerika vətəndaşları içərisindən polkovnik Haskel təyin edir, bu qəzalar ümumi, birbaşa, bərabər və gizli səsvermə yolu ilə seçilən yerli şuralar tərəfindən idarə edilir, vilayətdə bütün hakimiyyət-inzibati, məhkəmə, dəmir və şose yolları, poçt-teleqraf, xalq maarifi və s. şüaranın müstəsna səlahiyyətinə daxil edilir və bu işi general-qubernator tənzim edir, şura tərəfindən təyin edilən icra hakimi çoxluq təşkil edən millətin nümayəndəsindən olmalıdır. Bütün general-qubernatorluqda mətbuat, vicdan, söz azadlığı, şəxsiyyətin və əmlakın toxunulmazlığı elan edilməlidir, general-qubernatorluğun büdcəsinə Azərbaycan parlamentində baxılmalı, çatışmayan məbləğ Azərbaycan xəzinəsindən əlavə olunmalıdır. Azərbaycanın pulu rəsmi pul vahidi kimi qəbul edilməlidir, seçkilər keçirilənə qədər general-qubernator Azərbaycandan iki məsləhətçi dəvət edib onların köməyi ilə qayda-qanun yaratmalıdır. Neytral zonadan Bakı-Culfa dəmir yolunun keçdiyi xüsusi zolaq ayrılıb Azərbaycan hökumətinə verilməlidir, general-qubernatorluğun əhalisi tərk-silah edilməməlidir. General-qubernatorluğun bütün ərazisində amnistiya keçirilməlidir. Lakin Azərbaycan hökuməti tərəfindən tərtib edilən layihə Haskel tərəfindən qəbul edilmədi. Sentyabr ayının ortalarında Haskel Naxçıvan, Şərur və Ordubad nümayəndələri Əli Səbri Qasimov və Ələsgərovu qəbul edərək bildirdi ki, Birləşmiş Ştatların ordu nümayəndəsi polkovnik Edmond Deli Naxçıvana qubernator təyin edilmişdir və oktyabr ayının 23-də öz vəzifəsinə başlayacaqdır. Nümayəndələr adından Əli Səbri Qasimov Naxçıvan əhalisinin 10 bənddən ibarət olan tələblərini B.Haskelə təqdim etdi. Burada, Naxçıvan əhalisinin bu rayona erməni qoşunu yeridilməsinə razı olmayacağı, bu qəzaların əhalisinin Ermənistan hökumətinə tabe olmayacağı

və lazım gələrsə azərbaycanlı əhalinin öz istiqlaliliyyətini silahlı yolla qoruyacağı göstərilirdi.

Oktyabr ayının əvvəllərində Xarici İşlər naziri M.Y. Cəfərova teleqramında Haskel bildirdi ki, yaxın vaxtlarda o, Parisə gedəcək, əgər Azərbaycan hökuməti neytral zonaya daxil olan ərazilərdə əhalinin sakitləşdirilməsinə yardım edərsə və neytral zona yaradılması haqqında Amerika planını müdafiə edərsə, Haskel vəd verirdi ki, Paris Sülh konfransı qarşısında Azərbaycanın tanınması məsələsini qaldıracaqdır. Hətta bu məsələdə Amerika missiyasının üzvləri podpolkovnik J.A. Ulio mayor Parker K. Kollok Azərbaycan hökumətindən yazılı şəkildə xahiş edirdilər ki, Sülh konfransı üçün məruzə hazırlandığından Azərbaycana aid statistik məlumatlar xəritələrlə birlikdə, Sülh konfransına təqdim edilmək üçün iki nüsxədən ibarət memorandum Amerika ali komissarlığına göndərilsin. Oktyabr ayının 4-də Azərbaycan Xarici İşlər naziri Haskelə yazırdı ki, Azərbaycan hökuməti onun və mənafeyi nəzərə alınmaqla bu ərazinin yalnız Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi Amerika general-qubernatorluğu tərəfindən idarə edilməsinə razılıq verə bilər.

M.J. Cəfərov polkovnik Haskelə məktubunda Azərbaycan xalqının Prezident Vilson tərəfindən elan olunmuş xalqların hüquqlarına dair prinsipə uyğun olan ədalətli tələblərinin onun tərəfindən Sülh konfransında müdafiə olunacağına ümidvar olduğunu bildirdi. Məktubda İrəvan quberniyasında Azərbaycan xalqının iradəsinə uyğun olaraq faktiki şəkildə mövcud olan Azərbaycan hökumətinin hüquqlarının da Vilyam Haskel tərəfindən Sülh konfransı qarşısında müdafiə olunması arzu edilirdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan torpaqlarında yaradılan ingilis və amerikan idarə sistemi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulmasına xidmət edirdi. Amerika missiyası Denikin təhlükəsindən və neytral zona yaradılması məqsədilə istifadə etmək istəyirdi. Denikin təhlükəsi ilə bağlı şimal sərhədlərində neytral zona yaradılması haqqında XİN-in sorğusuna (Haskel) cavab verirdi ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə neytral zona

yaradılmayınca mənim tərəfimdən Denikinlə və digər məsələlərlə bağlı heç bir addım atılmayacaqdır.

Haskel layihəsi elan edildikdən sonra təkcə Naxçıvanı deyil, İrəvan quberniyasını bütün müsəlman qəzalarını xalq həyəcanı bürümüşdü. Azərbaycan Xarici İşlər naziri Versaldakı Azərbaycan nümayəndələrinə göndərdiyi məlumatda göstərilirdi ki, İrəvan quberniyasında vəziyyət üsyan həddinə çatıb, bu ərazidə Böyük Vedi üsyanı xüsusilə kəskin xarakter alıb, erməni qüvvələrini tamamilə darmadağın edilməsilə nəticələndi və erməni ordusu geri çəkildi. Azərbaycan hökuməti və Azərbaycan Sülh nümayəndə heyətinin mandatlıq sistemində razılıq verməsinin səbəbi ilk öncə, Azərbaycanın müstəqilliyinə olan təhlükəni aradan qaldırmaq və ermənilərin əsl simasını dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdan irəli gəlirdi.

Firdovsiyyə Əhmədova
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AZƏRBAYCANIN MİLLİ-MƏDƏNİ QURUCULUĞUNDA CÜMHURİYYƏT DÖNƏMİ

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul edilmiş Konstitusiyaya Aktında yeni Müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edilirdi. Bu varislik hüquqi deyil, milli-mənəvi, tarixi məzmun daşısa da, müasir Azərbaycan dövlət idarəçiliyinin əsas qurumlarının bunövrəsi məhz Cümhuriyyət dövründə qoyulmuşdur.

XX yüzilliyin əvvəllərində müstəqil Azərbaycan dövlətinin bəyan edilməsi son dərəcə mürəkkəb şəraitdə həyata keçdiyindən dərhal milli-mədəni quruculuq işlərinə başlanmasının qeyri-mümkünlüyü izah oluna bilər. Bütün şərtlər daxilində gənc dövlətin ilk tədbirləri sırasında mədəni quruculuq yönündə hökumət qərarlarını dəyərləndirmək lazımdır. «İyun böhranı» günlərində maarifə dair bir neçə rəsmi sənədlər diqqəti cəlb edir. 1918-ci il iyunun 22-də Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Tiflisdən Qazaxa köçürülməsi üçün bu bölmənin sabiq müfəttişi Firidun bəy Köçərlinin sərəncamına 5 min rubl kredit ayrılması haqqında hökumət qərar verir.⁽¹⁾ Bakıda universitet təsis edilməsi niyyətində olan Fətəli xan Xoyskinin Zaqafqaziya Respublikası hökumətində xalq maarif naziri kimi mövqeyi Cümhuriyyət dövründə də dəyişilmədi. Sadəcə onun hökumət başçısı olduğu dövrdə bu niyyəti reallaşdırma bilməsə də, universitet təsis edilməsi məsələsində daima qərarlı olub, dəstək vermişdir. Amma ilk fürsətdə Qori müəllimlər seminariyası Azərbaycan şöbəsinin bazasında Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün müəllim hazırlayan ilk tədris ocağının yaradılmasını həyata

keçirmişdir. Qismən münasib vaxtda, oktyabrın 21-də qəbul edilən qərara görə isə Qazax müəllimlər seminariyası üçün kredit açılmalı idi.

Milli mədəni, həmçinin milli dövlət quruculuğu sahəsində atılan ilk mühüm və cəsarətli addımlardan biri Türk dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi oldu (2). Azərbaycanın təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi üçün Türkiyədən müəllimlərin dəvət edilməsini, dərslərin gətirilməsini zəruri hesab edərək hökumət iyulun 22-də bu məqsədlə İstanbula səriştəli şəxsini ezam olunması haqqında qərar verdi (3). İnzibati ərazi adlarının bərpə edilməsi milli dövlət quruculuğu yönündə ilk tədbirlərdən sayılmalıdır. Gənc dövlətin başlıca vəzifəsi öz hüdudları üzərində hakimiyyətini təmin etmək yolunda ilk növbədə Bakı yad qüvvələrdən azad etmək olduğu bir zamanda, Bakı uğrunda qanlı döyüşlərin gətirdiyi şəraitdə hökumət 1918-ci ilin avqustunda milli təhsil quruculuğu baxımından bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Tiflis politexnik institutu ilə əməkdaşlıq şərtləri haqqında qərar qəbul edilməsi də Azərbaycanın təhsilli kadrlara olan ehtiyacından irəli gəlirdi. (4). 1918-ci il avqustun 24-də Nuxa kişi gimnaziyasına maliyyə vəsaiti ayrılması barədə qərar qəbul edildi. Elə həmin gün daha 2 qərar xalq təhsili ilə bağlı olmuşdur. Xalq məktəbləri müfəttişliyinin təsis edilməsi və xalq məktəbləri müəllimləri kurslarının təşkili qərara alınmışdır (5). Azərbaycanda 10 xalq məktəbi müfəttişliyinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Avqustun 28-də qəbul edilmiş qərar milli-mədəni siyasət sahəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. 5 bəndlik qərara görə bütün ibtidai və orta təhsil müəssisələrində tədris dövlət dili olaraq türk dilində aparılmalı idi. Təhsil müəssisələrində türk dilinin tədrisinin gücləndirilməsi tələb olunurdu. Qeyri-müsəlmanlar üçün ilahiyat dərslərinin, həmçinin ana dillərinin tədrisinə dair qərar verilməsi hökumətin «İstiqlal bəyannaməsi»ndə bəyan etdiyi prinsiplərə sadıqlılığının nümunəsidir. Bakı uğrunda döyüşlərin gücləndiyi bir şəraitdə Bakı şəhər məktəbləri şagirdlərinə pul vəsaitinin ayrılması da

hökumətin diqqətindən qaçmamışdı. (6). Dini bayramların qeyd edilməsi Cümhuriyyət hökumətinin qərarlarında təsbit olunmuşdur. Bakının azad olunduğu gün öncəsi, sentyabrın 14-də, sentyabrın 17-ni Qurban bayramı kimi qeyd etmək qərarı verildi. Az sonra, oktyabrın 8-də isə Zaqafqaziya şeyxülislamının və müftisinin aylıq haqqlarının artırılması və dəftərxanalarının yubadılmadan Bakıya köçürülməsi qərara alındı. Azərbaycanın müsəlman tələbələrinin xaricdə təhsillərini davam etdirmələri üçün də şərait yaradılmışdı. Xaricdə ali təhsil müəssisələrinə daxil olmaq imkanına malik müsəlman tələbələrə xaricə getmək icazəsi verilirdi. Ehtiyacı olanlara təqaüd verilməsi də nəzərdə tutulurdu. Mudros sülhü ərəfində Azərbaycan hökumətinin milli-mədəni quruculuq yönündə bu qəbildən qərarları olmuşdur. O cümlədən, Zaqatala dairəsində 25-dək birsinifli məktəbin açılmasına icazə verilirdi ki, bu məqsədlə xalq maarif nazirliyinin sərəncamına 100 min rubl məbləğində kredit ayrılmışdı (7).

Beynəlxalq vəziyyətin təsiri ilə, regionda gedən proseslər Azərbaycan hökumətini də çevik müvafiq addımlar atmağa vadar edirdi. Osmanlı hərbiçilərinin bölgəni tərk etmək məcburiyyəti, müttəfiq qoşunlarının Bakıya daxil olması yeni situasiya yaratmışdı. Müstəqil mövcudiyyətini müdafiəyə qalxan, diplomatik yolla təsbitə çalışan hökumət noyabrın 9-da üçrəngli bayrağı milli bayraq kimi təsdiqlədi. Qəzetlər üçün senzura ləğv olundu. Məktəblərin milliləşdirilməsinə dair 28 avqust tarixli qərara dəyişikliklər edildi (8). Xalq məktəbləri müfəttişlərinin qurultayının keçirilməsinə maliyyə vəsaiti ayrıldı. Gəncə və Nuxa müqəddəs Nina təhsil müəssisələri dövlət hesabına keçirildi.

Parlamentin işə başlaması və yeni hökumət kabinetinin təşkili ilə dövlət quruculuğu sahəsində fəaliyyət gücləndi. Nazirliklər arasında sahə istiqamətlərinin differensiallaşması sabit məzmun daşımağa başladı. Belə ki, əvvəllər sosial-mədəni yönümlü işlərin icrası əsasən xalq maarifi nazirliyinə həvalə

olunurdu: hökumət qəzetinin nəşri, mətbəələrə nəzarət, teatr işi və s. (9). Nazirliklərin hüquq məsləhətçilərinin xidmətindən faydalanması qaydasına görə bir hüquq məsləhətçisi 2-dən artıq nazirliyə xidmət göstərə bilməzdi. Mütəxəssis kadrlara, dövlət məmurlarına ehtiyac xüsusi kursların təsis edilməsini zərurətə çevirdi. Bakı dövlət universitetinin nəzdində zemstvo müəssisələrinə rəhbər işçilər və mütəxəssislər hazırlığı üçün yerli təsərrüfat üzrə xüsusi kurslar təşkil edildi (10). Kadr hazırlığı, mövcud kadrların ehtiyaclarının ödənilməsi, xüsusən də təhsil sahəsində kadrların dəyərləndirilməsi hökumətin fəaliyyətində ardıcıl həyata keçirilən siyasət kursu olmuşdur. Xalq müəllimlərinin hərbi mükəlləfiyyətdən, abituriyentlərin, tələbələrin hərbi xidmətə çağırışdan, həmçinin müvəqqəti olaraq poçt-teleqraf məktəbinin şagirdlərinin, vergi müfəttişlərinin, hökumət mətbəələrindəki qulluqçuların orduya çağırışdan azad edilməsi qərara alınmışdı (11).

Mülki idarələrdə titulların ləğv edilərək, nazirlərə və məmurlara xidməti müraciət zamanı «əfəndi» sözünü əlavə edərək vəzifələrinə müvafiq çağırılması, mülki idarəyə aid geyim forması, həmçinin hökumət üzvləri üçün fərqlənmə nişanının hazırlanması tədbirləri dövlət idarəçilik aparatında təkmilləşdirici islahatlardan idi (12).

Cümhuriyyət dövrünün yeganə bütöv təqvim ili olmuş – 1919-cu ildə hökumət məktəblərin, kursların, universitetin açılması yönündə ardıcıl əməli işlər reallaşdırıla bilməmişdir. Aprelin 25-də Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti nəzdində Qadın peşə məktəbində məşğələlərin bərpa edilməsinə 30 min rubl vəsait ayrılmışdır. 1920-ci il fevralın 2-də isə Bakıda və Zaqatalada müəllim seminariyalarının açılması qərara alındı. Qərarla deyilirdi ki, 4 müəllim seminariyasının təsisinə dair qanun layihəsinin Parlamentdə təsdiqinə qədər bir qadın müəllim seminariyasının Bakı şəhərində və bir kişi müəllim seminariyasının Zaqatalada açılmasına icazə verilsin (13). Fəaliyyətdə olan tədris müəssisələrinə yardım göstərilirdi. Sabunçu

ibtidai məktəblərinin təminatı üçün aylıq maliyyə yardımının göstərilməsi 29 fevral 1920-ci il tarixli hökumət qərarında konkret rəqəmlərlə təsbit olunmuşdu. Mövcud problemlərə, maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq Azərbaycan hökumətinin yardım göstərdiyi müəssisələr, sosial zümrə təyinatında milli, coğrafi məfhum geniş məzmun kəsb etmişdir. Müsəlmanlar üçün qısamüddətli pedaqoji kursların təşkili, müsəlman müəllimlərinin Mərkəzi Bürosuna kitabçaların və s. nəşri xərclərinə maliyyə yardımı edilirdisə, eyni zamanda Qarabağın erməni müəllimlərinə paylamaq üçün yardım kimi 1 milyon rubl vəsait ayrılmışdı (14). Yəhudi məktəblərinə maliyyə dəstəyi göstərmək məzmunlu 2 dəfə hökumət qərarı verilmişdi. 1919-cu il martın 10-da və sentyabrın 27-də qəbul edilmiş qərarlarda hər iki tarixdə yəhudi məktəblərinə 25000 rubl maliyyə yardımı göstərilməsi, həmin məktəblərin sonrakı mövcudluğu üçün maddi təminatının Bakı şəhər özünü-idarəsinə təklif edilməsi tapşırılırdı. Azərbaycan hökuməti Batum türk məktəbinə 10 min rubl, Volqaboyu müsəlmanları arasında savadlılığı yayan Tiflis cəmiyyətinə 25000 rubl vəsait ayırmışdı (15). Yoxsul şagirdlərə maddi yardım göstərilməsi haqqında hökumət qərarları verilmişdi.

Gənc dövlətin maarifə, təhsilə verdiyi önəm çoxsaylı qanunların məzmununda öz əksini tapmışdır. Parlamentin 1919-cu il iyulun 17-də qəbul etdiyi qanuna görə həmin ilin iyulun 1-dən etibarən Qazaxda, Nuxada, Şuşada, Qubada, Zaqatalada, Salyanda, Bakıda və Gəncədə qısamüddətli pedaqoji kurslar açılırdı. Bakı və Gəncədə həmin kursların kişi və qadınlar üçün 2 bölmədə fəaliyyəti nəzərdə tutulurdu. Kursların keçirilməsinə dövlət xəzinəsindən 2 milyon 390 min rubl vəsait ayrılmışdı. Göyçayda realni məktəbin, Qusarın Xuluq kəndində, Ağdamda ali ibtidai məktəblərin, Bakıda Azərbaycanın birinci milli qadın gimnaziyası nəzdində uşaq bağçasının təsis edilməsi haqqında qanunlar qəbul olunmuşdu (16). Təhsil sistemində inzibati məzmunlu qanunlar, hökumət qərarları

mütəmadi xarakter daşıyırdı. Qadın orta təhsil müəssisələrinin direktoru və əməkdaşları eyni səviyyəli kişi təhsil müəssisələrinin işçiləri ilə bərabər hüquqlu olub, məvəcibləri də tamamilə bərabərləşdirilirdi (17). 1920-ci il yanvarın 1-dən etibarən 5 yeni xalq məktəbləri müfəttişi vəzifələri təsis edilmişdi. Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında məhz erməni xalq məktəblərinə xidmət göstərmək məqsədilə üçüncü xalq məktəbləri müfəttişi vəzifəsi yaradılmışdı (18). Orta təhsil müəssisələrinin və ali ibtidai məktəblərin xəstəliyə və digər üzürlü səbəblərə görə dərstdə olmayan müəllimlərini əvəz edənlərin əlavə dərslərinin haqqı saata 30 rubl olmaqla ödənilirdi. 1919-cu il avqustun 20-dən sentyabrın 1-dək Bakı şəhərində xalq müəllimlərinin qurultayını keçirmək üçün hökumət 35600 rubl vəsait ayırmışdı. Az müddət sonra Şuşa şəhərində müəllimlər qurultayının keçirilməsinə 30 min rubl ayrılması haqqında hökumətin 27 sentyabr tarixli qərarı verildi. 18 min rubl vəsait isə xalq maarifi nazirliyinin ehtiyacları üçün kitablar alınmasına verilmişdi (19).

Ədliyyə nazirliyinin nəzdində hüquq kitabxanasının təşkili üçün də 50 min rubl ayrılmışdı. Hökumətin 20 milyonluq, 15 milyonluq ehtiyat fondlarının məsrəflərinin hesabatım aparmaq üçün qanun və qərarlarda konkret vəzifələrin gerçəkləşdirilməsinə ayrılmış vəsaitlərin hesabını bilmək kifayət edər. Təxirəsalınmaz məsrəflər üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin əsasən təhsil, səhiyyə, sosial, mədəni məzmunlu məsələlərə yönəldiyi aydın olur. Bakı şəhəri və onun rayonlarının müsəlman zəhmətkeş ziyalılar ittifaqının idarə heyətinə ayrılmış 16 min rubl onların nəşr etdirdiyi «Dokumentı po istorii ruskokoqo vladıçestva na okrainax» adlı kitabın çapı üçün verilirdi (20). Həmin fondan 76667 rubl Tiflis kənd təsərrüfatı təcrübə stansiyasına elmi əsərlərin nəşri üçün ayrılmışdı. Nəşr olunmuş əsərlərin üçdə biri Azərbaycan Respublikasının hökumətinə təqdim olunmalı idi. 1919-cu ilin sentyabrında Bakı şəhərində keçirilməli texniki-sənaye sərğisində Şuşa xalça toxuculuğu

emalatxanasının iştirakı üçün 19 min rubl ayrılması qərara alınmışdı. Həmin emalatxananın əkinçilik nazirliyinin sərəncamına verilməsinə və emalatxana nəzdində kursların təşkilinə hökumət xeyli vəsait ayırmışdı.

Cümhuriyyət tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri Bakı şəhərində Universitetin açılması oldu. Azərbaycanın mütərəqqi ziyalıları, ictimai-siyasi xadimləri ali məktəbin təsis edilməsi niyyətlərini 1919-cu ildə reallaşdırma bildilər. Bakı Dövlət Universitetinin ilk rektoru olmuş V.İ.Razumovskinin yazdığı kimi, «1919-cu ilin əvvəlində Azərbaycan Respublikası xalq maarifi nazirinin müavini Həmid bəy Şahtaxtinski Tiflis şəhərinə gəldi. O, rus universitetini Bakıya köçürmək təklifi ilə gəlmişdi, ...yaxşı binalar, maddi təminat və s. vəd etdi». Azərbaycan hökuməti Bakıda universitetin olmasında o qədər qərarlı idi ki, V.İ.Razumovskinin yazdığı kimi, «hətta Zaqafqaziya rus universiteti köçməyə də, Bakıda universitet yaradılacaqdır, ultimativ müddət də göstərilmişdi – 1 may». (21). Azərbaycan hökumətinin 8 aprel 1919-cu il tarixli qərarında göstərilirdi ki, 1919-1920-ci tədris ilinin əvvəlindən Bakıda Universitet açılsın. Mayın 19-da hökumətin təsdiq etdiyi universitet komissiyasının mayın 21-də keçirilmiş ilk iclasında xalq maarif naziri R.Qaplanov universitetin açılmasında Azərbaycan hökumətinin qəti qərarlı olduğunu bildirdi (22). İyunun 16-da hökumət komissiyasının müvəqqəti ştatlarını təsdiq etdi, iyunun 25-də universitetin təşkili ilə bağlı ilkin xərclərə 1 milyon rubl ayırdı (23). İyulun 7-də qəbul edilmiş 10 bənddən ibarət hökumət qərarı ilə Bakıda dövlət universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun layihəsi bəyənilmiş və Parlamentin təsdiqinə təqdim olunmuşdur. «Müsəlman hüququnun və tarixinin» hüquq fakültəsində hökmən öyrənilməsi, bütün fakültələrdə türk dilinin icbari fənn kimi tədris edilməsi, Azərbaycan vətəndaşlarının Bakı universitetinə daxil olmaqla üstün hüquqa malikliyi qərarla təsbit olunmuş, universitet üçün tələb olunan maliyyə vəsaiti daha da artırılmışdır (24). Parlament müzakirə-

lərindən sonra, 1919-cu il sentyabrın 1-də «Bakı şəhərində dövlət universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun» qəbul olundu. Həmin gün parlamentin daha bir mühüm qərarı olmuşdur. 1919-20-ci tədris ilində 100 abituriyentin və tələbənin xarici ali təhsil müəssisələrinə göndərilməsinə dövlət xəzinəsindən 7 milyon rubl ayrılmışdı. Yol xərcləri və aylıq təqaüd məsələləri də müəyyənləşdirilmişdi. Bu məsələdə də parlament hökumətin nəzərdə tutduğu məbləğdən daha artıq vəsait ayırmağı məqbul bilmışdi. Belə ki, avqustun 5-də nazirlər şurası xaricə təhsil almağa tələbələrin göndərilməsi üçün 4 100 000 rubl ayırmağı qərarlaşdırmışdı. Haraya göndərilməsindən asılı olmayaraq hər tələbə üçün 3 min rubl müəyyən edilmişdi. (25) Hökumətin sentyabrın 8-də qəbul etdiyi 7 qərardan 3-ü mədəniyyət – təhsil yönümlü idi. Bakı dövlət universitetinin rektoru və dekanları təsdiqləndi; rus dilində dərslərin əldə edilməsinə 500 min rubl ayrıldı. Dövlət teatrının təmirinə xeyli vəsait buraxıldı. Hökumət yaşayış səviyyəsi, rifahı aşağı olan sosial təbəqənin durumunu nəzərə alaraq teatr və kütləvi tamaşalar üçün biletlərdən dövlət vergisini 50% azaltdı. Bu yalnız maddi vəziyyətlə bağlı məsələ deyildi, əhalinin maariflənməsinə önəm verilməsinin göstəricisidir. Həmin ərəfədə, noyabrın 1-də hökumət çap məhsullarından idxal rüsumunun alınmasının dayandırılması qərarını verərək müvafiq qanun layihəsini Parlamenta çıxartmağı xalq maarifi nazirinə tapşırırdı. 1920-ci il fevralın 26-da parlament xaricdən gətirilən çap məhsullarını idxal rüsumu tutulmasından azad etdi. Bir gün sonra, fevralın 27-də xaricə ezam olunmuş tələbələr üçün 297 min frank ayrılması qərarı qəbul olundu. Artıq Bakı dövlət universiteti fəaliyyət göstərirdi. Parlament 1919-cu il sentyabrın 29-da «Bakı Dövlət Darülfünunun Nizamnaməsi»ni təsdiq etdikdən sonra, noyabrın 15-də universitetdə birinci dərs günü oldu.

1919-cu ildə Bakı Universitetinin nəzdində yaradılmış Müsəlman Şərqini öyrənən cəmiyyət Azərbaycan tarixini, ədə-

biyyat və mədəniyyətini öyrənmək və təbliğ etmək sahəsində xeyli iş görmüşdü. 1920-ci ilin əvvəllərində Xalq Maarifi Nazirliyində arxeologiya şöbəsi yaradılmışdı. «Yaşıl qələm» ədəbi birliyi, islam incəsənətini və mədəniyyətini mühafizə cəmiyyəti, «Türk ocağı» və s. cəmiyyətlər fəaliyyət göstərmişdir. 1919-cu ilin dekabrında «İstiqlal» muzeyinin açılması Azərbaycan mədəniyyəti tarixində mühüm hadisə oldu. Muzeyin açılışının Azərbaycan Parlamentininin fəaliyyətinin bir illiyi gününə - 7 dekabra təsadüf etməsi də rəmzi mənə kəsb edirdi. Azərbaycan xalqının milli və dini bayramlarının qeyd olunması haqqında da rəsmi qərarlar verilmişdir.

Dövlət dilinin rəsmi statusunun formal məzmun daşımaması məqsədilə hökumət fərqli təyinatlara ünvanlanan qərarlar qəbul edirdi. Türk şriftinin əldə edilməsinə 200 min rubl vəsait ayrılmışdı (26). Türk dilində süvari ordu nizamnaməsi təsdiqlənmiş, türk dilində dərslərin tərtib edilməsi üzrə yaradılmış komissiyalar maliyyələşdirilmiş, böyüklər üçün türk dili üzrə axşam kursları təşkil edilmişdi. Xalq maarifi nazirinə tapşırılmışdı ki, hökumət üzvü X.Məlikaslanovla birlikdə ərəb əlifbasında islahata dair xüsusi komissiya təşkil etsin.

Parlamentin qəbul etdiyi qanuna görə xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün türk dilində yeni kitablar əldə edilməsi məqsədilə xalq maarifi nazirinə Dövlət xəzinəsindən 1 milyon rubl ayrılmışdı (27).

Dövlətçiliyə xidmət edən bir sıra qanun və qərarlar dövlət atributlarının qəbulu, tarixi günlərin qeyd edilməsi ilə bağlı idi. 1919-cu ilin martında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət gerbinin və möhürünün layihələrini tərtib etmək müsabiqəsi elan olunmuşdu. Aprelin 20-dək layihələr təqdim olunmalı idi. 1920-ci il yanvarın 30-u tarixli qərarla hərbi orden layihələrinin, milli himnin, dövlət gerbi və möhürünün layihələrinin müsabiqəsini keçirmək müvafiq nazirliklərə tapşırılmışdı. Layihələrin əsas vəzifəsi Azərbaycanın müstəqillik rəmzi funksiyasını daşması olmalı idi.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini legitimləşdirən mühüm addımlardan biri də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanunun qəbul edilməsi oldu. 11 avqust 1919-cu il tarixli qanunla Azərbaycan Vətəndaşlığı haqqında 1918-ci il 23 avqust tarixli Əsasnamə qüvvədən düşürdü. Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edən hər bir şəxs Azərbaycan dövlətinə sədaqət barədə əsasnamədə olan xüsusi mətn əsasında and içməli idi. Müstəqil dövlətin müstəqil informasiya orqanının yaradılması zərurəti ilə hökumətin 1919-cu il 3 mart tarixli qərarı ilə yaradılmış Azərbaycan Teleqraf Agentliyi 1920-ci il martın 1-dən Nazirlər Şurası yanında müstəqil quruma çevrilmişdi. Həmin dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi Antanta Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınmış, cümhuriyyətin xaricdə nümayəndəlikləri yaradılmışdı. Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması münasibətilə hökumət müəssisələrinin bütün qulluqçuları üçün yanvarın 14-ü, çərşənbə günü qeyri-iş günü elan olunmuşdu. Hökumətin bu məzmununda digər bir qərarı ilə Bakı şəhərinin azad edilməsinin ildönümü günü, sentyabrın 15-i, qeyri iş günü kimi qəbul olunmuşdu. Azərbaycanın istiqlal bəyannaməsinin verildiyi 28 May günü dövlət bayramı hesab edildi. Bu məqsədlə yaradılmış hökumət komissiyasının layihəsi bəyənilmiş, layihəyə uyğun olaraq bayram keçirilməsi ilə bağlı məsrəflər üçün komissiyanın sərəncamına 100 min rubl ayrılmışdı. (28) Mayın 28-də hökumət başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli müstəqilliyin ildönümü münasibətilə Azərbaycan vətəndaşlarına müraciət etdi.

Azərbaycan hökuməti bəyan etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq dinindən, milliyətindən və s. asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarının mənəvi dəyərlərinə sayqı ilə yanaşmağa söz göstərirdi. Belə ki, Milad bayramı günləri, dekabrın 25-26-sı üçün bütün hökumət qulluqçuları və müvafiq dini etiqadlı şagirdlər işdən və məşğələlərdən azad olunurdular. Həmçinin, 1920-ci ilin aprelində hökumətin sərəncamı ilə xristian etiqadlı hökumət qulluqçuları Pasma bayramı günlərində (5 gün müd-

dətinə) işdən azad hesab olunurdular. Ümumiyyətlə, hökumət dini məsələlərdə həssas mövqe nümayiş etdirirdi. Gəncəyə gəlişindən 1 gün sonra, hökumətin qəbul etdiyi qərara görə, müsəlman dininə aid məsələlər üzrə şeyxülislam və müfti hökumət iclaslarında həlledici səs hüququ ilə iştirak etməli idilər (29). Şeyxülislama və müftiyə lazımı illər üçün metrika kitablarının yubadılmadan Tiflisdən Gəncəyə gətirilməsi ilə məşğul olmaq tapşırılırdı. Metrika kitablarının qazi idarələrinə göndərilməsi məsrəflərini də hökumət maliyyələşdirirdi. Kilsə şamplarından gömrük rüsumlarının ləğv edilməsi qərarı da bu qəbildəndir. 1918-ci il avqustun 20-də verilən qərara görə Zaqafqaziya şeyxülislamına və müftiyə həmin il iyunun 1-dən etibarən hər birinə ayda 1500 rubl məvacib təyin edilirdi. (30).

Azərbaycan milli dövlətçiliyinin qurulmasında, dövlətçilik ənənələrinin bərpasında mətbuatımızın əvəzedilməz rolu olmuşdur. Milli şuur, milli mənlük, milli məfkurə mətbuat səhifələrindən yayılırdı, təkmilləşdirirdi. “Əkinçi”nin cürcətiləri XX yüzilin əvvəllərində qol-budaq atdı. Azərbaycan ziyalısının “qələm əhli” olan bütün nümayəndələri mətbuat vasitəsilə sözlünü deyir, xalqı maarifləndirir, gələcək tərəqqi yollarını araşdırır, müzakirələr açır, əqidə mübarizəsi aparırdılar. Açıq siyasi mübarizənin mümkün imkanlarından Azərbaycan milli mətbuatı bəhrələnirdi. Millətə aid siyasi mətləblərin milli mətbuat və milli məktəbdən uzağa getmədiyini (M. – Ə. Rəsulzadə) bir zamanda milli mətbuatın fəaliyyəti milli məfkurənin formalaşmasında aparıcı rol oynadı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları, dövlət xadimləri, ən əsası ideoloqları milli mətbuatımızı təməlləşdirən mütəfəkkirlər idi. İstiqlalçılıq, dövlətçilik, cümhuriyyətçilik fikrən milli mətbuatımızda təbliğ olunurdu. Məhz mətbuat dinamikasında siyasiləşən, proqramlaşan ideyanın gerçəkləşməsi oldu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. “Əkinçi” dən qidalanan, “Ziya”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus”, “Molla Nəsrəddin”, “Həyat”, “İrşad”, “Füyüzad”, “Tərəqqi”, “Kaspi”, “İqbal”, “Açıq söz”, “Dirilik”, “Təkamül” və d.

mətbuat orqanları ilə cilanan milli məfkurənin əməli təntənəsi oldu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Cümhuriyyətin banilərindən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə siyasi mübarizəsini “Şərqi-Rus”, “Hümmət”, “Təkamül”, “Dirilik”, “Açıq-söz”də xalqına anladır və ardınca səsləyirdi. Əlimərdan bəy Topçubaşovun redaktorluğu dövründə “Kaspi”nin məzmunu, siması dəyişdi. İsmayıl bəy Qaspiralı, Həsən bəy Zərdabi düşüncəsinə kökləndi. Həsən bəy Ağayev Gəncədə çıxan “Yujniy Kafkaz” qəzetinin redaktoru olmuş, maarifçilik ideyalarını yaymışdır. Nəsim bəy Yusifbəyli Qaspiralının “Tərcuman” qəzetində əməkdaşlıq etmiş, M.Ə.Rəsulzadə ilə tanışlığı da “Açıq söz” qəzeti redaksiyasında baş vermişdir. Milli kimliyimizin düsturu yazanlar Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə mütləqiyyət caynağından qoparılan ikin firsətdə mətbuatımızın “ağır artilleriyası” oldular.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mətbuatının həqiqi sələfləri sırasında “İqbal” qəzetinin xüsusi çəkisi vardır. Gələcək Azərbaycan Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi məramlarının ilk dəfə konsepsiya şəklində məhz “İqbal” qəzeti tərəfindən təbliğ edildiyi hesab olunur. Həm “İqbal” həm də “Dirilik” qəzetlərinin əsas müəllifləri Azərbaycan milli hərəkatına başçılıq edən “Müsavat” partiyasının orqanı olan “Açıq söz” qəzetində rəhbərləri və yazarları idilər.

Azərbaycan Cümhuriyyəti bəyan ediləndə milli dövlətin mətbuatı artıq zəngin, ciddi, peşəkar təcrübəyə malik idi. Təqib və təzyiqlər altında yaydığı fikirləri indi açıq şəkildə daha ucadan deyə bilərdilər. Həm də dövlətin dəstəyi, himayəsi sayəsində milli mətbuat yenə inkişaf mərhələsinə daxil olurdu.

Azərbaycan hakimiyyətinin ən gərgin günlərində, Tiflisdən Gəncəyə köçdükdə yaşanan hökumət böhranı dövlətçiliyi zərbə altına aldığı şəraitdə yenidən çıxmış ikinci kabinə rəsmi mətbuat orqanının nəşrinə qərar verdi. 1918-ci il iyunun 25-də hökumət qəzetinin nəşrinə dair verilmiş qərarla həmin orqanın smetasını tərtib eləyib, hökumətin təsdiqinə vermək və

Gəncədəki mətbəəni həmin nəşr üçün hazırlamaq tapşırılırdı. Tiflisdə mətbəə ləvazimatı almaq da nəzərdə tutulmuşdur. Bir həftədən sonra “Azərbaycan hökumətinin xəbərləri”nin nəşri haqqında qərar verildi. Həmin nəşrin avadanlıqlaşdırılması ərzə qəzetinə həvalə olunurdu. “Hökumət xəbərləri”nin nəşrinə rəhbərlik isə 27 iyul tarixli qərarla xalq maarif nazirinə tapşırılırdı.

Azərbaycan milli mətbuatı ilk dəfə idi ki, dövlət səviyyəsinə qaldırılırdı. Azərbaycan dövlət mətbuatının yaradılmasına imza atılırdı. Azərbaycan hökumətinin orqanı da “Azərbaycan” adını daşıdı. Qəzetin ilk nömrəsi çox əlamətdar günə təsadüf etmişdi. Bakının Azərbaycan Cümhuriyyəti hakimiyyəti altına keçdiyi gün. Bakının qurtuluş gününə həsr olunmuş təbrik teleqramları ilə rəvnəqlənən ilk nömrədən başalayaq “Azərbaycan” qəzeti 1920-ci il aprelin 28-nə, yəni Cümhuriyyətin süqutuna qədər 443 nömrədə işıq üzünə görmüşdür. Bakıda Azərbaycan dilində nəşr olunan 5-ci nömrəsindən etibarən qəzetin adı altında “Gündəlik siyasi, ictimai, ədəbi, iqtisadi türk qəzetəsidir” sözləri yazılmağa başlamışdır. Mühərrirləri məşhur ictimai, siyasi, mədəni xadimlər kimi tariximizdə möhtəşəm yer tutmuş Ceyhun bəy və Üzeyir bəy Hacıbəyov qardaşları, Şəfi bəy Rüstəmbəyli olmuşlar. Tanınmış publisist Xəlil İbrahimində qəzetin nəşrinə rəhbərlik etdiyi dövr bəllidir. Qəzetin səhifələrində Azərbaycan tarixinə, mədəniyyətinə, siyasi durumuna, təhsilinə dair tanınmış imza müəlliflərinin silsilə yazıları dərc olunurdu. Milli müqəddaratımızda önəmli iz qoymuş “Azərbaycan” qəzeti 1918-1920-ci illər xalqımızın tarixi, ictimai-siyasi həyatını öyrənmək üçün sanballı məxəzdir. Qəzetə dövlət himayəçiliyi yönündə növbəti addım 1920-ci il yanvarın 30-da atıldı. “Azərbaycan” qəzeti redaksiyası və qəzetin mətbəəsi hökumətin işlər idarəsinin sərəncamına verildi.

Ermənistan Respublikasının mütəmadi təcavüzünün, Qarabağda separatçılıq hərəkatının qarşısını almaq məqsədi ilə yara-

dılmış Qarabağ general-qubernatorluğuna da öz ehtiyacları üçün mətbəə əldə etmək və qəzet nəşr etmək icazəsi verilmişdir.

Azərbaycan hökuməti yalnız rəsmi dövlət nəşrləri üçün şərait yaratırdı. Çar mütləqiyyətinin ciddi senzurasını görmüş dövlət xadimləri mətbuat azadlığını təmin etməyi başlıca vəzifələrdən biri sayırdılar. Üç rəngli dövlət bayrağının təsdiq edildiyi gün hökumət sərəncamı ilə mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrinin məzmunu, nəşri və yayılması üzərində dövlət nəzarəti ləğv olunmuşdur. Bir il sonra parlamentin qəbul etdiyi "Mətbuat haqqında nizamnamə" mətbuat azadlığı yönündə daha müərəqqi imkanlar açdı: "Mətbuat, litoqrafiya və buna bənzər müəssisələrin açılması üçün, habelə çap məhsulunun nəşri və satılması üçün Hökumət idarələrinin heç bir icazəsi tələb olunmur". Yaradılmış imkanlardan bəhrələnən nəşrlər, publisistlər demək olar ki, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin maraqlarını əks etdirən mətbuat orqanlarında fəaliyyət göstərirdilər. Təsadüfi deyil ki, Nəriman Nərimanov Cümhuriyyətin devrilməsindən bir neçə ay öncə Azərbaycandakı vəziyyət barədə Moskvada məlumat verərkən "hər istiqamətdə qəzet nəşrini, mətbuat azadlığını" xüsusi vurğulamışdır.

Cümhuriyyət dönəmində milli mətbuatın ixtisaslaşmış nümunələri geniş fəaliyyət göstərirdi: "İstiqlal", "Gənclər yurdu", "Əfkari-mütəllibin", "Mədəniyyət", "Övraqi-nəfisə", "Şeypur", "Zəmbur" və s. Bu milli mətbuat orqanları milli dirçəliş ocaqları idi. Ədəbi-mədəni mühiti yaradan, yönəldən, milliləşdirən, milli ruhlu yeni nəsil yetişdirən, istiqlala dayaq olan, cəmiyyəti müasirləşdirən, demokratikləşdirən mətbuat bayraqdarları idilər.

Azərbaycan hakimiyyətinə müxalif mövqeli, sət məzunlu mətbuat nümunələri də az deyildi. Əsasən rus dilində nəşr edilən həmin mətbuatın hədəfi milli dövlətçiliyi məhv etmək idi. Cümhuriyyət hakimiyyəti devrilsə də, milli istiqlal ideyalarının daşıyıcısı olmuş mətbuat orqanları bağlansa da onları ərsəyə gətirmiş onlarla milli mütəfəkkirlərimiz cismən-

ruhən məhv edilsə də ənənələr ölmədi. Azərbaycan milli mətbuatının zəngin binövrəsi sarsılmadı. "Bir damla azadlıq damızdırılmış" (M.Ə.Rəsulzadə) hakimiyyəti mənəvi dirçəlişi 70 il sonra gerçəkləşdi. Rəmzi adlı nəşrlər işıq üzü görməyə başladı. "Azərbaycan" adı yenidən rəsmi qəzet statusu qazandı. Ulusundan güc alanın qələmi də təpərli olar. Müstəbidlikdən istiqlala qovuşmağın keşməkeşli, amma şərəfli tarixçəsi vardır. Milli mətbuatımız bu tarixin təkə yol yoldaşı olmadı, bu tarixi yaratdı, ona mübarizlik ruhu verdi, müstəqil dövlətçiliyin bərpasına qovuşdurdu. Çağdaş milli mətbuatımız təməli, ənənəsi fəxrət doğuran bir məktəbin yetirməsidir. Peşəkarlıq prinsiplərini yüksək tutan samballı jurnalistlər ordusuna Şeyx Xiyabani öyüdünü yada salmaq yersiz olmaz: "Bir xalqın şərəfi üçün birinci şərt onun müstəqil olmasıdır. Müstəqil olmayan bir xalqın əzmi və hörməti yoxdur. Xalqın istiqlaliyyətini onun əxlaqi fəziləti saxlaya bilər. Hər bir xalqın istiqlaliyyətini qoruyan onun mərdlik və şücaətidir". Xalqımızın əxlaqi fəzilətinin heysiyyəti qayğısına qalmaq isə milli mətbuatımızın ümdə vəzifələrindən olmalıdır ki, onun da öhdəsindən layiqincə gəlmək potensialımız yetərincədir.

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində möhtəşəm yeri olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa ömür sürsə də yüksək əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin bərpası, Azərbaycan xalqının milli düşüncə tərzinin, özünü müqəddəratın siyasi təyini təntənəsi idi. Müsəlman Şərqində ilk respublika, ilk parlament, Avropa tipli universitet Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlıdır. Hüquqi dövlət quruculuğu, hakimiyyət bölgüsü, demokratik idarəçilik tədbirləri gənc Azərbaycan dövlətinin mahiyyətini təşkil etmişdir. 100 illik əsarətdən sonra ən sivil formada dövlət qurmağa nail olan Azərbaycan xalqı azad, müstəqil yaşamaq şərəfini uca tutdu, milli mübarizə yolunda qurbanlar versə də, azğın daşnak-bolşevik qüvvələri tərəfindən kütləvi və müddətli soyqırımına məruz qalsa da, siyasi iradəsini təsbitə yetirdi.

Ərazi bütövlüyü uğrunda əzm və şücaət nümayiş etdirdi. Cəmiyyət həyatının bütün sahələri milli əsaslar üzərində yenidən qurulmağa başlandı. Son dərəcə mürəkkəb beynəlxalq və daxili şəraitdə dövlətçilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi bir çox uğurlarla nəticələndi. Ən başlıcası isə Azərbaycanın müstəqilliyi yüksək beynəlxalq statusda, Paris konfransının Ali Şurası tərəfindən tanındı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sovet Rusiyasının birbaşa hərbi müdaxiləsi nəticəsində süqut etsə də, milli məfkurə, milli dövlətçilik duyğuları qəlblərdən silinmədi. Sovet dövlət sisteminin davamlı cəza tədbirləri, kütləvi repressiyalar, təqiblər milli yaddaşı məhv edə bilmədi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu Azərbaycan Sovet Respublikasına zəmin oldu. Məhz 1918-ci ilin 28 mayında «Azərbaycan» adının siyasi məna kəsb etməsi, bəyan etdiyi sərhədlər daxilində mövcudluğu Azərbaycan dövlətini müstəqil olmasa da yaşamağa qadir etdi. 70 il ittifaq tərkibində qalan Azərbaycan dövləti XX yüzilliyin sonlarında yenidən müstəqilliyə qovuşdu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ənənələrinə sadıqlığını bir daha sübut etdi.

Müasir Azərbaycan Respublikası ilə AXC arasında tarixi-siyasi, milli-mənəvi bağlılıq güclüdür və dövlət idarəçilik institutunun təkmilləşdirilməsində həmin ənənələr nəzərə alınır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.) Законодательные акты (Сборник документов), Баку, 1998, с.190.

2. Yenə orada, s.201.

3. Yenə orada, s.215.

4. Yenə orada, s.220.

5. Yenə orada, s.222-223.

6. Yenə orada, s. 228.

7. Yenə orada, s.247.

8. Yenə orada, s.251-252.

9. Yenə orada, s.194, 234, 243.

10. Yenə orada, s.369.

11. Yenə orada, s.265,312, 340.

12. Yenə orada, s.400.

13. Yenə orada, s.401.

14. Yenə orada, s.365-366.

15. Yenə orada, s.312,361.

16. Yenə orada, s.121, 168-169, 156.

17. Yenə orada, s.64, 123.

18. Yenə orada, s.155.

19. Yenə orada, s.301.

20. Yenə orada, s.354-355.

21. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 1-ci cild, s.201.

22. Yenə orada.

23. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.) Законодательные акты (Сборник документов), Баку, 1998, с. 329, 333

24. Yenə orada, s.334-335.

25. Yenə orada, s.342.

26. Yenə orada, s.271.

27. Yenə orada, s.103.

28. Yenə orada, s.316.

29. Yenə orada, s.185.

30. Yenə orada, s.349.

ŞƏRQ DÜNYASINDA DEMOKRATİK PRİNSİPLƏRƏ ƏSASLANAN İLK DÖVLƏT

Hər bir millətin inkişafının zirvəsi onun dövlətçiliyidir. Yer kürresinin bir çox xalqlarına hələ də öz dövlətçiliyini qurmağ xoşbəxtliyi nəsib olmayıb. Azərbaycanın bu bərdə fəhr etməyə zəngin tarixi ənənələri var, çünki şərq və müsəlman dünyasında ilk demokratik respublika məhz burada yaranmışdır. İlk respublikamızın taleyi çox mürək-kəb və faciəli olmuşdur.

Rəsulzadənin sözləri ilə desək, «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti şərq və müsəlman dünyasında ilk demokratik respublikanın təməlini qoymaqla yanaşı milli ideya ətrafında azəri türklərinin siyasi birliyini mümkün etdi. Azərbaycan adında dövlət yarandı və bu dövlətin adı da, bayrağı da dünyaya tanıdıldı.» Respublikanın ən böyük nailiyyətlərindən biri də yeni ideallarla yaşayan gənc nəslin yetişməsi idi. Parlamentdə və nazirliklərdə təmsil olunan ictimai-siyasi hədimlərin ən yaşlısı Əlimərdanbəy Topçubaşov idi – onun cəmisi 53 yaşı var idi, ən gənci isə 22 yaşlı Mustafabəy Vəkilov idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyəti haqqında son illər ərzində kifayət qədər geniş tarixi ədəbiyyat nəşr edilib. Bu səbəbdən biz tarixi xronologiyaya çox yer ayırmadan Azərbaycanda 1918-1920-ci illərdə demokratik dəyərlərinin bərqərar olmasının, bu demokratiyanın süqutunun bəzi məqamlarına və onun tarixi dərs-lərinə daha çox diqqət yetirmək istərdik.

1918-ci ilin 28 may ayında İstiqlal aktının qəbul edil-məsi ilə Şərq dünyasının ilk demokratik dövlətinin Milli Şu-rası yaradıldı. Demokratik dəyərlər elə Azərbaycanın adı-nın təsvirində özünü biruzə verdi. Faktik olaraq Konstitu-siya qanunu vəzifəsini yerinə yetirən İstiqlal aktının ikinci

bəndində deyilirdi ki, «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə şəkili xalq cümhuriyyəti olaraq müəyyənləşdirilir» Demokratiya ilk növbədə insanların öz-özlərini idarə etmək, hər bir şəhsin milliyətindən və sosial statusundan asılı olma-yaraq qanun qarşısında bərabər olmaq, bütün insanların hüquqlarını qorumaq deməkdir. Bu bənd də İstiqlal aktında öz təsvirini tapmışdır: «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, din sinif, silk və cins fərqi nə varmadan hüdudu dahi-lində yaşayan bütün vətəndaşların siyasi və vətəndaş hüquq-larını təmin edir».

Demokratik ölkələrin əsas göstəricilərdən biri də hakimiyyət orqanlarının xalq tərəfindən seçilən nümayəndə-lərə hesabat verməkdir. Bu da İstiqlal aktında əks olunmuş-dur: «Məclisi-Müəssisən toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında ümumi səsvermə ilə seçilmiş Milli Şura və onun qarşısında məsul olan Müvəqqəti hökumət durur». Qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər kağız üzərində qalmamış və respublika yaranan gündən həyata keçirilməyə başla-mışdır.

Birinci dünya müharibəsində Türkiyənin məğlub olması, Mudros sazişinin şərtlərinə görə türklərin Azər-baycanı tərk etməsi və buraya ingilis qoşunlarının yeridilməsi də vəziyyəti xeyli çətinləşdirirdi. Müharibənin nəticələrini və yeni dünya bölgüsünü hazırlaşdıran sülh konfransı yaxın-laşdı və Azərbaycanı orada təmsil etmək üçün Avropa tələblərinə cavab verən, demokratik əsaslarla seçilmiş hakimiyyət orqanını formalaşdırmaq lazım idi. Bunun üçün vaxt isə çox məhdud idi. Və çıxış yolu kimi F.X.Xoyskinin kabineti 1917-ci ilin noyabrında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə ümumxalq seçkiləri nəticəsində seçilmiş Milli Şurayı bərpa etmək qərarını verdi. Milli Şura isə fəvqəladə şəraitdə Müəssislər Məclisinin çağırılmasının qeyri-müm-künlüyünü nəzərə alaraq özünü parlamentə çevirməyi qə-rara aldı. Parlamentə Milli Şuranın 44 üzvündən ibarət əsas tərkibi daxil olmalı və digər millətlərdən seçilən nüma-yəndələrin təmsil olunması nəzərdə tutulurdu. 1918-ci ilin

noyabrın 20-də Milli Şura tərəfindən Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun qəbul edildi. Qanuna görə parlament birpalatalı olmalı və seçkilər gizli səsvermə yolu ilə keçirilməli idi. O vaxtkı gərgin millətlər arası vəziyyətə baxmayaraq seçkilərin milli təmsilçilik prinsipi ilə keçirilməsi qərara alındı. Milli Şuranın M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə «Bütün Azərbaycan əhalisinə» dərc olunan müraciətində Azərbaycan vətəndaşlarının hamısının eyni hüquqlara malik olması və bir vətənin övladları olması barədə fikirlər öz əksini tapmışdı. Bu prinsipi əsas götürərək, Milli Şura Azərbaycanın bütün millətləri təmsil edən şuralara müraciət etdi və onları parlament seçkilərində fəal iştirak etməyə çağırdı. Lakin nə Rus, nə də Erməni Milli Şuraları bu çağırışı qəbul etmədilər. Rus Milli Şurası müstəqil Azərbaycanı tanımadığını və bütün Cənubi Qafqazı Rusiya dövlətinin tərkib hissəsi saydığını elan etdi. Rus Milli Şurasının heç bir kompromisə getmədiyini görüb onun bir hissəsi Slavyan-Rus cəmiyyəti yaradaraq şuranın tərkibindən çıxdı və parlament seçkilərinə qatıldı.

Sonradan onlara ermənilər də qoşuldular. Bu qərarla mühüm rolunu ingilis komandanlığının mövqeyi oynadı. General Tomsonun rəhbərlik etdiyi ingilis komandanlığı ilə Azərbaycan hökuməti arasında əvvəldən mürəkkəb münasibətlər yaranmışdı, çünki ingilislər Antantaya daxil olan müttəfiqi çar Rusiasına sadıq qalaraq Cənubi Qafqazın Rusiyanın tərkibinə qayıtmasını qanuna uyğun sayırdılar. Bu səbəbdən general Tomson heç bir müstəqil Azərbaycanı tanımaq belə istəmirdi və Bakıya daxil olan kimi Rus Milli Şurasının nümayəndələri ilə koalision hökumət formalaşması barədə danışıqlara başlamışdı. Bu hökumətdə azərbaycanlılara da bir neçə yer təklif olunmalı idi. Lakin təxminən bir ay ərzində ingilislərin Azərbaycan hakimiyyətinə münasibəti kəskin surətdə dəyişdi. Şübhəsiz ki, burada bolşevik Rusiyasını parçalamaq istəyi üstünlük təşkil edirdi. Lakin Azərbaycan Milli Şurasının ölkənin müstəqilliyindən imtina etməyin qəbul edilməzdiyi haqda prinsiplial mövqeyi

də mühüm rol oynadı. Digər tərəfdən milli hökumət parlament haqqında qanun qəbul etməklə özünün demokratik dəyərlərə əsaslandığını nümayiş etdirdi.

1918-ci ilin dekabrın 7-də öz işinə başlayan ilk Azərbaycan parlamenti 9 fraksiya və qrupdan ibarət idi. Ən böyük fraksiyanı Musavat partiyası təşkil edirdi (23 üzv), sonra İttihad (11), Əxrar (9), Hümmət (5) partiyaları, Musəlman Sosialist bloku (5), bitərəflər (15), milli azlıqlar (4), Rus-slavyan cəmiyyəti (3), erməni fraksiyası (4). Həm partiyaların, həm də millətlərin parlamentdə iştirakı burada Azərbaycanın bütün siyasi spektrinin təmsil olunması demək idi. Ələlhüsus bu ermənilərə və fraksiyanın tərkibində olan daşnaqlara aid idi. Əgər nəzərə alsaq ki, təxminən 8 ay öncə mart soyqırım nəticəsində 10 mindən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdi və buna baxmayaraq onlar Azərbaycanın qanunverici orqanında təmsil olunmuşlar, onda 1918-ci ilin parlamentininin demokratik əhvalruhiyəsini və tolerantlığını bəlkə də müasir Avropa parlamentləri ilə müqaisə etmək olar.

Həmin ərzədə parlament yeni koalision nazirlər kabineti formalaşdırdı. Nazirlərin çoxsu Musavat partiyasının üzvləri olsalar da, bu kabinədə Sosialist blokunun –1, İttihad partiyasının – 2 və rus və yəhudi millətindən olan ictimai-siyasi hədimlər təmsil olunmuşdular. Çoxsaylı mənəvlərə baxmayaraq, parlament universal, azad, gizli və proporsional nümayəndəlik əsasında formalaşmışdı. Firuz Kazımzadənin yazdığı kimi, «Musavatın parlamentdə çoxluq təşkil etməyinə baxmayaraq, bu partiya Ermənistanın Daşnaksütün partiyasından fərqli olaraq, heç vaxt hökumətə bütövlüklə nəzarət etməmişdir».

General Tomson bu kabinəni yeganə qanuni hökumət kimi tanıdığını bildirdi. Lakin sayca üçüncü olan Xoyskinin kabinəsi cəmi iki ay fəaliyyət göstərəndən sonra istefa verdi. Ümumiyyətlə AXC dövründə beş nazirlər kabineti dəyişdi və bu dəyişikliklərin əsas səbəbi ölkədə get-gedə gərginləşən sosial-iqtisadi vəziyyət idi. Bu ilk növbədə fəhlə və aqrar

məsələlərinin həll edilməməsi idi. İttihamların əsas obyektı parlamentdə və hökumətdə əksəriyyət təşkil edən musavətlər idi. Və əgər parlamentdə Musavət fraksiyası əsasən İttihad partiyası tərəfindən tənqid atəşinə tutulurdusa, hökumətə qarşı əsas müxalifətdə duran qüvvə mənşevik, eser və bolşeviklər tərəfindən yaradılmış Bakı Fəhlə Konfransı idi. BFK nümayişkarcasına milli hökumətin leqitimliyini tanımaq istəməyərək hər bir vacib məsələni həll etmək üçün ingilis komandanlığına müraciət edirdi. Dekabrın sonunda BFK tərəfindən təşkil edilmiş tətilin fəhlələrin xeyrinə qurtarmasından sonra parlament fəhlələrin maaşlarının qaldırılması haqqında və tətil vaxtı həbs edilənlərin (baxmayaraq ki, onlar ingilis komandanlığının əmri ilə həbs edilmişdi) azadlığa buraxılması haqda qərar qəbul etdi. Lakin bu qərar fəhlələrin çətin sosial vəziyyətini həll etmədi və bundan istifadə edərək İttihad partiyasının sədri Q. Qarabəyov hökumətə etimadsızlıq votumu elan etdi və onun istefasını tələb etdi. 1919-cü ilin fevralında F.X.Xoyskinin hökuməti istefa verdi və yeni kabinetin təşkili Musavət partiyasını təmsil edən N.Yusifbəyliyə tapşırıldı. Hökumətdə əksəriyyət yerlərə iddialı olan sosialist fraksiyası ilə uzun danışıqlardan sonra hökumətdə əsas yerlər cəmiyyətin tələblərini daha çox əks etdirən bitərəf nazirlərə verildi. Təzə kabinetdə çəmi üç musavətçi təmsil olunmuşdu, qalan yerlər isə bitərəflərə, sosialistlərə və milli azlıqların nümayəndələrinə verilmişdi. Yeni hökumətin proqramının mahiyyətini onun sosial tələblərin həll etmə istiqaməti təşkil edirdi. Burada fəhlələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasından başlayaraq ümumtəhsil proqramına və milli azlıqların hüquqlarının təmin edilməsinə qədər məsələlər öz əksini tapmışdı. İnsan hüquqları sahəsində ən mühüm qanun məhz həmin dövrdə qəbul olundu. Vətəndaşlıq haqqında adlanan bu qanuna əsasən Azərbaycan ərazisində anadan olmuş hər bir insan milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq Azərbaycan vətəndaşı hesab olunurdu.

Demokratik qanunların qəbul olmasına baxmayaraq ölkədəni iqtisadi böhran bürümüşdü. Sovet Rusiyası ilə sərhədlərin bağlanması nəticəsində ölkədən neft idhal olunmurdu, aqrar məsələnin də həll olunmaması vəziyyəti mürəkkəbləşdirirdi. Bundan hökumət ələhinə təbliğat işinin güclənməsində böyük məharətlə BFK-da və başqa təşkilatlarda üstünlük təşkil etməyə başlayan bolşeviklər istifadə edirdilər. Parlamentdə və nazirlər kabinetində isə işgüzar fəaliyyətə malik olan koalition hökumət təşkil etməyə hələ də müvəffəq olmayan partiyalar arasında ziddiyətlər daha da dərinləşirdi. N.Yusifbəyli 1919-cü ilin sentyabrında istefa verəndən sonra üç ay ərzində təzə kabinet formalaşdırmaq mümkün olmadı, heç kəs öz üzərinə böhranlı vəziyyətdə məsuliyyət götürməyə cəhd etmirdi. Yalnız dekabr ayında formalaşmış yeni kabinetin tərkibinə bütün, ələlhüsus sol partiyaların nümayəndələri daxil oldu. Parlament böhranlarına baxmayaraq bu dövrdə də demokartianın inkişafı üçün çox mühüm işlər görüldü. Məsələn, 1919-cü ilin oktyabrın 30-da söz və fikir azadlığını təmin edən Mətbuat haqqında nizamnamə qəbul olundu. Nizamnaməyə görə, həddibuluğa çatmış Azərbaycanın hər bir savadlı vətəndaşı mətbu orqanı təsis edə bilərdi. Mətbu orqanı məsuliyyətə yalnız məhkəmənin qərarı ilə hansısa cəza törətdiyi halda cəlb oluna bilərdi. Bu, Azərbaycanda senzuranın ləğv olunması demək idi, və sosialist mətbuatının, ələlhüsus bolşeviklərin təbliğatı gücləndiyi zaman belə bir addımın atılması sözsüz ki böyük riskə getmək demək idi, lakin parlament bunu etdi. Nəticələri isə bir azdan üzə çıxdı.

1920-cü ilin əvvəllərində həm xaricdən, həm də dahildən bolşevik təhlükəsi güclənməyə başladı. Bolşeviklər öz dayaqlarını həmkarlar ittifaqlarında və partiya təşkilatlarında möhkəmləndirməyi davam etdirdilər. Müstəqil Sovet Azərbaycanı şuarı populyarlaşmağa başladı. Bu dövrə Xalq Cümhuriyyətinin ən parlaq nailiyyəti təsadüf edir – Azərbaycan Versal konfransında de-fakto böyük dövlətlər tərəfindən tanınır. Ə.M.Topçibaşevin rəhbərliyi altında Azər-

baycan nümayyəndə heyvəti özünün ən mühüm vəzifəsini yerinə yetirir.

Lakin Azərbaycanın şimal sərhədlərində vəziyyət gərginləşir. Sovet ordusu Denikini məğlub edərək Cənubi Qafqaza və ələhhusus hava və su kimi lazım olan neft Bakısına doğru irəliləməyə başlayır. Bakı bolşevikləri hakimiyyəti ələ almaq üçün hazırlıq işlərini görürlər, 1920-ci ilin fevralında RSDF-nin Bakı komitəsi, Hümmət və Ədalət partiyaları birləşərək Azərbaycan Kommunist partiyasını yaradırlar. RKP(b)-nin Qafqaz komitəsinin iclasında Bakıda bolşeviklərin silahlı üsyanı və eyni zamanda 11 Gızıl ordunun Azərbaycanın şimal sərhədlərinin keçməsi planı müzakirə olunurdu.

Azərbaycan respublikasının vəziyyəti katastrofik həttə yaxınlaşdı. Ordunun böyük hissəsi Qarabağda idi, şimal sərhəddə yalnız bir alay yerləşdirilmişdi. Türkiyədə hakimiyyətə gəlmiş Atatürk hökuməti Qərb dövlətləri ilə mübarizədə Sovet Rusiyasından ciddi kömək gözləyirdi və bu səbəbdən Gızıl ordunun irəliləyişinə nəinki müqavimət göstərirdi, həttə öz məsləhətçiləri ilə kömək edirdi.

Azərbaycanda isə növbəti hökumət böhranı baş verirdi. Sosialistlər dəyişmiş vəziyyəti görüb daha çox nazir portfelinə yiyələnmək istədilər və tələblərinə nail olmadıqda hökumətdən çıxdılar. İttihad fraksiyası və sosialistlər kateqorik formada Çiçerinin notasına müsbət cavab verib Sovet Rusiyası ilə saziş bağlamağı və Gızıl ordunu Azərbaycan ərazisindən Türkiyəyə kömək göstərmək üçün buraxmağı tələb edirdilər. Parlamentdə həm partiyalar arası, həm də partiyalar daxilində parçalanma gedirdi. Musavat partiyasında M.H. Hacinski başda olmaqla solların mövqeyi güclənirdi, onlar bolşeviklərlə razılaşmanın tərəfdarı olduqlarını gizlətmirdilər. Vəziyyətin mürəkkəbliyi bir də ondan ibarət idi ki, belə şəraitdə M.H.Hacinski böyük səlahiyyətə malik olan daxili işlər naziri vəzifəsini icra edirdi. Bu səbəbdən hələ fevral ayının əvvəllərində F.X.Xoyskinin otağında müşavirəyə yığışmış Musavat və bitərəf fraksiyasının nüma-

yəndələri ölkənin ciddi böhran vəziyyətində olduğunu nəzərə alaraq bir neçə təcili tədbirin gölürməsi qərarına gəldilər. Bunlardan əsasları M.H.Hacinski DİN postundan uzaqlaşdırmaq və onun yerinə bolşeviklərlə mübarizə təşkil etmək iqtidarında olan adam təyin etmək, sosialist-nazirlər kabinetdən çıxdığı təqdirdə onları dərhal başqaları ilə əvəz etmək, parlamenti buraxmaq və hökumətə xarici siyasətdə və müdafiə işlərində ən geniş səlahiyyət vermək, Müəssislər Məclisinə 6 aydan sonra seçkilər keçirmək idi. Lakin bu tədbirləri həyata keçirmək artıq gec idi. Sosialistlər kabinetdən getsələr də, artıq onlar şimaldan və dahildən dəstək hiss edib, öz şərlərini dikte edirdilər. Bolşevik hücumunun qarşısını almaq üçün F.X.Xoyski ən sonuncu kəsgin addımını atdı, o, parlamentdə çıxış edərək hökumətdən fəvqəladə vəziyyət elan etməyi, parlamenti buraxmağı və ən yaxın vaxtda Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirməyi tələb etdi. Bir sıra fəvqəladə tədbirlər – Hacinskinin vəzifəsinə M.Vəkilovun təyin edilməsi, bolşeviklərin həbsi və bir neçə radikal sol qəzetlərin bağlanması və s., həyata keçirilməyə başlasa da, bu parlamentdə sol partiyaların və ittihadçıların kəskin çıxışlarına səbəb oldu. Musavatın mövqeyi get-gedə zəifləyirdi, fraksiya haçalanırdı. İttihad musavatçıların kabinetdən çıxmasını tələb edirdi.

Bundan sonra baş verən hadisələr məlumdur. Yeni kabinetin formalaşması M.H.Hacinskiyə tapşırıldı və o, sol qüvvələrin iştirakı ilə kabinet formalaşdırmağa müvəffəq olmayandan sonra bolşeviklər parlamento hakimiyyəti təhvil vermək barədə ultimatum təqdim etdilər. Aprelin 27-də parlamentin sonuncu dramatik iclası keçirildi və böyük səs çoxluğu ilə hakimiyyət bolşeviklərə və artıq Bakıya daxil olmuş 11 Gızıl orduya verildi. Bu qərarın ələhinə yalnız M.Ə.Rəsulzadə və F.X.Xoyski çıxış etdilər. Ultimatum yeddi şərtlə qəbul olunsada, bolşeviklər onların heç birinə əməl etmədilər.

Şərq və müsəlman dünyasında ilk demokratik respublika öz fəaliyyətini başa çatdırdı. Bu faciəli sonluğun

səbəblərini çox sadalamağ olar. Lakin bunlardan ən başlıcası Sovet ordusunun təcavüzü və Azərbaycan respublikasının faktik olaraq blokada şəraitində qalması idi. F.X.Xoyskinin sovet təcavüzü qarşısında birləşmək haqqında Gürcüstana təklifi də cavabsız qaldı. Azərbaycan nümayəndəliyi tərəfindən 1920-ci ilin aprelində Tiflisdə keçirilən konfransda Cənubi Qafqaz respublikalarının konfederasiya yaradıb birlikdə sərhədləri müdafiə etmək cəhdi də ermənilərin müqaviməti nəticəsində uğursuz oldu.

Daxili siyasətdə isə parlamentdə müxtəlif təməyyüllü partiyaların daimi mübarizəsi nəticəsində hökumətin normal fəaliyyəti demək olar ki mümkün deyildi. Azərbaycan cəmiyyətində təbəqələşmə prosesi hələ tamamlanmamışdı, bu isə siyasi təşkilatların pühtələşməsində ən vacib şərtlərdən biridir. Eyni zamanda siyasi mübarizədə partiya liderlərinin şəxsi keyfiyyətləri də mühüm rol oynayırdı. Onlardan bəzilərinin, məsələn İttihal partiyası başçılarının və sol sosialistlərin heç bir kompromissə getməməkdə israrlığı çox vaxt çıxılmaz vəziyyətə və hökumət böhranlarına gətirib çıxarırdı. Partiya arası toqquşmalar əksəriyyət hallarda parlamentin həyatı əhəmiyyətli qanunları qəbul etməyini mümkünsüz edirdi, necə ki bu fəhlə məsələsi haqqında və aqrar qanunların qəbul olunmasında oldu. (Qarabəyov Xoyskini 2 ay müddətdə məcbur edirdi ki, hər şey həll olunsun.) Ölkənin bürümüş iqtisadi böhranı və əhalinin gərgin sosial vəziyyətini də əlavə etsək görərik ki, bütün bunlar gənc respublika üçün çox fəlakətli nəticələrə gətirib çıxardı və bolşeviklər üçün əlverişli sosial baza yaratdı.

Lakin cəmişi 23 ay yaşamış ilk Azərbaycan respublikasının vətən tarixində və dövlət quruculuğunda oynadığı rol danılmazdır. İlk öncə bütün müasir tələblərə cavab verən demokratik üsul-idarəsi - çoxpartiyalı parlament yaradıldı və bu parlament iki il ərzində beş koalisiyalı hökumət formalaşdırdı. Hələ əsrin əvvəllərində meydana çıxmış və qeyri-leqal şəraitdə işləyən partiyalar ilk dəfə açıq şəkildə

siyasi səhnəyə çıxdılar və, bolşeviklər və rus millətçiləri istisna olmaqla demək olar ki hamısı parlament partiyaları kimi fəaliyyət göstərdilər.

Dövlət müstəqilliyinin əsas atributlarından olan ordu yaradıldı. İlk mərhələdə bu ordu türk ordusunun böyük köməyi ilə yaradılarsa da, 1920-ci ildə ingilislərin müqavimətinə baxmayaraq ordunun sayı 30 minə çatdırılmışdı. Azərbaycan türkcəsi tarixdə ilk dəfə olaraq heç bir başqa millətin hüquqlarını pozmayaraq dövlət dili kimi qəbul olundu. Bu hadisənin əhəmiyyətini və onu qəbul edən insanların vətən və millət hissələrin nə dərəcədə yüksək olduğunu başa düşmək üçün bir faktı göstərmək kifayətdir. Məlum olduğu kimi, Rusiya imperiyasında Azərbaycan dilində nə orta, nə ali məktəb yox idi və Azərbaycan respublikasının banilərini əksəriyyəti Rusiyada və Qərbi Avropada savad almışdılar. Və dil haqqında qanun qəbul olunanda Fətəli xan Xoyski belə bir sual verdi: «Görəsən, biz özümüz dövlət dilində necə oxuyub danışacağıq?» Lakin buna baxmayaraq onlar bu addımı atdılar və məhz o dövrdə Azərbaycan məktəbləri yaranmasaydı, sovet dövründə, çox guman ki bunu etmək mümkün olmazdı. Ümumiyyətlə bir çox sahələrdə iqtisadiyyətdən başlayaraq mədəniyyətə qədər köklü dəyişikliklər dövlətçiliyin təməllərini qoydu və hətta sovet işğalından sonra Azərbaycanın məhz respublika şəkilində mövcud olmasını Xalq Cumhuriyyətinin əsas nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirmək olar.

Rusiya Müvəqqəti hökumətinin hakimiyyət orqanları və eləcə də onlardan sonra gələn ingilislər Azərbaycan sözünü eşitmək belə istəmirdilər. Lakin qısa bir dövr ərzində onlar nəinki bu respublikanın mövcudluğu ilə barışmalı oldular, hətta onu beynəlxalq miqyasda tanımaq və onun hökuməti ilə bərabər hüquqlu tərəf muqabil kimi davranmağa başladılar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyyəti. Bakı, 1990, s. 95
2. Azərbaycan Cumhuriyyəti. Sənədlər. Bakı, 1998, s.12¹
3. Yenə də orada¹
4. Yenə də orada
5. Azərbaycan respublikasının qanunvericilik aktları. Bakı, 1998, s. 13-16
6. Azərbaycan tarixi 7 cildə. Bakı, 2001, V cild, s. 345
7. Azərbaycan Cumhuriyyəti, s. 116
8. ARDA, f. 895, si y.1, iş.18, v. 188
9. Azərbaycan Cumhuriyyəti, s. 233
10. Azərbaycan Kommunist partiyası tarixinin oçerkləri. 1 cild, Bakı, 1985, s.357
11. Azərbaycan Cumhuriyyəti, s. 253
12. ARDA, f.894, siy. 19, iş 107, v.5

Nəsiman Yaqublu
tarix elmləri namizədi, dosent

MİLLİ DEMOKRATİK DÖVLƏT QURUCULUĞU PROSESİNDƏ VƏ AZƏRBAYCAN PARLAMENTİNDƏ M. Ə. RƏSULZADƏNİN ROLU

1918-ci ilin mayın 26-da Seymin sonuncu iclası keçirildi və onun fəaliyyəti dayandırıldı. Seymin fəaliyyəti dayandırıldıqdan sonra 1918-ci ilin mayın 27-də Zaqafqaziya Seyminin buraxılması ilə bağlı buraya daxil olan Azərbaycan nümayəndələrinin fəvqəladə iclası keçirildi və iclas Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürərək, Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurasını elan etdi (8, № 100 (612), 1993). Sonra Milli Şuranın sədri seçkisinə başlandı. Müsavat Partiyası M. Ə. Rəsulzadənin sədrliyini irəli sürdü. "İttihad" partiyası istisna olmaqla, qalan təşkilatların səsverməsi nəticəsində M. Ə. Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. H. Ağayev və M. Seyidov Milli Şura sədrinin müavinləri seçildilər. Elə həmin iclasda Milli Şuranın doqquz nəfərdən ibarət icraiyyə orqanı yaradıldı, F. Xoyski icraiyyə orqanının sədri seçildi. İlk Azərbaycan hökumətinin təşkili F. Xoyskiyə tapşırıldı. Yaradılan ilk hökumət aşağıdakı tərkibdə idi: "Nazirlər Şurasının sədri və Daxili İşlər naziri – F. X. Xoyski; Hərbi nazir – Xosrov bəy Sultanov, Xalq Maarifi və Maliyyə naziri – Nəsim bəy Yusifbəyli; Xarici İşlər naziri – Məmməd Həsən Hacinski; Poçt-teleqraf və yollar naziri – Xudadat bəy Məlikaslanov; Əkinçilik və əmək naziri – Əkbər ağa Şeyxülislamov; Ədliyyə naziri – Xəlil bəy Xasməmmədov; Ticarət və sənaye naziri – Məmməd Yusif Cəfərov; Dövlət naziri – Cəmo bəy Hacinski .

Mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclasında (24 nəfərin iştirakı ilə) aşağıdakı məsələlər müzakirə edildi: 1. H. Ağayevin Yelizavetpoldakı (Gəncədəki) son hadisələr barədə məlumatı; 2. M. Ə. Rəsulzadənin Batumdan teleqramının və məktubunun

oxunması; 3. Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın vəziyyəti.

Üçüncü məsələ ilə bağlı (yəni Azərbaycanın vəziyyəti) Şura üzvü X. Xasməmmədov Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsi vacibliyini bildirdi, F. Xoyski isə “yerlərdə bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasına kimi Milli Şura hələlik Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmədən ölkələrlə sülh danışıqları aparmaq üçün tamhüquqlu Azərbaycan hökumətinin yaradılması ilə bağlı kifayətlənməyi” təklif etdi. Lakin Milli Şura 22 səsə (S. M. Qəniyev və C. Axundov bitərəf qaldılar) Azərbaycan istiqlalının elanı haqqında qərardan sonra “İstiqlal Bəyannaməsi” qəbul etdi.

“İstiqlal Bəyannaməsi” (həm “Əqdnamə”, həm də Mi-saqi-milli” adlandırılır) altı maddədən ibarət idi:

“1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kimi, Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan dəxi kamiləl hüquq müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xalq Cumhuriyyəti olaraq tətəqərrür edir.

3. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti bütün millətlər və bilxəssə həmçüvar olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-həsənə təsisinə əzm edər.

4. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, məslək və cins fərqi gözləmədən qələmrovunda (hüdudu daxilində) yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin eylər.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümlə millətlərə sərbəstənə inkişafı üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisənə toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında areyiümumiyyə ilə intixab olunmuş şuraya milli və şurayi milliyyə qarşı məsul hökuməti müvəqqəət durur”.

Qeyd edək ki, Azərbaycan istiqlalının elan olunması günündə Müsavat lideri M. Ə. Rəsulzadə iştirak etmədi. Səbəbi həmin hadisə ərəfəsində onun Batuma göndərilərək, orada

türklərlə danışıqlar aparması idi. Çünki Müstəqil Qafqazın Batum danışıqlarına sülh heyəti göndərərkən (M. Ə. Rəsulzadə məhz bu heyətdə idi) “Azərbaycan siyasi firqələrinin birləşmiş iclasında” Nəsim bəy Yusifbəyli “Osmanlı dövlətindən yardım istəmək zərurətini” bildirmişdi.

Azərbaycan istiqlalı elan olunandan sonra Zaqafqaziya hökumətinin Batumdakı sülh danışıqları aparən heyəti parçalandı. Azərbaycan Milli Şurasının sədri M. Ə. Rəsulzadə müstəqil Azərbaycan Cumhuriyyəti adından M. H. Hacinski (o, Xarici İşlər naziri idi) ilə birlikdə Türkiyə nümayəndəliyi ilə iyunun 4-də dostluq haqqında müqavilə imzaladı.

1918-ci ilin iyunun 4-də “Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı dostluq müqavilə”sini Türkiyə dövləti adından Ədliyyə naziri Xəlil Menteşə, Qafqaz cəbhəsinin Baş komandanı Vəhib Paşa, Azərbaycan hökuməti adından isə Xarici İşlər naziri M. H. Hacinski və Milli Şuranın sədri M. Ə. Rəsulzadə imzaladılar. Azərbaycan Respublikası nümayəndələrinin xarici ölkələrlə imza atdığı ilk sənəddə hər iki dövlətin-Osmanlı imperiyası və Azərbaycan hökuməti arasında “Siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual zəmində mehriban dostluq münasibətləri bərqərar etməkdə qarşılıqlı surətdə razılığa gəlindiyi” bildirilirdi.

İmzalanan sənədin birinci maddəsi belə idi: “Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında daima sülh və möhkəm dostluq olacaqdır”.

Sənədin 4-cü maddəsində isə yazılmışdı: “Dinlik və əsəyişi möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün, əgər ehtiyac olarsa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür”.

Azərbaycan hökuməti ən ağır və ən çətin şəraitdə məhz həmin müqavilə əsasında türk qoşunlarını Azərbaycana dəvət etmişdi. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Bütün Azərbaycan xalqının çar-çəşmlə bəklədiyi ümidə tərövman olan bu müraciətimizdə Türkiyə heyəti-mürəxxəsəsi həməm müvafiqət cavabını verdi”.

1918-ci il sentyabrın 15-də türk qoşunlarının və Azərbaycanın yeni yaranmaqda olan hərbi hissələrinin kəskin hücumu ilə Bakı şəhəri alındı. Şəhərin alınması uğrundakı döyüşlərdə çoxlu qurbanlar verildi.

M. Ə. Rəsulzadə o günlərdə İstanbulda idi. O, yazırdı: “O dövrün Hərbiyyə naziri və Baş komandanın vəkili bulunan Ənvər Paşa həzrətləri telefon edirdilər:

Əmin bəy, Bakı alındı! Bu qəsa xəbərin məndə tövlihdə etdiyi təsiri qabil deyil, təsvir edə bilmirəm. O təsiri hələ unuda bilmirəm”.

Şübhəsiz ki, Müstəqil Azərbaycan dövləti quruculuğu prosesində ilk uğurlu addımlardan biri Azərbaycan parlamentinin yaradılması oldu.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti parlamentinin çağırılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Milli Şurasının sədri M. Ə. Rəsulzadə ciddi fəaliyyət göstərirdi. Onun imzası ilə 1918-ci il noyabr ayının 29-da Azərbaycan və rus dillərində “Bütün Azərbaycan əhalisinə!” müraciətnaməsi hazırlanmışdı. Müraciətnamədə deyilirdi: “Vətəndaşlar! Müharibə və zamanın fəvqəladə əhvalını nəzərə alaraq tətillik etmiş olan Azərbaycan Şurayı-Millisi iltizam-zaman ilə təkrar Azərbaycanın paytaxtı Bakıda toplandı. Şurayı-millinin ən əvvəl qəbul etdiyi qanun sifət Azərbaycan müsəlmanlarına məxsus olan Şurayı-Millini milli bir şəkildən çıxarıb da dövləti bir şəkildə salmaq oldu. Bu ayın 19-da qəbul etdiyi qanunnaməyə görə Şurayı-Millisi dekabrın 3-nə qədər 120 əzalıq bir Məclisi-Məbusan (Parlament) halına gələcəkdir. Bu məclisə azlıqda qalan millətlərdən nümayəndələr cəlb olunduğu kimi, məmləkətin vilayətlərindən də vəkillər çağırılmışdır. Bu surətlə yığılacaq məbusan irəlidə ümumi intixab üsulu ilə Azərbaycan Məclisi Müəssisənə yığıncaya qədər yurdumuzun sahibi olacaq, onun müqəddəratını həll, hökumətini təşkil və mənafeyini müdafiə edəcəkdir”.

Parlamentin ilk iclasını M. Ə. Rəsulzadə giriş nitqi ilə açdı: “Möhtərəm Millət vəkilləri! Azərbaycan Milli Cumhuriyyəti

yətinin ilk parlamentosunu açmaq səadətinin, Siz möhtərəm millət vəkillərini təbrik etmək şərəfinin öhdəmə düşməsi ilə iftixar edirəm (alqışlar)... Əfəndilər, Rusiyada zühür edən böyük inqilab digər həqiqətlər arasında bir böyük həqiqəti dəxi elan etmişdi. Bu həqiqət millətlərin hürriyyət və istiqlal haqları idi...”.

M. Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan Parlamentindəki bu çıxışı dəfələrlə alqışlarla qarşılandı.

Azərbaycan Parlamentində Müsavat Partiyasının bəyannaməsini təşkilatın lideri M. Ə. Rəsulzadə elan etdi. Həmin tarixi bəyannamədə göstərilirdi: “Bəli, artıq Azərbaycan ideyası barədə firqələrimiz arasında-fikir ixtilafı yoxdur. Azərbaycan fikri millətin şüurunda yerləşmişdir. Üçrəngli əziz bayrağımız hamımızı siyasətə birləşdirir. Azərbaycan istiqlalını müdafiə etmək hamımız üçün ortaq bir proqramdır. Ona görə firqələr Azərbaycan ideyasını propaqanda etməklə deyil, mövcud faktın siyasətən, hüquqən və xaricən müdafiəsilə məşğul olmalıdırlar.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Parlamentinin tərkibi aşağıdakılardan ibarət idi: Sədr – Topçubaşov Əlimərdan bəy, Parlament sədrinin müavini – Ağayev Həsən bəy, Parlamentin Böyük katibi – Rizayev Bağır bəy; katiblər – Hacinski Mehdi bəy və Kiçikxanov Bayram Niyazi. Parlamentin üzvləri: 1. Müsavat fraksiyası və bu qrupa qoşulanlar (lider Məhəmməd Əmin Rəsulzadə); 2. İttihad fraksiyası (lider Qara bəy Qarabəyov); 3. Əhrar fraksiyası (lider Aslan bəy Qardaşov); 4. Sosialistlər fraksiyası (lider Səmədağa Ağamalıyev); 5. Partiyasızlar; 6. Müstəqil deputatlar; 7. Sol partiyasızlar (Abdulla bəy Əfəndiyev); 8. “Slavyan-rus cəmiyyəti” fraksiyası (lideri Viktor Viktoroviç Klenevskiy); 9. Milli azlıqlar fraksiyası (lideri Lorens Yakovleviç Kun); 10. Erməni fraksiyası (lideri Arşak Arutyunoviç); 11. Daşnaksütyun fraksiyası (lideri Arşak İoanesoviç Malxazyan).

Azərbaycan Parlamenti Nikolayevski (indiki İstiqlal) küçəsində yerləşirdi, iclaslar isə həftənin birinci və dördüncü günləri keçirilirdi.

Azərbaycan Parlamentinin açılışı münasibəti ilə Gürüstən Parlamentinin sədri Çxeidze göndərdiyi təbrik məktubunda bu mühüm tarixi hadisəni alqışlayırdı .

Parlamentin açılışına münasibətini Azərbaycanda yaşayan alman ictimaiyyətinin nümayəndəsi Kun belə ifadə edirdi: “Parlament üzvləri, vətəndaşlar! Düz yüz il bundan əvvəl taleyin gücü ilə biz Zaqafqaziyaya, xüsusən Azərbaycan ərazisinə atılmışıq... Biz Azərbaycan almanları öz gələcəyimizə ümidlə baxırıq və qəti əminik ki, gənc Azərbaycan Respublikasının demokratik qanunları əsasında biz öz milli özünəməxsusluğumuza və sülh şəraitində yaşayışımıza imkan tapaçağıq .

Polşalıların nümayəndəsi Vonsoviç bu mühüm hadisəni ürəkdən alqışlayırdı: “Hörmətli Parlament üzvləri! Azərbaycanda yaşayan polşalılar adından Sizi təbrik edirəm. Eyni zamanda hakimiyyətin əsas daşıyıcısı olan Parlamenti alqışlayıram” .

Yəhudilərin nümayəndəsi Quxman bu hadisəyə belə münasibət bildirirdi: “İyirmi min Bakı yəhudisinin seçicisi kimi Azərbaycan qanunvericilik orqanını salamlamağa gəlmişəm” .

Bakıda yaşayan digər xalqların da nümayəndələri ilk Azərbaycan Parlamentinin açılışına müsbət yanaşırdılar.

Lakin sonralar Sovet hakimiyyəti illərində bu mühüm tarixi hadisəyə də qeyri-obyektiv “izahlar” verildi. N. Pçelin 1931-ci ildə çap etdirdiyi “Müsavət zamanında kəndli məsələsi” kitabında yazırdı: “Türk əsgərlərinin köməyi ilə Bakıda hakimiyyəti ələ keçirən müsavətçilər öz “demokratikliyi”ni göstərmək üçün 1918-ci ilin dekabrında “parlament”lərini açdılar. Bu Parlamenti Azərbaycan xalqı seçməmişdi. Onun əsasını Müsəlman Milli Şurasına daxil olan müsavətçi xan və bəylər təşkil edirdilər”.

Azərbaycan Parlamentində ən güclü fraksiya Müsavatla bitərəf demokratların birləşməsi idi. Bu fraksiyanın ümumi sayı 38 nəfər idi.

Azərbaycan Parlamentinin işində M. Ə. Rəsulzadə böyük fəallıq göstərirdi. Parlament iclaslarında fəal iştirak edən M. Ə. Rəsulzadə başçılıq etdiyi Müsavat fraksiyasının fəaliyyət proqramları haqqında tez-tez məlumatlar verirdi. Bu məlumatlarda ümumi bir məqsəd qarşıya qoyulurdu – Gənc Azərbaycan Cumhuriyyətinin müstəqilliyi və ərazi toxunulmazlığı, milli və siyasi hüquqların qorunub saxlanması, Azərbaycan xalqının qonşu dövlətlərlə dostluq əlaqələrinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi respublikada hüquq-demokratik dövlət quruluşunun bərqərar edilməsi, geniş sosial islahatlar həyata keçirilməsi, ölkəni müdafiə edəcək güclü ordunun yaradılması.

M. Ə. Rəsulzadə 1918-1920-ci illərdəki fəaliyyətində Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda qətiyyətlə mübarizə aparırdı. Azərbaycan Parlamentinin 1918-ci ilin 10 dekabrında keçirilən ikinci iclasındakı çıxışında deyirdi: “Əvvəla Ədəmi-Mərkəziyyət, sonra muxtariyyət. Daha sonra cərəyanı Təbən istiqlalıyyət tərəfdarı, daima Azərbaycan məfkurəsinin müdafiə olan firqəmiz üçün bu gün o böyük məqsəd hasil olmuşdur. Çünki artıq gərək sağlar, gərək sollar Azərbaycanı inkar deyil, var qənaətləri ilə isbat edirlər.

Qeyd edək ki, M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan Parlamentində komissiyaların təşkil olunmasında da yaxından iştirak edirdi. Parlament komissiyalarının təşkilinə 1918-ci ilin 15 dekabrında keçirilən üçüncü iclasda baxılmışdı. . Ə. Rəsulzadə Parlament iclasında belə bir təkliflə çıxış etmişdi: “Hər fraksiya bir nümayəndə göndərsin və komissiyalar təşkil olunsun” .

Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il 26 fevral tarixli iclasında sədr H. Ağayev bildirirdi ki, digər fraksiyalar komissiyalara bir adam verdiyi halda, Müsavat hər komissiyada bir neçə nəfərlə təmsil olunur. Bu da M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi fraksiyanın məzmunlu işinin nəticəsi idi. Fraksiyadakı müsavətçilər Azərbaycan Parlamentinin komissiyalarında belə təmsil olunmuşdu: 1. Müəssisələr Məclisini çağırmaq komissiyası – Mehdi bəy Hacinski, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə; 2. Maliyyə-büdcə komissiyası – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə,

Mustafa Vəkilov, Nərimanbəy Nərimanbəyov; 3. İşçi komissiya – Məhəmməd Əli Rəsulzadə, Cavad bəy Məlik Yeqanov; 4. Təsərrüfat quruculuğu komissiyası – Abbasqulu Kazımzadə; 5. Mandat komissiyası – Şəfi bəy Rüstəmbəyov; 6. Reqlament komissiyası – Mustafa Mahmudov, Mirmehdi bəy Hacıbəyev; 7. Hərbi komissiya – Musa bəy Rəfiyev; 8. Aqrar komissiya – Mustafa Mahmudov; 9. Sorğu komissiyası – Rəhim Vəkilov, Asəf bəy Şıxəlibəyov; 10. Qanunvericilik təklifləri komissiyası – Nərimanbəy Nərimanbəyov, Şəfi bəy Rüstəmbəyov; 11. Ölkənin istehsalat gücünün istifadəsi komissiyası – Ağa Eminov, Yusif Əli Əliyev

M. Ə. Rəsulzadə fraksiya lideri olaraq Azərbaycan Parlamentində qanun layihələrinin müzakirə olunması qaydalarına ciddi diqqət yetirirdi. Bununla bağlı təkliflərində bildirirdi ki, fraksiyalara qanunlar əvvəlcədən göndərməli, parlament üzvləri layihənin məzmunundan xəbərdar olmalı, müzakirə aparılarkən fəallıq göstərməlidirlər. O, qeyd edirdi ki, “mümkün olduğu qədər Parlament təcili qanunlardan xilas olmalıdır”.

Parlamentin yaradılmasından sonra Azərbaycan dövlətinin qarşısında həllini gözləyən ciddi problemlər dururdu. Azərbaycan Xarici İşlər nazirliyinin Müttəfiqlər Komandanlığının qərargahına və Gürcüstan, Ermənistan Xarici İşlər nazirinə 1918-ci il dekabrın 23-də göndərdiyi 851№-li teleqramında Borçalıdakı sərhəd mübahisələri ilə bağlı Gürcüstan və Ermənistan respublikaları arasında gedən silahlı toqquşmalara təəssüflənirlər və qətiyyətlə onlara xatırladılırdı: “Borçalı rayonu Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir”.

Qeyd edək ki, Gürcüstan və Ermənistanla sərhəd məsələsi 1918-ci ilin iyun ayından başlayaraq münaqişəli problemə çevrilmişdi. Xüsusilə 1918-ci ilin iyun ayının 5-də Gürcüstan hökumətinin iclasında Hərbi Nazirin “Borçalı qəzasında işlərin vəziyyəti və Gürcüstan dövlətinin dəqiq sərhədlərinin aydınlaşdırılması zərurəti haqqında” məruzəsi dinlənilmiş və Borçalı,

Sıgnax və Tiflis qəzalarının sərhədlərində silahlı qüvvələrin yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi.

M. Ə. Rəsulzadə ilə söhbətində gürcü nümayəndə heyətinin başçısı öz hökumətinin iddialarının qəti olduğunu göstərərək qeyd edirdi ki, əgər onların ərazi iddiaları təmin edilməsə, “qan tökməli” olacaqdır. M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan hökuməti adından gürcü nümayəndəsinə belə qətiyyətli cavab vermişdi: “Nə etmək olar, əgər məcbur etsələr, qan da tökmək olar”.

1919-cu ilin aprelində isə Qarabağ erməniləri özlərinin 5-ci qurultayını keçirmiş və Azərbaycan daxilində idarəni mümkün hesab etməmişdilər.

Məlum olduğu kimi, həmin illərdə istər ermənilər, istərsə də ruslar Lənkəranda və Qarabağda ciddi problemlər yaradırdı, müstəqil dövlətimizin möhkəmlənməsinə mane olurdular. Bu problem 1919-cu ilin aprel 14-də Azərbaycan Parlamentinin 29-cu iclasında müzakirə olundu. Müzakirələrdə iştirak edən M. Ə. Rəsulzadə Lənkəranın da, Qarabağın da Azərbaycanın ərazisi olduğunu bildirirdi: “Bizcə və hökumətcə Qarabağ məsələsi yoxdur. Nasıl ki, Bakı məsələsi yoxdur. Buna görə də Qarabağ ünvanı ilə olan hər növ təklifi rədd edirik”.

M. Ə. Rəsulzadə ölkədə pul-maliyyə sisteminin formalaşması prosesində yaxından iştirak edirdi. Belə ki, 1919-cu ilin aprel 14-də Azərbaycan Parlamentinin 29-cu iclasında çıxış edən Baş nazir N. Yusifbəyli ölkədə pul-maliyyə siyasətinin düzgün qurulması vacibliyindən danışmış, göstərmişdi ki, Azərbaycan pulunun kursunu ixrac olunan malların köməyi ilə tənzimləmək mümkün olsa, onda əlavə pul kəsməyə ehtiyac qalmayacaqdır. Parlament üzvləri çıxışlarında həm informasiyanın artdığını göstərir, həm də bir qismi hökumətə parlamentin icazəsi olmadan pul kəsməyi qadağan edirdi. Maliyyə-büdcə komissiyasının üzvləri isə pulların təyinatla xərclənmədiyini qeyd edirdilər. Belə vəziyyətdə sollar hökumətin maliyyə siyasətini tənqid etdilər və “Əhrar”, “İttihad” partiyaları da onları dəstəklədilər.

Əks arqument olaraq ticarətin inhisarlaşması təklifi irəli sürüldü. Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadə isə həm solların, həm də sağların mövqeyinə etirazını bildirərək pulun əhalidən alınması yollarından biri kimi daxili istiqrazın buraxılmasını irəli sürərək Ə. Qarayevin mövqeyini rədd etdi: “Mən Qarayevə məsləhət görürəm ki, Sovet Rusiyasının maliyyə işlərini yaxşılaşdırma biləcək bir qanun layihəsi hazırlayıb bu zəhməti üçün onu kifayət qədər mükafatlandırma biləcək Leninə göndərsin”.

Uzun müzakirələrdən sonra 600 milyon emissiya haqqında qanun layihəsi qəbul olundu.

M. Ə. Rəsulzadənin bu dövrdəki fəaliyyətində bir mühüm sahə də ölkə daxilində sabitliyin qorunması idi. Məlum olduğu kimi, 1919-cu ilin mayında Bakıda zavod və fabriklərdə tətillərin keçirilməsi üçün bəzi qüvvələr ciddi fəallıq göstərirdilər. Onlar fəhlələrin hüquqlarından danışsalar da, əslində ölkə daxilində gərginliyi artırmağa çalışırdılar.

Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu ilin mayın 6-da keçirilən otuz dördüncü iclasında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirildi. H. Ağayevin sədrliyi ilə keçən iclasda M. Ə. Rəsulzadə mövqeyini belə açıqladı: “Möhtərəm Məclisi-Məbusan əzası! Bilirsiniz, şəhərimiz indi bir fəvqəladə əhval içərisindədir. Zabastovka elan edilmişdir. Bu tətili elan edənlər əmələ konfransı naminə və bu addan sui-istifadə edən bir təşkilatdır. Onlar öz məqsədlərinə iqtisadi deyirlərsə də fəqət, onların məqsədlərinin nədən ibarət olduğu, kimsədən ötrə gizlin deyildir. Əgər xalq qismi bu məsələnin əsasına bələd olmasa da, parlamanda oturan möhtərəm əzaların şəkki-şübhə edəcəklərinə qane deyillər”.

Qeyd edək ki, 1919-cu ilin 28 Mayında İstiqlal elan olunmasının bir illiyi münasibəti ilə Bakıda böyük bayram yığıncağı keçirildi. Parlament binası önündəki kürsüdən ilkin olaraq M. Ə. Rəsulzadə çıxış etdi. “Azərbaycan” qəzeti (rusca) 31 may 111 sayılı nüsxəsində belə yazırdı: “Xalq onu (M. Ə.

Rəsulzadəni) təsvirolunmaz dərəcədə, uzun müddət kəsməyən gurultulu alqışlarla qarşıladı”.

Dövrün qəzet və jurnalları bu mühüm günün ildönümünü belə təsvir edirdilər: “Azərbaycan istiqlalı elə qiymətdar, elə müqəddəs bir sevgilidir ki, hər şəkildə olursa-olsun, təcəssüm etdirilərsə, bütün azərilərin fərdənfərd ona sitayiş etməsi fərzi də təbiidir, zira onun yolunda verilən qurbanlar heç bir məbudun yolunda verilməmişdir”.

Qeyd edək ki, 1919-cu ilin may-iyun ayları Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin mövcudluğu dövründə ağır sınaq günləri idi. Belə ki, Dağıstanda mübarizə aparən Denikin Azərbaycan torpaqlarına soxulmaq təhlükəsi vardı. Parlamentin qırx birinci iclasında bu məsələ ciddi olaraq müzakirə edildi. Parlament üzvü M. Əfəndizadənin çıxışından sonra söz M. Ə. Rəsulzadəyə verildi. O, dedi: “Xarici təhlükə qarşısında firqələr arasında ixtilaf olamaz. Hamısı yekvücut olaraq istiqlal yolunda bir adam kimi hazır olacaq”.

1919-cu il iyunun 13-də isə Denikin təhlükəsi əleyhinə Bakıda böyük mitinq keçirildi. Mitinqçi M. Ə. Rəsulzadə aparırdı. Saat 12-də başlanan mitinqdə Denikin əleyhinə “bəyannaməni” M. Ə. Rəsulzadə oxudu. Müsavat Partiyası adından çıxış edən Piri Mürsəlzadə bütün təşkilat üzvlərinin Azərbaycanın müstəqilliyini qorumağa hazır olduğunu bildirdi. Həsən bəy Ağayev həm Azəri türkcəsində, həm də rus dilində mitinq iştirakçılarına müraciət etdi.

Şübhəsiz ki, bu illərdə Azərbaycanın varlığını əsas prinsiplərini müstəqil dövlətçilik təşkil edirdi. Bunlardan başlıcası Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması idi ki, M. Ə. Rəsulzadə bu istiqamətdə fəal mübarizə aparırdı.

Milli siyasət sahəsində isə Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların hüququnun qorunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Vəcdan, mətbuat, yığıncaq azadlığına, həmkarlar azadlıqlarına təminat verilir ki, bu da əlbəttə, hüquqi demokratik dövlətin əsasını təşkil edirdi.

Ümumi icbari təhsil haqqında qanun layihəsi işlənir, ibtidai və orta məktəblərin milliləşdirilməsi və xüsusilə də milli azlıqlara rus və ana dillərində təhsil almaq hüququ üçün təminat verilməsi tələb olunurdu.

Qeyd edək ki, 1919-cu ilin oktyabrın 30-da parlament tərəfindən mətbuat haqqında Nizamnamə qəbul edilmişdi. Nizamnamənin əcnəbi təbəələrə mətbu orqanları buraxmağı qadağan edən maddəsinə qarşı sosialistlər daha kəskin etiraz etmişdilər. Lakin qanun layihəsini Baş nazir N. Yusifbəyli və Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadə başda olmaqla digər parlament üzvləri də müdafiə etdilər.

Geniş müzakirələrdən sonra qəbul olunan "Mətbuat haqqında Nizamnamə" ölkədə demokratik və azad mətbuatın inkişafına real imkanlar yaratdı. Mövcud Nizamnamədə göstərilirdi ki, mətbu orqan yalnız məhkəmənin qərarı əsasında və cinayət törətdiyi halda məsuliyyətə cəlb oluna bilərdi. Əslində bu müddəa ilə mətbuat üzərində senzura demək olar ki, götürülürdü.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə qazanılan ən böyük uğurlardan biri 1920-ci ilin yanvarında Azərbaycanın xarici dövlətlər tərəfindən tanınması oldu.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq beynəlxalq nüfuzunun artdığı bir zamanda 1920-ci ilin 28 Aprel işğalı baş verdi.

28 Aprel işğalının səbəblərini araşdırmadan qeyd etməliyik ki, M. Ə. Rəsulzadə milli, müstəqil dövlətimizin varlığı, qalib yaşaması üçün bütün imkanlarını sərf etmişdi.

Lakin 28 Aprel işğalının bəzi səbəblərlə bağlılığını da inkar etmək olmazdı. İstər daxili, istərsə də xarici amillərlə izahı lazım gələn bu işğalın səbəblərinin ciddi tədqiqə ehtiyacı vardır.

Məlumdur ki, Rusiyanın Xarici İşlər naziri Çiçerin hələ yanvarın 2-də Azərbaycan hökumətinə bir bəyanat göndərmişdi. Bəyanatda o, "nə qədər ki gec deyil, Azərbaycan xalqını Denikinə qarşı mübarizəyə çağırırdı".

M. Ə. Rəsulzadə o bəyanata münasibətini belə bildirdi: "Çiçerin Azərbaycan və Gürcüstan Cumhuriyyətlərinə təlsiz teleqrafla göndərdiyi notasında bu hökumətləri, ricət edən Denikin ordusunu tamamilə məhv etmək üçün silah arkadaşlığına dəvət edirdi. Bu nota Cumhuriyyətlərin istiqlalını tanımaq və müxadinət müahidəsi əqdini istəməkdən ziyadə əhalini hökumət əleyhinə təhrikdən ibarət olan bir propaqanda hökmündə bulunurdu".

Rusiyanın (istər çar, istərsə də sovet Rusiyası) daima təbii müttəfiqi olmuş ermənilər öz xəyanətkar mövqelərindən bu dəfə də qalmadılar, 1920-ci ilin mart ayının 20-də Azərbaycan qəzalarına hücumla keçdilər.

M. Ə. Rəsulzadə ermənilərin bu xəyanəti ilə bağlı yazırdı: "Bayram gecəsi – Novruz bayramı Şuşa şəhərinin yaxınlığında vəqə "Xankəndi" deyilən əsgəri qəsəbə bayrama məxsus bir zövq içində zabitan məhfəli - əsgəridə gecəyi keçirməklə məşğul... Bu əsnada ətraf köylərdə məskun erməni ustası bu gecəyi məxsus ehzar etdikləri süngülərlə mücəhhəz olduqları halda gecə ilə bir basqın icra ediyorlar"...

1920-ci ilin fevralında və martın birinci yarısında isə Qarabağ erməniləri (onların məşhur təbliğatçısı E. Voskanyanın başçılığı ilə) Zəngəzurdan silah gətirmək və s. niyyətlərlə öz işlərini qüvvələndirmişdilər.

Vəziyyətin mürəkkəbliyini sübut edən daha bir sənəd A. Ziyadxanlının (A. Ziyadxanlı – İrandakı diplomatik nümayəndəmiz) Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məruzədir. Məruzədə yazılırdı: "Mart ayının 20-dən başlayaraq mən erməni hərbi hissələrinin Naxçıvan və Ordubad rayonlarına mütəşəkkil hücumları barədə Naxçıvandan və İranın müxtəlif yerlərindən teleqramlar almışam. Bu teleqramlarda göstərilir ki, İran erməniləri də hücumlarda iştirak edirlər. Top atəşləri xüsusi dağıntılara səbəb olur. Yerli əhali öz torpaqlarını qəhrəmancasına qoruyur, lakin tezliklə kömək göndərilməsini xahiş edirlər..."

Bundan əlavə, 1920-ci ilin yanvarında, vəziyyətin belə mürəkkəb dövründə Nəriman Nərimanov Müsavat liderlərindən Nazirlər Şurasının sədri N. Yusifbəyliyə Rusiya bolşeviklərinin mövqeyini əks etdirən məktub göndərmişdi: “Möhtərəm Nəsim bəy Yusifbəyov cənabları!.. Bütöv bir xalqın həyatı ilə, qızıl əsgərləri xarüqələr yaradan bütöv bir dövlətin həyatı ilə oynamaq olmaz, amma siz cinayətkarcasına bu cür oynayırsınız...”

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər naziri M. Vəkilov 1920-ci ilin martında Bakı fəhlələrinə müraciətində bildirdi ki, müstəqilliyimizin düşmənləri sizin aranızda təxribat aparır. Bu adamların hökuməti yaxınlarda ələ keçirmək cəhdləri ilə bağlı aşkarlanmış sənədlərini çap edəcəyik.

Qeyd etdiyimiz kimi, eyni zamanda Şimaldan gələn təhlükə də getdikcə ciddiləşirdi. Azərbaycan sərhədlərinə Qızıl Ordu hissələrinin toplaşdığını görən F. Xoyski Çiçerinə məktub göndərüb vəziyyətdən Azərbaycan hökumətinin narahatlıq keçirdiyini bildirdi. Digər tərəfdən “Qarabağda və Ermənistanında sərhəd rayonlarında hərbi əməliyyatlar getdiyi üçün Azərbaycan ordusunu şimal sərhədlərinə gətirmək qeyri-mümkün idi.

Aprəl işğalı ərəfəsində və həmin o mürəkkəb günlərdə Azərbaycan hökuməti daxilində də ixtilaflar dərinləşmişdi. F. Xoyskini müdafiə edənlərlə M. Hacınski qrupu arasında ziddiyyətlər kəskinləşmişdi. M. Hacınski Daxili İşlər naziri, sonradan isə Ticarət və Sənaye naziri olmuşdu. Aprelin 1-də hökuməti təşkil etmək işi M. Hacınskiyə tapşırıldı. M. Hacınski yeni hökumət təşkilini gecikdirir, bolşeviklərlə birgə işləməyə çalışırdı. Lakin sonradan bolşeviklər bu hökumətə daxil olmaqdan imtina etdilər.

Bu dövrdə Türkiyənin tutduğu mövqe də mənafeyimizə zidd idi. Türkiyə hökumətindən göndərilən etiraz teleqramında yazılmışdı: “Azərbaycan hökumətinin ən təhlükəli zamanlarında bir çox qan bahasına qurtaran və ona mövcudiyət verən Osmanlı hökuməti və Anadolu türk ağabəyləri hər tərəfdə

düşmənlə pəncələşərək, düşmənlərimiz əleyhinə əzim bir hərba girən bolşevik ordularının önünə Azərbaycanın bir sədd olması və ya bitərəf qalıb laqeyd dayanması bütün aləmi-islamın səbəbi izmihali olacaq və azərbaycanlılar və zətaən özünə də bu dünyada hakkı həyat qalmayacaqdır. Bu gün Anadolunun xilasını üçün bolşevik orduları ilə əl-ələ verərək hərəkətdən başqa bir çarəimiz qalmamışdır. Türkü və islamı əbədiyyən yaşatmaq bu fürsəti qaib etməklə olacaqdır. Azərbaycanın şərəfli bir iş yapacağı və yaxud üç yüz əlli milyon islamın həyat və namusunu boynuna alacağı dəqiqələri yaşayırıq. Bolşeviklərlə müttəfiqən hərəkətimiz və bu surətlə Anadolu türklərilə birləşməyə çalışmanızı ümid edir və intizardayıq. Kolordü Komandanı: Kazım Qarabəkir”.

Əlbəttə, Türkiyənin vəziyyəti olduqca ağır idi və ingilislərin, fransızların, yunanların hücumlarına məruz qalmışdı. Birinci Dünya savaşı qalıb dövlətləri Osmanlı dövləti ilə “barış andlaşması”nı (138, c. 4, s. 148) da gecikdirir və türklərin güclənməsini istəmərdilər. Elə bunun nəticəsi idi ki, qalıb dövlətlər San Remoda toplanaraq Osmanlı imperatorluğunu parçalamaq razılığına gəlmiş, 1920-ci ilin 11 mayında keçirilən Paris konfransında isə türk torpaqlarını biabırçı şəkildə paylaşdıran 8 maddəlik qərar şərtlərini Osmanlı dövləti təmsilçilərinə vermişdilər.

Vəziyyətdən çıxış yolunu türklər yalnız sovet Rusiyası ilə yaxınlıqda görür və Bakıdakı türk zabitləri də başda Xəlil Paşa olmaqla Qızıl Ordunun Azərbaycana gəlməsini tələb edirdilər. Onlar düşündülər ki, Qızıl Ordu Azərbaycan ərazisindən keçib Anadoluya imdada gedəcəkdir. Mustafa Kamal Atatürkün 1920-ci il aprelin 26-da Moskvaya – Leninə göndərdiyi məktub da bu məqsədi daşıyırdı.

Moskva isə Türkiyənin düşdüyü bu vəziyyətdən istifadə etmək və azərbaycanlı bolşeviklərin, eləcə də Azərbaycandakı Türkiyəli zabitlərin vasitəsi ilə məkrli niyyətlərini həyata keçirirdi. Adamları aldadacaq şüarları da hazırlamışdılar:

“Türkiyə ölüm-dirim mübarizəsindədir. Qızıl Ordu Türkiyənin köməyinə çatmaq istəyir, “Müsavat” hökuməti isə buraxmır”.

Türklərin öz hökumətlərinin birbaşa göstərişi ilə iş birliyində olmasını təsdiqləyən sənədlər də vardır. Hadisələrdə iştirak edən bir türk zabitanın 1920-ci il 1 avqust tarixli raportu da buna sübutdur. Bu türklərin başlıca vəzifəsi Azərbaycan sərhədini keçmək istəyən Qızıl Orduya maneçilik törədən “Müsavat” hökumətini devirmək idi.

O zaman bu işlərdə xüsusi fəallıq göstərən Xəlil Paşaya Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də ciddi etirazını bildirmişdi.

Sonradan Türkiyənin istiqlal məhkəməsində Xəlil Paşanın dostu Tələt bəy belə bir etiraf da etmişdi ki: “Xəlil Paşa və yoldaşları da Azərbaycan müxalifəti firqələrinə “Siz doğrudan-döğruya Müsavatdan kənar firqələrlə birləşmək surətilə Nəsim bəy hökumətini devirə bilərsiniz” – deyə tövsiyədə bulunmuşdular”.

Lakin sonrakı hadisələr göstərdi ki, Qızıl Ordu türklərin mövqeyinin necəliyindən asılı olmayaraq Azərbaycan sərhədlərini işğal edəcəkdə. Çünki, Moskva Bakı neftini, eləcə də keçmiş çar Rusiyası “ərazisi”ni əldən verməyəcəkdə.

Azərbaycanın işğalı əvvəlcədən hazırlanırdı. S. M. Kirov 1920-ci ilin martın 9-da A. Mikoyana göndərdiyi məktubda XI ordu ilə birgə hərəkət etmək haqqında göstərişlər verərək bildirirdi: “Kəşfiyyatı gücləndirin, bizə rəqibin (yəni – milli Azərbaycan Ordusunun – N. Y.) harada topladığını bilmək lazımdır”. Qafqaz cəbhəsi İncilabi Hərbi Şurası S. Q. Orconikidzenin başçılığı ilə 21 və 23 aprel tarixində XI orduya Aprelin 27-də Azərbaycan sərhədini keçib bütün ərazini tutmaq əmrini vermişdi.

Aprelin 27-də azərbaycanlı bolşeviklər gündüz saat 12-də Azərbaycan K(b)P MK, RK(b)P ölkə komitəsinin Bakı bürosu və Mərkəzi fəhlə konfransı adından Parlamenta 12 saatlıq ultimatum verdilər. Ultimatumu müzakirə etmək üçün yaradılan Parlament komissiyası ilə kommunistlər arasında gedən danışıqlardan sonra qərara alındı ki, bu məsələ parlamentin

fövqəladə iclasında müzakirə edilsin. Axşam saat 19.30-da Parlamentin fəvqəladə iclasında M. Hacinski komissiya adından bildirdi ki, kommunistlərin ultimatumunun bütün şərtləri müsavatçıların lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə istisna olmaqla komissiya tərəfindən qəbul edilir.

Parlamentin son iclasında səs çoxluğunu pozan “İttihad”la “sosialistlər”in birləşməsi idi. Çünki, Müsavat Parlamentində 32 millət vəkili ilə, Müsavat mövqeli bitərəf qrup isə (başçısı F. Xoyski idi) 7 deputatla təmsil olunurdu. “İttihad” 11, “Sosialistlər” də 11 millət vəkilinə malik idilər. “Əhrar”ın təmsilçilərinin sayı 10 millət vəkili idi. Belə bir vəziyyətdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə son dəfə olaraq parlamentin iclasında çıxış etdi. O, çıxışında dedi: “Əfəndilər, mötəcaziz bir ultimatum qarşısında qalmışıq. Burada təslimdən bəhs edirlər. Fəqət əfəndilər, təslim nə demək? Kimə tərk mövqe edirik? Bizə deyirlər ki, hüdudunuzu keçən ordunun başında Nicati adında bir türk komandanı durmuşdur. Rusiyadan gələn bu mötəcaviz ordu təmin edirlər ki, həyat və məmat mücadiləsində qalan Türkiyənin xilasını üçün gedir. Yalandır. Gələn ordu rus ordusudur. Fərzən komandanı bir türk olsa da, yenə rusdur, istila ordusudur. Onun istədiyi 1914-cü il hüduduna qayıtmaqdır. Anadolu imdadına gedəcək bəhanəsilə yurdumuza girən bu işğal ordusu buradan bir daha çıxmaq istəməyəcəkdir. Qızıl Rusiya ilə anlaşmaq üçün hökuməti mütləq bolşeviklərə təslim ultimatumu qəbul etmək zillətinə qatlanmağa ehtiyac yoxdur. Bu mötəcavizanə ultimatumu rədd etməliyik...”

Sədr M. Y. Cəfərov verilən ultimatumu səsə qoydu, üç nəfər bitərəf qalmaqla hakimiyyət bolşeviklərə verildi.

Aşağıdakı şərtlər daxilində hakimiyyət bolşeviklərə verildi:

1. Rus ordusu Bakıya girmədən dəmir yolu ilə birbaşa Anadolunun imdadına gedəcək.
2. Azərbaycan istiqlalı və tamamiyyəti mülkiyyəsi hər təərrüz və qüyudan məsun qalacaq.
3. Azərbaycan ordusu olduğu kimi qalib buraxılmayacaq.
- 4.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN İQTİSADI MƏSƏLƏLƏRİNİN PUL İŞİNDƏKİ TƏZAHÜRÜ

XX yüzilliyin ilk onillikləri dünya tarixində ziddiyətli problemlərin yarandığı bir zaman kimi qəbul edilməkdədir. Belə ki, Avrasiyada hələ də son nəfəsini almaqda davam edən imperiyalar qitənin qərbində baş verən kapitalist ictimai-iqtisadi quruluşların cəmiyyətə bəxş etdiyi bir çox yeniliklərin təsirindən kənar qala bilmədilər. "Xalqların həbsxanası"na çevrilən Romanovların Rusiyası, artıq parçalanmaqda olan 600 illik tarixə malik Osmanlı, kralların məkanə Avstriya-Macaristan yerləşdikləri və işğal etdikləri məkanları yenidən bölüşdürməyə başladıda dünyanın siyasi xəritəsini belə dəyişdilər. Adları çəkilən imperiyalar başladıkları Birinci Cahan müharibəsində o qədər bir-birini məhvə məhkum etdilər ki, yüzillərlə istismar etdikləri ərazilər bundan yararlanaraq müstəqilliklərini dünyaya tanıtmğa başladılar. Belə protektorat yönümlü kiçik dövlətlərdən biri də Azərbaycan idi. İşğalçı qismində idarə edən Rusiya İmperiyası idi. Müharibənin sonunu yaxınlaşdıran hadisələrdən bir çoxu elə imperiyanın mərkəzində baş verirdi. Yeni yaranan dövlət 1918-ci ilin may ayının 28-dən 1920-ci ilin aprel ayının 28-nə kimi Azərbaycan Cümhuriyyəti adlanaraq bəzi dünya dövlətləri tərəfindən de-facto və de-yure tanınmışdır. Nə qədər çətin şərtlər daxilində yaransa da, bu dövlət bir ilk cümhuriyyət olaraq Şərq ölkələri sırasında bir çox yenilikləri həyata keçirməyi bacarmışdır.

XXI əsrin prizmasından baxdıqda və ciddi araşdırdıqda həmin illərdə cümhuriyyətin nə qədər əzablı və şərəfli işləri sırasında həyata keçirdikləri iqtisadi məsələləri mütləq bilmək lazımdır. Bir neçə statistik

Azərbaycan firqələri siyasiyyəsi hürrüyyət və sərbəstliyini mühafizə edəcəklər. 5. Sabiq rical əzayi hökumət və məbusəndan kimsə siyasi ilə ittiham edilməyəcək. 6. Sərbəst şəkildə toplanacaq Azərbaycan şuraları hökumətinin idarə şəklini təyin edəcək”.

1920-ci ilin aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə saat 2-də hökumət bolşeviklərə təhvil verildi.

Beləliklə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan istiqlalının elan olunmasında, milli demokratik dövlət quruculuğu prosesində rolu böyük idi və o, bolşeviklərin istila rejimi ilə barışmayacağını, qətiyyətlə mübarizə aparacağını bildirirdi.

məlumatları aşağıdakı qaydada qələmə almaqla hesab edirik ki, məsələnin həqiqətən olum və ölüm olduğunu anlatmaq mümkün ola bilər. Beləliklə;

1. İstiqlal bəyannaməsinin qəbulu ərəfəsində Azərbaycan ərazisində dünyanın bir çox sikkə nominalları ilə yanaşı Rusiyanın metal və kağız pulları əsas tədavül vasitələri idi

2. Bu zaman 16 bank fəaliyyət göstərirdi ki, onların filialları, yaxud nümayəndəlikləri əsasən iri şəhərlərdə - Bakıda, Gəncədə yerləşirdi. Bunlardan yalnız biri İran bankının filial olaraq Gəncədə, qalanı Rusiya dövlətinə məxsus idi.

3. Cumhuriyyət zamanında parlamenti müzakirə etmək və qəbul etmək üçün təqdim olunan 315 qanun layihəsindən 82-si yeni yaradılan Maliyyə Nazirliyi tərəfindən daxil olmuşdur

1918-ci il aprel ayının 25-də Bakıda hakimiyyət bolşevik fraksiyasının əlinə keçdi və tezliklə yeni idarə orqanı - Bakı Şəhər Təsərrüfatı Soveti yaradıldı. Bu qurumun qərarı ilə təcili olaraq yeni kağız pullar hazırlanıb dövriyyəyə buraxıldı. 10, 25 və 50 manat məbləğində olan bu pulların emissiyası Xalq komissarı N. Nərimanovun imzası ilə icra olunurdu. Bu pul vahidləri öz qüvvəsini 1918-ci il iyul ayının 31-də istefa verən Bakı kommunasından sonra itirsə də, 1918-1919-cu illərdə əhali arasında dövriyyə vasitəsi kimi işlədilirdi.

Cumhuriyyət hökuməti Tiflisdən Gəncə şəhərinə köçərək, respublikada hərbi vəziyyət elan etdi. Demokratik Azərbaycan parlamentinin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də baş tutdu. Parlament iqtisadi və siyasi cəhətdən güclü bir dövlət yaratmaq üçün müxtəlif tədbirlər görməyə başladı

İnqilabi proseslərin nəticəsi olaraq başlanan pul aclığı ilə mübarizə məqsədi ilə hökumət 5 fevral 1918-ci ildə **«Zaqafqaziya bonu»** adlanan pul nişanları emissiya

etməyə başladı. Bu emissiya Zaqafqaziya Komissarlığının bonları şəklində buraxılır və Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan arasında danışıq yolu ilə paylaşılır. Bonlar adi kağızda, rənglərin bir neçə çalarlarında çap olunurdu. Bonların üzərində 4 dildə - rus, erməni, gürcü və Azərbaycan dillərində olan yazı belə səslənirdi: «Zaqafqaziya Komissarlığının bonları dövriyyədə dövlət kredit biletləri ilə bərabər işlədilmək hüququna malik idi». Zaqafqaziya Komissarlığının bonları 1, 3, 5, 10, 50, 100 və 250 rublluq nominallar şəklində buraxılmışdır. 22 aprel 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyanı müstəqil federativ dövlət elan etmişdir. 26 may 1918-ci ildə Seym dağılmış, əvəzində üç demokratik respublika yaranmışdır: Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan. Lakin Zaqafqaziya Komissarlığının bonları 1919-cu ilin sentyabrına qədər çap olunmuşdur. Bütün dövr ərzində nominal üzrə 1.360.000.000 rubl, o cümlədən Bakı şəhər idarəsi tərəfindən 172 mln. rubl, Bakı şurası şəhər təsərrüfatı tərəfindən isə 117 mln. rubl «Bakı bonu» emissiya olunmuşdu.

Cumhuriyyətin elan edildiyi zaman ilk dövrdə müstəqil respublikada Rusiya pulları və Bakı bonları ilə yanaşı Zaqafqaziya bonlarından da geniş istifadə olunurdu. Azərbaycan hökuməti pul dövriyyəsini nizamlamaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirirdi. 1918-ci ilin sentyabr ayından başlayaraq 1919-cu ilin noyabr ayınadək dövriyyəyə 160 mln. rubl «bakı bonu» buraxılmışdı. (2, s.5)

«Bakı bonu» pul nişanları şəhər idarəsi ilə yanaşı, Bakı şurası şəhər təsərrüfatı tərəfindən də buraxılırdı. İlk dövrdə müstəqil respublikada Rusiya pulları və Bakı bonları ilə yanaşı Zaqafqaziya bonlarından da geniş istifadə olunurdu. Azərbaycan hökuməti pul dövriyyəsini nizamlamaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirirdi.

1918-ci il sentyabrın 6-da Azərbaycan, Gürcüstan və

Ermənistan nümayəndələri maliyyə və pul-kredit əməliyyatları üçün birlikdə 280 milyon rubl məbləğində «Zaqafqaziya bonu» buraxılması haqqında saziş imzaladılar. Həmin il noyabrın 15-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında, əlavə olaraq, daha 160 milyon rubl məbləğində «Zaqafqaziya bonu» buraxılması haqqında Tiflisdə müqavilə bağlandı. Müqaviləyə görə, Dövlət Bankının Tiflisdə yerləşən idarəsi 10 gün ərzində hər respublika üçün 100 və 250 rublluq əskenaslarla 80 milyon rubl məbləğində pul buraxmalı idi.

1919-cu ilin mart ayında 320 mln rubl «Zaqafqaziya bonu» emissiya olunmasına dair üç Qafqaz respublikaları arasında müqavilə imzalanmışdı. Müqavilənin şərtlərinə görə respublikalardan heç biri digərilərinin icazəsi olmadan pul emissiya edə bilməzdilər. Gürcüstanla Ermənistan əlbir olaraq, Azərbaycanın icazəsi olmadan dövriyyəyə əlavə olaraq 80 mln. rubl «zaqafqaziya bonu» buraxdılar. Azərbaycan hökuməti şərtləri pozulduğuna görə müqaviləni yerinə yetirməkdən imtina etdi. Azərbaycan Demokratik Respublikası fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində cəmi 2345 mln. rubl pul emissiya olunmuşdur.

1919-cu ilin iyun ayında pul bazarında Bakı bonunun dəyəri, Nikolayın kağız pullarının dəyərinə nisbətən 130%, Zaqafqaziya bonunun dəyərində nisbətən isə 11% aşağı olmuşdur. 1919-cu il sentyabrın 16-da Azərbaycan parlamenti tərəfindən Azərbaycan Dövlət Bankının nizamnaməsi təsdiq olundu. 1919-cu il sentyabrın 30-da bankın təntənəli açılış mərasimi oldu. ADR-nın Nazirlər Sovetinin sədri N.Yusifbəyli, təntənəli mərasimdə iştirak edirdi. Bankın açılışında iştirak edən H.Z.Tağıyev öz çıxışına «Avropada tezliklə bizim bank haqqında eşidəcəklər» sözləri ilə başlamışdı.

Azərbaycan Dövlət Bankına rəhbərlik etmək Maliyyə Nazirinin müavini Mark Mixayiloviç Abequza həvalə olundu və Həsənbəy Fəttahov onun müavini təyin olundu.

Pul nişanlarının emissiyası səlahiyyəti Dövlət Bankına mənsub idi. Bütövlükdə Demokratik Respublika dövründə Azərbaycanda 2 milyard 345 milyon rubl məbləğində pul nişanları emissiya edilmişdir. 1919-1920-ci illərdə buraxılmış pul vahidlərinin adları Azərbaycan dilində manatla, rus dilində isə rubl ilə verilmişdir. Burada əsas məqsəd uzun illər Rusiya kağız pullarına öyrəşən əhəlinin hələ də dövriyyədə qalan Rusiya rubluna nisbətə tədricən yeni milli Respublika puluna etimadını qazanmaq idi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin bu sahədəki iqtisadi siyasəti milli valyuta-manatın beynəlxalq miqyasda tanınması ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Məhz buna görə də Fransa hökumətinin dəstəyini hiss edərək (qismən də fransız dilinin o çağlarda beynəlxalq dil rolunu nəzərə alaraq), Cümhuriyyət 500 manatlıq pulların üzərində Respublikanın və nominalın adlarını fransız dilində verməyi lazım bilməmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan hökuməti adından 1919-cu ilin əvvəllərində tədavülə buraxılan birinci kağız pul emissiyasına mənsub 100 manatlıq pul vahidinin bir neçə nüsxəsi, həmin ilin ortalarında buraxılmış 25 manat (I-VII seriyalı), 50 manat (I-XI seriyalı), 100 manat (I-VIII seriyalı), 250 manat (I-VII seriyalı) və 1920-ci ilin əvvəllərində dövriyyəyə daxil olmuş ən iri nominal - 500 manatlıq (I-IV seriyalı) pul vahidləri Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır. Sonuncu "əskinasın" üzərində Azərbaycan Respublikasının və nominalın adı Azərbaycan, rus və fransız dillərində verilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin kağız pulları 1919-cu ildə təsis edilən Dövlət Bankı tərəfindən

30 mart tarixində -100 manatlıq

26 mayda- 250 manatlıq

iyunun 6-da -100 manatlıq

1920-ci ilin yanvar ayında- 500 manatlıq

1919-cu ilin avqustunda 100000 ədəd qiymətli kağız –istiqrarlar döviyyəyə buraxmışlar.

Göstərilənlərdən başqa xırda pul nominalında 10, 25, 50 manatlıqlar da tədavülə buraxılmışdır (1, s.266).

Ölkədə baş verən hadisələrin əsas siyasi mahiyyəti belə zaman-zaman döviyyəyə buraxılan bəzi kağız nominallarda öz əksini tapmışdır. Bu qəbildən Nuru paşanın Azərbaycana daxil olduğu zaman Qızıl Aypara cəmiyyəti tərəfindən buraxılan və qısamüddətli döviyyəyə daxil olan 1 və 3 rubl nominalları dəyərində olan uduş biletlərini və Lənkəranda qeyri-qanuni hazırlanan, döviyyəyə qatılmayan 25 və 250 rubl dəyərində olan " Muğan istiqrazları göstərmək olar.

Dövlətçilik tariximizin Cumhuriyyət zamanının ömrü 23 ay olsa da, həyata keçirilən ilk tədbirlər sırasında iqtisadi problemlərin həlli siyasi məsələlərlə eyni əhəmiyyət daşımışdır. Həmin illərdə metal pulların xarici ölkələrin birində zərb edilməsi məsələsi gündəmdə olsa belə, çox bahalı bir proses olduğundan bu iş yerinə yetirilə bilməmişdir. Buna baxmayaraq, dövlətin tam adı- Azərbaycan IX əsrdən sonra yenidən dövlətin atributu olan pullarda 3 dildə –əski əlifba ilə döğma türk dilimizdə, kiril əlifbası ilə rus dilində və latın əlifbasında fransız dilində göstərilmişdir. Azərbaycanın siyasi statusu İstiqlal bəyannaməsində demokratik yönəmlı elan edilsə də pulların üzərində Cumhuriyyət kimi göstərilir. Bu söz "dövlət" anlayışını ifadə edir. Təkcə bu iki fakt bu günkü əcnəbi apponentlərin Azərbaycan kəlməsinin yalnız Sovetlər dönəmində bizə verilməsi haqqında olan əsassız mülahizənin ən tutarlı cavablarından biri hesab olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ə. Rəcəbli Azərbaycan sikkələri. Bakı, 2013
2. Gkonomiçeskiy vestnik Azerbaydjana- № 9, Bakı,

1922

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ BÖYÜK DÖVLƏTLƏRİN İMPERİALİST SÜFRƏSİNDƏ

Birinci cahan savaşının son ilində və ondan sonrakı ilk dövrdə böyük güc mərkəzlərinin dünyadakı problem və prosesləri öz mənafə süzgəcindən keçirərək tənzimləmək və istiqamətləndirmək istəyi beynəlxalq münasibətlər sistemində qarşıdurmalar və ziddiyyətlərlə müşayiət olunurdu.

Məhz belə bir mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə dağılmış Rusiya imperiyasının yerində qurulmuş yeni dövlətlərdən biri də 1918-ci ilin may ayının 28-də təşkil edilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti idi. Bu dövlət yarandığı ilk gündən bir çox problemlərlə üzləşməli oldu. Belə ki, Azərbaycan dövləti bir tərəfdən öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməli (çünki Bakı əvvəl bolşeviklərin, sonra isə ingilisyönlü Sentrokaspi hökumətinin əlində idi), digər tərəfdən isə İngiltərə, Almaniya, Osmanlı Türkiyəsi və Sovet Rusiyasının Qafqaz uğrunda kəskin mübarizəsinə sinə gərməli idi. Bütün bu amillər gənc respublika üçün öz xarici siyasət istiqamətini seçməkdə çətinlik törədirdi. Çünki bir tərəfdən onun ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini tanımayan və Azərbaycan xalqını Şaumyanın əli ilə qırğına və rən Rusiya digər tərəfdən Bakını zəbt edib onu Azərbaycanın tarixi ərazilərindən qoparmaq istəyən İngiltərə, başqa bir tərəfdə isə bütün Qafqazı özünün protektoratlığına çevirməklə Bakı neftinə sahib olmaq planı cızan Almaniya dururdu. Onların heç biri Azərbaycan dövlətinin müttəfiqi ola bilməzdi (1).

1918-ci ilin oktyabrın 30-da türklər Birinci Dünya müharibəsində məğlub olaraq Mudros sazişini bağladılar. Bu isə onların noyabrın 16-da Bakını dekabrın 15-də isə bütün Azərbaycanı tərk etməsinə səbəb oldu. Bundan sonra noyabrın 17-də ingilis hərbi dəstələri, rus və erməni əsgərləri Bakıya girdilər.

Azərbaycanda mövqeyini tam itirmək niyyətində olmayan Türkiyə 1918-ci ilin noyabrında Türk-Araz Respublikasını

yaratdı. Paytaxtı Naxçıvan olan bu respublikanın ərazisi 16 000 km², əhalisi isə 1 milyona yaxın idi. Bu respublika Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Ordubad qəzaları, Uluxanlı, Vedibasar, Kəmərlı, Mehrlı və s. əraziləri özündə birləşdirirdi (5).

1920-ci ildə Türkiyə Birinci dünya savaşının qalib dövlətləri ilə bir daha müharibəyə girməli oldu. Bu dövrdə həm də Rusiya təklənmiş vəziyyətdə idi. Bu vəziyyət onları yaxınlaşdırdı. Sovet Rusiyası bu dövrdə Türkiyəni özü üçün bir müttəfiq hesab edirdi. Türkiyə özü üçün mürəkkəb beynəlxalq şərait Azərbaycanın Rusiyanın təsir dairəsinə daxil edilməsi ilə razılaşmaq məcburiyyətində qalmalı oldu. Bundan istifadə edən Rusiya Türkiyəyə yardıma Müsavat hökumətinin mane olduğunu öndə çəkərək (6) türk "subayları" vasitəsilə AXC-ni süquta uğratdı və Bakıda Kommunist Partiyası hakimiyyətinin qurulmasına nail oldu. Aprelin 27-də XI Qızıl Ordu birləşmələri Azərbaycana daxil oldu. Azərbaycan bolşeviklərin Partiyasının Mərkəzi komitəsi və Rusiya Kommunist (Bolşeviklər) Partiyasının Qafqaz ölkələri Komitəsinin Bakı bürosu adından saat 12:00-da Azərbaycan Parlamentinə tələbnamə verildi. Günahsız qanların tökülməsinə yol verməməkdən ötrə Azərbaycan Parlamenti tərəfindən 1920-ci ilin aprelin 27-i axşam saat 20:45-23:25-də keçirilmiş iclasda (7) rus ordusunun Bakıya girmədən dəmiryolu ilə birbaşa Anadolunun yardımına gedəcəyi, Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün hər bir müdaxilə və işğaldan qorunacağı, Azərbaycan Ordusunun olduğu kimi saxlanılacağı, Azərbaycanın siyasi partiyalarının fəaliyyət sərbəstliyinin təmin ediləcəyi, keçmiş dövlət məmurları, hökumət işçiləri və millət vəkillərinin təqib olunmayacağı və s. şərtlər daxilində hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə təslim edilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

Lakin bu şərtlər "ertəsi gün yırtıldı" və bütün bunlar "siyasi hiylə"dən başqa bir şey deyildi (8). Türkiyəyə kömək bəhanəsilə Qızıl Ordu Bakıda qurulan yeni hökumətin dəvətilə Bakıya daxil oldu. 1920-ci ilin aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti quruldu (9).

İran da yaxınında yeni bir dövlətin yaranması ilə barışmaq istəmirdi. Azərbaycan torpaqlarının böyük hissəsinin İran daxilində olması bu iki ölkə arasında qurulacaq münasibətlərdə özünü göstərirdi. AXC-nin gec-tez Cənubi Azərbaycana təsir edəcəyindən təşvişə düşdüyünü bürüzə verərək 1918-ci ilin iyulunda Azərbaycanın İstanbuldakı nümayəndə heyətinin İran konsulluğuna AXC-nin tanınması haqda verilmiş Bəyannaməni geri qaytararaq belə biradlı müstəqil dövləti tanımadığını bildirdi. Öz məkrli siyasətini yürüdərək təkliddə qalan Azərbaycanı hər yolla özünə birləşdirmək istəyən İran tezliklə öz siyasətində dönüş yaratdı. İran rəsmiləri Azərbaycanın İranla birləşməsi tezisini irəli sürdülər. Birinci dünya müharibəsində heç bir rolu olmayan İranın torpaq iddiasına heç kim ciddi yanaşmadı. Əli hər şeydən üzülən İran 1920-ci ilin martın 20-də Azərbaycanın müstəqilliyini tanımalı oldu.

Antanta və Üçlər İttifaqı arasında geopolitik mübarizə şəraitində gedən müharibə həm də Qafqaz-Xəzər regionunda onların öz nəzarətlərinin bərpa etmək uğrunda etdiyi cəhdlər formasında özünü göstərirdi.

1918-ci ilin yazında imperialist dövlətləri hər tərəfdən ingilislər Ənzəlidən, Nuru paşa Azərbaycandan və almanlar Gürcüstandan Bakıya daxil olmağa can atırdılar (10). Rusiya tərəfdən regiona nəzarətin itirilməsi iki blok arasında maraqların toqquşmasına və müxtəlif münasibətlərə yol açdı. Artıq Bakıya sahib olmaq uğrunda mübarizəni eyni qruplara daxil olan dövlətlər də ayrı-ayrı aparırdılar. Türk ordusunun Bakıya istiqamətlənmiş hərəkəti onun müttəfiqi Almanıyanın ürəyindən deyildi. Çünki bu ilk növbədə Almanıyanı Bakı neftinin bölgüsündən kənarında saxlayır və Şimali İranda ingilislərə qarşı müttəfiq qoşunlarından istifadə planını heçə endirirdi. Ona görə də Almanıyanın Sovet Rusiyası ilə neftlə əlaqədar gəldiyi razılığa əsasən Bakının Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən tutulmasına əngəl olmağa çalışırdı. Almanıya Bakının Azərbaycanla tarixi və mədəni yaxınlığının olmadığını təbliğ edirdi. "Bu isə Azərbaycan hökumətini narahat etmiş və o, Bakının Azərbay-

canın ayrılmaz bir parçası olduğunu ifadə edən notanı Almaniya hökumətinə göndərmək məcburiyyətində qalmışdır” (11).

İngiltərə ənənəvi olaraq Hindistanda rus təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün Cənubi Qafqazı öz nəzarəti altına almağa çalışırdı. İngilis siyasətçiləri bu regionun əhəmiyyətini dəyərləndirərək hələ 1917-ci ilin dekabrında onu öz təsir dairəsinə daxil edə bilmişdilər. Belə ki, 1917-ci ilin dekabrın 23-də ingilis-fransız gizli sazişinə əsasən bölünmüş Rusiya ərazilərindən İngiltərənin payına Don, Qafqaz və Türkünstan, yəni Xəzər hövzəsi əraziləri düşmüşdü. Artıq 1917-ci ilin axırlarından İngilis komandanlığı Bakını tutmaq planı işləyib hazırlamışdı və bunun üçün general L.Denstervilin xüsusi dəstəsi yaradılmışdı (12). Lakin türklər buna o zaman mane ola bildilər. “İngilislər Bakıya 30000 əsgər çıxartsalar da, lakin sentyabrın 14-də türk mövqelərindən edilən hücum və bombardmanlar ingilisləri gəmilərlə qaçmağa məcbur etmişdir” (13). 1919-cu ilin noyabrında türk qoşunlarının Bakını tərk etməsi İngiltərənin əl-qolunu açdı və onlar Bakıya daxil oldular. İngilislər Azərbaycanı Rusiyanın tərkib hissəsi hesab edərək onun müstəqilliyini qəbul etməməsinə baxmayaraq general Tomson 1918-ci ilin dekabrın 26-da F.X.Xoyskinin başçılığı altında yaradılmış 3-cü hökuməti Azərbaycanın yeganə qanuni hakimiyyət orqanı tanıdığını və ona hər cür yardım edəcəyini elan etdi (14). 1919-cu ilin sonlarında Rusiyada vəziyyət bolşeviklərin xeyrinə dəyişəndən sonra İngiltərə hökuməti Azərbaycanı de-fakto tanımaq haqqında qərar çıxartdı. Çünki artıq müstəqil Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinin yaranması ilk növbədə Sovet Rusiyasının parçalanmasına və onun ətrafında “sanitar kordonu”nun yaranmasına, bolşevik Rusiyasının iqtisadi blokadaya alınmasına gətirib çıxarırdı. Bu isə imperialist dövlətlərinin maraqlarına cavab verirdi. ABŞ və İtaliya da Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə cəhd edirdi. Lakin hərbi və diplomatik missiya üçün yüksək maliyyə vəsaitinin tələb olunması, Sovet Rusiyası tərəfindən ciddi təhlükə bu dövlətlərin öz layihələrini bu

regionda həyata keçirilməsinə imkan vermirdi. Hətta Paris Sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin AXC-ni tanımaq müraciətinə ABŞ prezidenti V.Vilson dünyanın kiçik hissələrə bölünməsinin istəmədiyini, Qafqaz konfederasiyasının Millətlər Cəmiyyətinin tapşırığı ilə hər hansı bir dövlətin himayəsi altına verilməsini və buna rus məsələsindən sonra baxılacağını əsas gətirərək AXC-in müstəqilliyini tanımaqdan imtina etdi (15). Fransa isə bu dövrdə “Vahid və bölünməz Rusiya!” tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Rusiyada vətəndaş müharibəsinin bolşeviklərin qələbəsi ilə bitməsi Qərb dövlətlərini Rusiyadan ayrılmış ölkələri tanımağa məcbur etdi. İngiltərə və Fransa regionda nəzarəti itirməməkdən ötrü 1920-ci ilin yanvarın 11-də İngiltərə xarici işlər naziri Lord Kerzonun təklifi ilə Sülh Konfransının Ali Şurasının sessiyası Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınması haqqında qərar qəbul etdi. Lakin ABŞ bu qərara imza atmadı, çünki o, İngiltərənin Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsindən ehtiyat edirdi.

Beləliklə, böyük güclərin imperialist süfrəsində yemə çevrilən Azərbaycanın müstəqilliyi uzun çəkmədi. Həm mürəkkəb beynəlxalq şərait, həm regionda toqquşan geosiyasi maraqlar Şərqi ilk demokratik dövlətinin müstəqilliyini kövrəkləşdirərək onu yenidən Rusiyanın qucağına itələdi. Bir zamanlar Şimaldan gələn bahar yeli Azərbaycana azadlıq çiçəyi gətirdi. Bu çiçək hər tərəfdən onu əyməyə çalışan güclü tufana 23 ay davam gətirdi. Şimaldan gələn külək isə tezliklə daha güclü amansız qasırgaya, saxtaya çevrildi və o, azadlıq çiçəyini bir anda məhv etdi. Dialektikanın inkarı-inkar adlı bir qanunu var. Keçmiş haçansa yeni əsasda qayıdır. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində müstəqilliyimiz yenidən qayıtdı. Yəni də dünyada və Rusiyada baş verən hadisələr buna təkan verdi. Axı, dünyada baş verən bütün hadisələr bir-biri ilə əlaqədardır. Lakin bu dəfə müstəqilliyimiz daha sarsılmaz və dönməz oldu. Çünki müstəqillik gəmimiz güclü aysberqlər arasında irəliləməyə, onun sükənini idarə edən kapitanımız çox təcrübəli

olduğundan bizi o, çətinliklərdən qurtarmağı bacardı. İndi müstəqil Azərbaycanımız varlı dövlətdir, gələcəkdə güclü bir dövlətə çevrilmək iqtidarındadır. Əsası ümummilli liderimiz H.Əliyev tərəfindən qoyulmuş tarazlaşdırılmış xarici, istiqamətlənmiş daxili siyasətimiz hazırkı Prezidentimiz İ.Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Фархад Джаббаров. К освещению истории АДР в современной российской историографии. www/news.az/analities/history/20120528014704355.html
2. Yenə orada
3. Валхонский М., Муханов В. По следам АДР ztp://lib.rus.ec/b/294818/read.
4. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti. Kafkas İslam Ordusunun Bakı'yu fethi. tr.wikipedia.org/..Azerbaycan Demokratik Cu...
5. Yenə orada
6. M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan Tarixi. Bakı, Gənclik, 1991, s. 92.
7. Z.Bünyadov. Azərbaycan Parlamentinin son saatları (protokol mətni). Elm qəzeti. 11 may 1991, s. 3,6.
8. Mehmet Emin Resulzade. Azerbaijan Cumhuriyyəti (Keyfiyyəti təşəkkül və şimdiki vəziyyəti. Azerb.Türkleri Kültür və Dayanışma dərnəyi, İstanbul 1990, s. 85-86)
9. Svietochowski. Tadeusz. Müslüman Cemaatlen Ulusal kimliyi. Rus Azərbaycanı 1905-1920. İstanbul, Bağlam, 1988, s. 239-240.
10. Деникин А.П. Очерки русской смуты – М., 1991, с. 86.
11. Azərbaycanın Almaniya Hükümetinə Ntotası. Vakit qəzetəsi 23 Eylül 1918, s. 1
12. Волхонский М., Муханов В. По следам АДР ztp://lib.rus.ec/b/294818/read.
13. Bakünün Zəbt Təfəsilatı: Bombardman – İngilislər nasıl kaçdı? Anadolu da Yenigün qəzetəsi 24 Eylül, 1918, s. 1.
14. Həsənli C. AXC-nin xarici siyasəti (1918-1920). Azərb.Resp.Xarici İşlər Nazirliyi. Bakı, 2009, s. 203-204.
15. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. I hissə. Bakı, 2010, səh. 25-26

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏLƏRİ

Azərbaycan ictimai - siyasi və ədəbi-kulturoloji fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və yaradıcılıq yolunun öyrənilməsinə və təbliğinə uzun illər ciddi yasaqlar qoyulduğundan onun elmi-nəzəri irsi indiyədək sistemli şəkildə təhlilini və tədqiqini tapmamışdır. Ona görə də bu qüdrətli fikir dühasının yaradıcılıq dünyası Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti üçün qaranlıq qalmışdır.

Azərbaycan istiqlal hərəkatının şeriksiz lideri M.Ə.Rəsulzadə 1884-cü ilin 31 yanvarında Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini atasından almış, sonra isə S.M.Qənizadənin müdir olduğu II rus-müsəlman məktəbində oxumuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə siyasətlə erkən yaşlarından maraqlanmışdır. O, hələ 1902-ci ildə "Müsəlman gənclik təşkilatı"nı yaratmışdır ki, bir qədər sonra bu təşkilat "Müsəlman Demokratik Müsavat Cəmiyyəti" adı ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Cəlil Məmməd-quluzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Seyid Hüseyn, Üzeyir Hacıbəyov, Nəriman Nərimanov - M.Ə.Rəsulzadə gənc yaşlarından bu adların mühitində yetişmiş, onlarla bu və ya digər dərəcədə ünsiyyətdə olmuşdur. Bu isə onun dünyagörüşünün formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin ilk jurnalistlik fəaliyyəti Yaxın Şərqi üç başlıca mərkəzi Bakı, Tehran və İstanbulla bağlıdır. O, «Şərqi-rus», «Həyat», «Füyuzat», «İrşad», «İqbal», «Tərəqqi», «Təkamül», «Yoldaş» və başqa qəzet və jurnallarda özünün ədəbi-bədii, siyasi-publisistik yazıları ilə çıxış etmişdir.

1903-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda fəaliyyət göstərən «Səfa», «Nicat», «Ədəb yurdu», «Cəmiyyəti-xeyriyyə» və başqa cəmiyyətlərlə sıx əməkdaşlıq etməsi M.Ə.Rəsulzadənin əqidəsinin möhkəmlənməsində az rol oynamamışdır.

Məhəmməd Əmin bəyin ilk mühacirəti 1909-cu ilin əvvəllərinə təsadüf etməkdədir. Belə ki, Bakıda təqiblərdən və həbs təhlükəsindən xilas olmaq üçün İrana gedən siyasi xadim inqilabi fəaliyyətini burada davam etdirir, tezliklə şahlıq üsulidarəsinə qarşı başlamış Məsrutə hərəkatının əsas rəhbərlərindən birinə çevrilir. O, Tehranda «İrani-nou» qəzetinin əsasını qoymuş, qəzetin səhifələrində elmi, bədii və publisistik yazıları ilə çıxış etmişdir.

İran mühacirəti dövründə M.Ə.Rəsulzadə «Tənqidi-fırqeyi-etidaliiyyun» adlı kitabını nəşr etdirmişdir. 1910-cu ildə Tehranda farsca buraxılmış bu əsərində ədib məsrutə pərdəsi altında istibdad rejimini həyata keçirmək məqsədi güdən, mühafizəkar, etidal, miyanə mövqeyi ilə cəmiyyətin inkişafına mane olan «Etidaliiyyun» fırqəsini kəskin şəkildə tənqid edir.

1911-ci ilin mayında Tehranı tərk edib İstanbula gedən Məhəmməd Əmin bəy İstanbulda «İttihad və Tərəqqi» təşkilatının aparıcı şəxsiyyətləri ilə əlaqə qurmuş, «Türk ocağı» cəmiyyətində çalışmış, habelə cəmiyyətin mətbu orqanı olan «Türk yurdu» dərgisi ilə əməkdaşlıq etmişdir. Bu dövrdə o, «İran türkləri» və «İran tarixçeyi-inqilabı» silsilə məqalələrini yazmış, Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin «Vəhdəti-cinsiiyyə fəlsəfəsi» əsərini farscadan, «Rus ədəbiyyatı nümunələri» hekayələr toplusunu ruscadan türkcəyə çevirərək nəşr etdirmişdir.

1913-cü ildə Vətənə dönan M.Ə.Rəsulzadə «Müsavat» fırqəsi sıralarında fəaliyyətini davam etdirmiş, mətbuatda müntəzəm olaraq bədii, publisistik və ədəbi-tənqidi yazıları, habelə tərcümələri ilə çıxış etmişdir. Xüsusilə 1915–1918-ci illərdə nəşr olunan «Açıq söz» qəzeti M.Ə.Rəsulzadənin ideya baxışlarının yayılmasında mühüm rol oynamışdır.

M.Ə.Rəsulzadə əmisi qızı Ümmülbanu Əbdüləziz qızı ilə ailə həyatı qurmuşdur. (Bu ailənin sonrakı taleyi faciəli

olmuşdur: böyük oğlu Rəsul 1938-ci ildə «müsavatçı övladı olduğu üçün» güllələnmiş, həyat yoldaşı Ümmülbanu, kiçik qızı Xalidə (bir qədər sonra isə böyük qızı Lətifə), oğlu Azər və analığı Maral xanımla birgə bütün ailəsi Qazaxıstana sürgün edilmişdir. Kiçik oğlu Azərdən savayı ailənin bütün üzvləri sürgündə vəfat etmiş, qızı Xalidə isə itkin düşmüşdür).

M.Ə.Rəsulzadə Türk ədəmi-mərkəziyyət partiyası Müsavatın 1917-ci il oktyabrın 26-31-də kəçirilən birinci qurultayında Mərkəzi Komitənin sədri seçilmişdir. Həmin ilin payızında isə o, Azərbaycandan və Türkiyədən Rusiya parlamentinə millət vəkili seçilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında müstəsna rol oynamış və Milli Şuranın sədri seçilmişdir. Lakin Milli Şuranın sədri kimi bir aylıq fəaliyyətindən sonra o, səlahiyyətlərini ölkənin baş nazirinə verərək Bakının qurtuluşu üçün hərbi yardım almaq məqsədilə Türkiyəyə getmiş və üç ay davam edən gərgin danışıqlardan sonra Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana gəlməsinə nail olmuşdur. Cümhuriyyət dövründə (1918–1920) Məhəmməd Əmin bəy milli dövlətin ideoloqu kimi fəaliyyət göstərmiş, ölkənin sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan möhkəmlənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Məhz Cümhuriyyət dövründə Qarabağ, Zəngəzur və Göycə mahalı erməni daşnaklarından təmizlənərək Azərbaycanın mübahisəsiz ərazilərinə çevrilmiş, milli ordu yaradılmış, Azərbaycanın istiqlaliyyəti Böyük Dövlətlər Birliyi tərəfindən tanınmış, türk dili dövlət dili elan edilmiş, Bakı Dövlət Universitetinin əsası qoyulmuşdur. Bütün bunların həyata keçirilməsində Məhəmməd Əmin bəyin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra bir müddət Lahidə gizlənən, sonra həbs olunub Bayıl məhəbəsinə salınan M.Ə.Rəsulzadə 1920-ci ilin noyabrında İ.V.Stalinin əmri ilə həbsdən azad olunaraq onun xüsusi qatarında Moskvaya aparılmışdır. Moskvada ona müxtəlif siyasi işlərdə çalışmaq təklif olunsada, o, bunlardan imtina etmişdir. Belə

olduqda İ.V.Stalin onu Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsinə təyin etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə eyni zamanda Moskvada komissarlığa tabe olan Şərqsünaslıq İnstitutunda fars dilindən dərs demişdir. Böyük siyasi xadim burada yaşadığı dövrdə vaxtının çoxunu kitabxanalarda keçirmiş, imkandan istifadə edərək mütaliəsini davam etdirmiş, V.V.Bartold, V.A.Qordlevski, N.Marr və b. şərqsünas alimlərlə ünsiyyət saxlamışdır.

1922-ci ilin yazından Finlandiyaya keçməyə müvəffəq olan siyasi xadim, çox çəkmədən Türkiyəyə getmiş və fəaliyyətini burada davam etdirmişdir. O, İstanbulda mühacirətin vahid təşkilatda birləşməsinə, fəaliyyət istiqamətinin müəyyənləşməsinə çalışmış, bu məqsədlə Azərbaycan Milli Mərkəzini (1924) yaratmış, "Yeni Qafqazya" (1923-1928), "Azəri Türk" (1928-1931), "Odlu yurd" (1929-1930) dərgilərinin əsasını qoymuş, həftəlik "Bildiriş"(1929-1931) qəzetini çıxarmışdır. Həmçinin "Azərbaycan cümhuriyyəti", Lahıca yaşadığı dövrdə yazdığı "Əsrimizin Səyavuşu", habelə "İstiqlal məfkurəsi və gənclik", "Rusiyada siyasi vəziyyət", "Qafqazya türkləri", "İnqilabçı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi" və başqa əsərini nəşr etdirmişdir.

1930-cu ildə isə onun Parisdə fransızca «Azərbaycan və istiqlaliyyəti», Varşavada isə rus dilində «Panturanizm haqqında» kitabları çap olunmuşdur. Elmi-publisist şəkildə yazılmış bu kitablarda, habelə yuxarıda adı çəkilən mətbuat orqanlarında rus sovet imperializminin iç üzünü, onun sosializm adı altında törətdiyi vəhşiliklərə sət, amansız və inandırıcı dəlillərlə ifşa olunmuş, «xalqlar həbsxanasında» yaşayan türk və digər millətlərin azadlıq mübarizəsi əks etdirilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, yaradıcılığının bu yönümünü əsas tutan bəzi tədqiqatçılar onu məşhur «Qulaq Arxipelaqları» əsərinin müəllifi A.Soljenitsinlə müqayisə etmişlər. Lakin ədalət naminə deyilməlidir ki, A.Soljenitsinin yalnız sovet həbs düşərgələri ilə məhdudlaşan əsəri ötən əsrin 50-60-cı illər düşüncəsinin

yekunudursa, M.Ə.Rəsulzadənin tədqiqatları isə hələ 20-ci illərin başlanğıcında yaranmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin yuxarıda adları sadalanan kitablarında Azərbaycanın siyasi həyatı ilə yanaşı, onun mədəniyyəti, o cümlədən ədəbiyyatı haqqında da geniş, müfəssəl məlumat vermiş, milli dövlət quruculuğunda və millətin millət kimi formalaşmasında, azadlıq və istiqlal ideyalarının yayılmasında ədəbiyyatın əvəzsiz xidmətini qeyd etmişdir.

1931-ci ilin əvvəllərindən Azərbaycan siyasi mühacirətinin digər nümayəndələri ilə birlikdə Türkiyəni tərk edərək Polşaya sığınan M.Ə.Rəsulzadə ədəbi-publisistik və tarixi-siyasi təmayüllü araşdırmalarını burada davam etdirir. Avropa mühacirəti dövründə o, «İstiqlal» (1932-1934) qəzeti və «Qurtuluş» (1934-1938) dərgisinin əsasını qoymuş, «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Azərbaycan hüriyyət savaşı» və başqa əsərlərini yazıb çap etdirmişdir. Ədib Polşada yaşadığı illərdə Vanda (Leyla) adlı polyak qızı ilə evlənərək yenidən ailə həyatı qurmuşdur. Polşanın almanlar tərəfindən istila edilməsi ilə bağlı Rumıniyaya keçən M.Ə.Rəsulzadə burada ədəbi və ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasının ilkin variantını tamamlamışdır.

1942-ci ildə aprel-may aylarında Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin dəvəti ilə Berlinə gedən M.Ə.Rəsulzadə burada ölkənin səlahiyyətli dövlət adamları ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müqəddəratı ilə bağlı danışıqlar aparmışdır. Berlinin «Adlon» otelində keçirildiyi üçün siyasi ədəbiyyata bu danışıqlar «Adloniada» kimi daxil olmuşdur.

1947-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə dönmə ədəbi ömrünün sonlarına qədər Ankarada yaşamışdır. Bu dövrdə onun "Azərbaycan kultür gələnləri", "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycan şairi Nizami" əsərləri nəşr olunmuşdur. Bundan əlavə, görkəmli ədib "Azərbaycanın tarixi gəlişimi" və "Azərbaycan bibliografiyası" əsərlərini də hazırlamışdır ki, bunlar hələlik nəşr edilməmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1949-cu ildə Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyini təşkil etmiş, 1952-ci ildə isə "Azərbaycan" dərgisinin əsasını qoymuşdur. İndiyədək davamlı şəkildə nəşr olunan bu dərginin səhifələrində Azərbaycanın tarixi, bu günü, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, coğrafiyası ilə bağlı son dərəcə maraqlı yazılar dərc edilmişdir. Mühacirət mətbuatı tarixində Azərbaycanın bütün yönrlərlə tanıtılmasında bu dərginin analoqu yoxdur.

1952-ci ildə Avropaya qısa bir müddətə səyahətə çıxan M.Ə.Rəsulzadə orada «Qafqaz İstiqlal Komitəsi»ni qurmuş, Avropa radiostansiyaları ilə dünyaya müraciət etmişdir.

Böyük siyasi xadim 1955-ci ilin mart ayının 6-da Ankarada üç dəfə «Azərbaycan» söyləyərək gözlərini dünyaya yummuş, Əsri məzarlığında dəfn olunmuşdur.

Ədəbiyyata 1903-cü ildə «Şərqi-rus» qəzetində dərc olunan «Müxəmməs» adlı şeirlə gələn M.Ə.Rəsulzadənin ilk poetik qələm təcrübəsi göstərir ki, bədii yaradıcılıq lap başlanğıcdan onun üçün öz ideya baxışlarını yaymaq üçün bir vasitə rolunu oynamışdır. Belə ki, ədib heç vaxt bədii yaradıcılığı özünə peşə etməmiş və yazıçı olmaq niyyəti ilə qələm çalmamışdır.

Məhəmməd Əmin bəy bədii yaradıcılıqla ardıcıl, sistemli şəkildə məşğul olmamışdır. Bununla belə, ictimai ruhuna və siqlətinə görə onun bədii əsərləri zəngin və mürəkkəb yaradıcılığının mühüm bir qolunu təşkil etməkdədir. Söz yox ki, siyasi-publisistik və elmi-nəzəri fəaliyyətilə müqayisədə M.Ə.Rəsulzadənin bədii yaradıcılığı ədəbiyyat tarixində davamlı mövqeyə və ədəbi məktəb qoyacaq səviyyəyə malik deyildir. Lakin o, əsrin əvvəllərində özünün bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında milli-azadlıq mövzusunun əsasını qoymuş, qarşı tərəfdən isə ədəbiyyatın bu özül üzərində ucalmasına təsir göstərmişdir.

Məhəmməd Əmin bəy qələmini bədii yaradıcılığın bir çox janrlarında sınamışdır, şeirlər, hekayələr yazmış, dramaturgiya ilə məşğul olmuş, tərcümələr etmiş, xatirələrini qələmə almışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə ümumiyyətlə şeir yaradıcılığı ilə seyrək, ara-sıra məşğul olmuşdur. Müxtəlif illərdə qələmə aldığı «Müxəmməs» (1903), «Qara pul» (1906), «Növhə» (1906), «Həsbi-hal» (1907), «Təsəvvürati-əhraranə» (1907), «Məzaliyyət içində mübhəmiyyət» (1907), «Saillərə» (1908), «Hürriyyət» (1909), «Mayıs duyğuları» (1955) və başqa şeirləri ədibin dünyagörüşünü öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İlk qələm təcrübəsi kimi uğurlu təsir bağışlayan «Müxəmməs» şeirinin sərlövhəsi yanında verilmiş bir qeyd diqqəti çəkir: «Elm tərifində deyilibdir». Seyid Əzim Şirvaninin marifçi poeziyasının təsiri aşkar duyulan bu əsər Məhəmməd Əmin bəyin sonrakı şeirlərindən də mövzu baxımından kəskin şəkildə fərqlənir. Çünki şairin digər şeirlərinə xas olan milli-azadlıq ruhunu, zülmə, köləliyə, məzlumluğa etiraz duyğularını burada görmürük:

Aç qulağın bir eşit bu sözlərim, ey bül füzul,
Elmə rağib olgilən qafildilər küllən cühul.
Hər nə var dünyada bil ki, elmilən olmuş hüsul,
Fəzli elmi bilgilən şərillə olmuşdur qəbul.
Olmasın qafil xəlayiq eyləyib Quran nüzül.

Bir parçasını misal gətirdiyimiz Bu şeirdə ədib xalqın düçar olduğu bəlalərin əsas səbəbkarının elmsizlik olduğunu, bütün naqisliklərin buradan törədiyini, hətta allahın – «xudayilaməkanın» qafilliyə düşməni kəsildiyini poetik şəkildə ümumiləşdirmişdir.

Azərbaycanda başlayan ictimai-siyasi hərəkətdə yaxından iştirakı Məhəmməd Əmin bəyin dünyagörüşündə də sürətli dəyişikliklərə səbəb olur. Belə ki, ilk şeirində maarifçi möv-

qedə dayanan, xalqı düçar olduğu bəlalardan elmə, təhsilə yiyələnməklə qurtarmağın mümkünlüyünə inanan ədibin yaradıcılığında XIX yüzilin klassik poeziyasının ənənəvi maarifçi mövzusu yeni əsrin doğurduğu siyasi mövzulara tərk olunur. Belə ki, müəllifin 1906-cı ildə yazdığı «Növha» şeirində çar Rusiyasının milli ədavət və düşmənçilik siyasəti tənqid olunur.

Yenə fitnə alıb meydan,
Müftinlər sürür dövrən,
Gözəl Qafqaz olur viran
Qalır hər kəs buna heyran.
Tərəhhüm eylə ya sübhan,
Amandır, dada yet rəbbi!

Böyük M.Ə.Sabirin «Beynəlmiləl» (1905) şeiri ilə mövzu və ideya baxımından səsləşən bu əsərdə müəllif əsas tənqid hədəfi kimi seçdiyi çar hökumətini «mayeyi-ifsad», qan içməyə vərmişkar, vəhşiliklərin, verilmiş qurbanların baisi kimi töhmətləndirir, hiylə qurbanı olan iki sadələvh xalqın bir-birinin qanını tökməklə «şeytanı» şad etmiş olduqları qənaətinə gəlir.

Yenə bu dövrün məhsulu olan və ədibin «M.Ə.R-zadə» imzası ilə dərc etdirdiyi «Qara pul» rədifli qəsidəsi onun digər şeirləri seçilir. Şeirdə satirik bir dillə pulun cəmiyyətdə oynadığı rol, onun «qatılə cürət verməsi», «acizi-miskin əlini» tutması, «cühələyə yoldaş», «əhli-kamala» düşmən olması və s. ümumiləşdirilmişdir.

Ey olan hökmü rəvan, hakimə hörmət, qara pul!
Vey qılan piri cavan, bikəsə izzət, qara pul!
Sən deyilsənmi açan cənnəti-əla qapısını?
Sən deyilsənmi verən naridə zəhmət, qara pul?!
Sən deyilsənmi olan bəzinə lənət səbəbi?!
Etdirən bəzinə gorunda da rəhmət, qara pul?!

Məhəmməd Əmin bəyin digər şeirlərindən fərqli olaraq «Qara pul» sırf satirik üslubda yazılmışdır. Güman ki, şeirə sadəliyi, axıcılığı və rəvanlığı da məhz satira gətirmişdir.

Şairin «Məzaliyyət içində mübhəmiyyət» (Zülm içində anlaşılmazlıq) şeiri yazılış tərzii və ideya-mövzu baxımından əvvəlki şeirlərini təkrarlamır. Fəlsəfi ruhda yazılmış bu əsərdə «dünya», «varlıq», «ədalət», «mürüvvət» və s. haqqında fikir yürüdüldür, ömrün, yaşayışın mənası, mahiyyəti açıqlanır:

Dünya nədir, ey qare,
– Bir zülm mücəssəməsidir!
Varlıq nədir, ey fani?
– Bir dərd ki, mübərrəmdir!
Diyorlar ki, ədalət var!
Guya ki, mürüvvət var!
Bəs harda bu varlıqlar?
Ətraf ki, müzlümdür!

Ümidsizlik və bədbin əhvali-ruhiyyənin təsiri aşkar duyulan şeirdə zamanədən yaşadığı cəmiyyətin haqsızlıqlarından şikayət motivləri üstünlük təşkil edir. Belə ki, dünyanı «bir zülm mücəssiməsi», varlığı «mübərrəm bir dərd», cəmiyyəti ədalət və mürüvvətdən uzaq «müzlüm» yuvası kimi səciyələndirən şair yalanla örtülmüş mübhəmlilər içərisində «doğru», həqiqət axtarır. Lakin o axtardığı həqiqətin «doğru»nun özünü «mücrüm», günahkar bildiyindən ona tapına bilmir. Çıxış yolunu dinə, ilahiyyətə tapınmaqda görən şair onun mübhəmlilərini də dünyanın mübhəmliləri ilə bağlayır.

Yuxarıda ayrı-ayrılıqda təhlil etdiyimiz poetik nümunələrdən görüldüyü kimi ilk əsərində («Müxəmməs» maarifçi ideyalar təbliğ edən Məhəmməd Əmin bəy çox keçmədən ictimai-siyasi mövzulara üz tutaraq, bir tərəfdən çar hökumətinin milli ədavət siyasətini pisləmiş («Növha»), qarşı tərəfdən, cəmiyyətin nöqsan və eybəcərliklərini tənqid atəsinə tutmuşdur («Qara pul», «Məzaliyyət içərisində mübhəmiyyət»), «Həsb-

hal» şeirində isə artıq azadlıq mübarizəsindən başqa yol görmür. «Füyuzat» jurnalında dərc olunan bu şeir M.Ə.Rəsulzadənin xalqının taleyinə, millətinin ağrılarına olan münasibətini və bu illərin poeziyasının ideya istiqamətini aydınlaşdırmaq baxımından da xarakterikdir:

Qaranlıqdır bana dünya,
Bütün dünyavi mafiha,
Diyorlar cümləsi guya –
Çəkil bir yana sakitləş!

Təhəmmül, səbr mümkündür?!
Həyata cəbr mümkündür?!
Zəvala qəhr mümkündür?!
Çəkil bir yana sakitləş!

Müstəmləkə xalqının dərdlərinə, ağrılarına laqeyd, soyuq-qanlı halda yaxasını bir kənara çəkib hər şeyə biganə həyat sürmək sonu bilinməyən siyasi mübarizələr meydanına atılmış gənc Məhəmməd Əmin üçün yad idi. Vətəndaş şair «...bilxassə əqrəbalarının və yaxınlarının fazla atak və həyəcanlı olmaması, bir kənara çəkilərək olayları sükunətlə təqib etməsi, təlqin və tövsiyələrinə sinirlənərək yazdığı» şeirini belə bir bəndlə bitirirdi:

Çəkilməm ey hərifan bən,
Bu meydani şücaətdən.
Bütün dünya bana derkən –
Çəkil bir yana sakitləş!

«Həsbi-hal» təkcə bədii siqlətinə, dəyərinə görə deyil, ədibin həyat devizini əks etdirdiyi üçün daha çox maraqlıdır. Qaranlıqdan, zülmətdən xilas olmağın yolunu azadlıq uğrunda mübarizədə görən M.Ə.Rəsulzadənin həmin il «Füyuzat»ın səhifələrində dərc etdirdiyi «Təsəvvürati-

əhraranə» şeiri də bir növ «Həsbi-hal»ın davamı kimi diqqəti cəlb edir. Şeirdə azadlıq ideyasını təbliğ edən müəllifin əsərə seçdiyi ad – «Təsəvvürati-əhraranə» də azadlıq təsəvvürləri mənasını bildirir. Şeirin:

Gərək insan ola azadi-mütləq,
Bu insandan alınmaz həqqi-bərhəqq –

kimi misraları şairin azadlıq ideyasını müstəqim şəkildə ifadə etdiyini göstərməkdədir. Həm də diqqətəlayiqdir ki, şairin düşüncəsində azadlıq yalnız öz xalqının deyil, bütün dünyanın, bəşəriyyətin təmsalında dərk olunur.

«Həsbi-hal» və «Təsəvvürati-əhraranə» şeirlərində xalqı mübarizəyə, azadlıq uğrunda döyüşlərə səsləyən M.Ə.Rəsulzadə, eyni zamanda, mütəliyə, məzlumluğa qarşı kəskin etirazını bildirir. Ədibin 1908-ci ildə «İrşad» qəzetində çap olunmuş «Saillərə» şeiri bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Bu hal nədir, nədir bu şivən?!
Əflakə ucalmış ahu nalən.
Bəsdir bu fəğan, bul bir aram,
Dinlə bu həqiqəti, ol eymən.
Heyhat!.. İnanma, kəs tımidin,
Çün səbrinə hədd yox vəhidin!

Mühacirətdə yaşadığı illərdə ara-sıra şeir yaradıcılığına müraciət edən M.Ə.Rəsulzadə yeri gəldikcə, bəzi əsərlərini nəşr etdirmişdir. Bunların içərisində «Nizami», «Mayıs duyğuları» və başqalarını qeyd etmək olar.

M.Ə.Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» monografiyasına «Mənzum bir xülasə» adı ilə daxil etdiyi «Nizami» poetik nümunəsi də onun şeir yaradıcılığının öyrənilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Müəllifin klassik ədəbi təcrübədə sıx-sıx təsadüf olunan bu formaya müraciəti elmi araşdırmasını

qətiyyətlə gətirdiyi ümdə və mühüm bir məsələni, bir təriqə bərəsində olan təlimat və nəzəriyyatını kənarda qoyub hərədən bir Bakıya məxsus və məişəti-ümumiyyətdə bir o qədər böyük əhəmiyyətə layiq olmayan Bakı qoçubazlığının təsviratını öz faciəsinə qatmazdı».

Resenziyada əsərin mahiyyəti, ideyası deyil, zahiri detalları diqqət mərkəzində saxlanıldığından müəllif, sözsüz ki, əsərin qayəsini lazımi səviyyədə açma bilməmişdir və sözsüz ki, əsərə belə yanaşma onun müəllifini razı salmamış və M.Ə.Rəsulzadə həmin məqalənin çapından iki gün sonra cavab məktubu ilə mətbuatda çıxış etməyi vacib bilmişdir.

Yazının etiraz ruhu, müəllifin yazıdakı ayrı-ayrı dəlillərə cavabı və ən nəhayətdə ona «Rəfi-şeytanət» sərlövhasının seçilməsi göstərir ki, M.Ə.Rəsulzadə resenziya müəllifinin şəxsiyyətinə yaxından bələd olmuşdur. O, tənqidçinin gətirdiyi bütün dəlilləri ağıl və məntiqlə rədd etmiş, onun qərəzçi mövqeyini üzə çıxarmış və «bu tənqiddə müfəttindən başqa bir şey görmədiyini»ni əsaslandırmışdır.

«Qaranlıqda işıqlar» pyesi haqqında yazılmış ikinci məqalə «Tərəqqi» qəzetində «Bitərəf» imzasıyla çap olunmuşdur. İlk məqaləyə nisbətən elmi səviyyəsi və sənətkarlığı ilə seçilən bu yazıda əsərin yeniliyi, novatorluğu, professionallığı və s. yüksək qiymətləndirilir, dilinin isə bəzi nöqsanlardan xali olmadığı qeyd olunurdu.

Hər iki resenziyanın yaratmış olduğu təəssürat bundan ibarətdir ki, «Qaranlıqda işıqlar» pyesi ədəbi mühitdə müəyyən əks-səda doğurmuş, geniş tamaşaçı auditoriyasının diqqətini cəlb etmişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, teatr və dramaturgiya haqqında yazılan tədqiqatların heç birində bu əsərin adı belə çəkilməmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin dramaturji yaradıcılığı haqqında söz demək, fikir yürütmək üçün əldə olan yeganə əsər «Nagahan bəla» pyesidir. Bir pərdədən ibarət olan bu pyes 1907-ci ildə «Təkamül» qəzetində dərc edilmişdir.

Həcmcə yığcam olan pyesdə üç obraz iştirak edir: kəsb-şöhrət və nam etmiş Qurbanəli ağa, fakültə qurtarıb imtiyaznamə almış bir abrazovannı müsəlman (diplomat) və Qurbanəli ağanın kantorsiki.

Pyesin əsas mövzusu sinfi mübarizə detalları üzərində qurulmuşdur. Hadisələr Bakı milyonçusu, sahibkar Qurbanəli ağanın idarəsində cərəyan edir. Artıq xalq oyanmış, haqqını tələb etməyə başlamışdır. Varlı və yoxsul, haqla nahaqq, hakimlə məhkum arasında ziddiyyətlər gün-gündən kəskinləşməkdədir.

Pyesdə dialoq əsasən kapitalist Qurbanəli ağa ilə təhsil almış Diplomat arasında gedir. Söhbətin mövzusu elm, təhsil dalınca gedənlərin qayıdıb sosialist, inqilabçı olmaları və fəhlələr arasında təbliğat aparmalarıdır. Milyonlara malik olan Qurbanəli ağa xalqın, xüsusən onun öz pulu ilə təhsil alıb vətənə qayıdan ziyalılardan narazıdır. Qurbanəli ağaya məzlum təbəqənin azad olmaq istəyini, cəmiyyətin yenidən qurulmaq tələbini, fəhlə sinfinin hegemonluğa can atdığını izah edirlər. Diplomat özlərini sosialist adlandıran bu adamların fəhlələrin firavanlığı uğrunda mübarizə apardığını, istismara son qoymaq istədiklərini, bir sızla, cəmiyyətdə mövcud olan sinfi bərabərsizliyin aradan qaldırılması uğrunda mübarizə meydanına atıldıqlarını bildirir. Lakin Qurbanəli ağa bu təbii-tarixi prosesi dərk edə bilmir. Heç cür ağılına yerləşdirə bilmir ki, onun yardımı ilə oxuyub vətənə qayıtmış ziyalılar işləmək, ona kömək etmək, xalqa «dayaq durmaq» əvəzinə, fəhlələri ayağa qaldırırlar.

Pyesdə Qurbanəli ağa dünyanı bürüyən oyanma prosesinin müsəlman aləminə gec-tez yol tapacağını dərk edə bilməyən dərəcədə savadsız, sadələvə milli burjuaziya tipi kimi verilmişdir. Ayrı-ayrı ölkələrdə fəhlələrin siyasi hərəkətlərə qoşulmaları ilə bağlı qulağına çatan xəbərlər onu səksəndirsə də, Qurbanəli ağa bir şeydən arxayındır: külli-ələm tətül, zabastovka eləsə də, müsəlman fəhlələri belə işlə məşğul olmazlar. «Əşi, müsəlman cavanı bir dəstə olmasın ki, on dəstə olsun,

genə də müsəlman fəlsəfəsi zabastovka eləməz. Əgər pir mənimdir, kəramətin bilirəm (döşünə döyür). Başına qapaz vurular dinməyir, durub indi məvacib üstə zabastovka edib haqq istəyəcək? Vallahi, bəy xoşbəxt yaranmışıq: nə zabastovka görürük, nə başımız ağrıyır. Özgələr görürsən, bizdən artıq məvacib verib, fəhlə ilə yaxşı yola gedə-gedə yenə əməlləri zabastovka edirlər, amma bizim fəhlələr işləyib, işləyib ay başında nağd poluqca üç şahı iki abbası, çox olanda bir manat olur. Onunla belə kəməli-sidq ilə xidmət edir, zabastovkamabastovka zad bilməz, başını aşağı salıb, adam kimi işlər, hər nə desən, baş üstə, ağa, deyib əməl də edər».

Müəllif Qurbanəli ağanı dinamik inkişafda vermişdir. Əvvəlcə Diplomatin danışıqlarına bir elə əhəmiyyət verməyən və xüsusən müsəlman aləmində ciddi siyasi təhlükə olduğunu ağına belə gətirməyən Qurbanəli ağa söhbət etdikcə təşviş və həyəcan keçirməyə başlayır. Kapitalist Qurbanəli ağanı hirsəndirən adını sosialist qoymuş bu ziyalıların «hürriyyət, müsavət, qardaşlıq» uğrunda mübarizə aparmalarıdır. O heç cür özünün var-dövlətini bu ideal xatirinə bölüşmək istəmir. Buna görə də onu gözləyən hər cür təhlükələrə qarşı ehtiyatı əldən buraxmır. O, fəhlə sinfinin inqilabi ruhunu boğmaq, tətillərə katının qarşısını almaq üçün rus kazaklarını köməyə çağırmağa, sosialistləri Bakıdan köçürməyə hazırdır.

Hadisələrin sonrakı dramatik inkişafı «Nagəhan bəla» ilə tamamlanır: fəhlələrin tətillə barədə xəbər alan Qurbanəli ağa çəş-baş qalib nə edəcəyini bilmir.

Pyesdəki Diplomat obrazı əqidə baxımından Qurbanəli ağa ilə eyni mühitin sakini kimi çıxış edir. O, fəhlə hərəkatına müsbət münasibət bəsləmir, əksinə ona istehza ilə yanaşır. Onun Qurbanəli ağanı duyub salması da hər hansı bir vasitə ilə bu hərəkatın qarşısını almaq məqsədindən irəli gəlir.

Pyesdə Qurbanəli ağa obrazı ilə bağlı bir detal üzərində dayanmağa da ehtiyac vardır. Belə ki, əsərin əvvəlində Qurbanəli ağa elmsizlikdən şikayət edir: «Ah, fəlak, dünyada elmsizlikdən böyük bir dərd yoxdur. Kaş ki, mənim bu dövlətim ki,

başından aşır, olmayaydı, ancaq elm olaydı ki, hər bir şeyi özgədən xəbər almayaydım».

«Nagəhan bəla»da Qurbanəli ağanın elmsizlikdən şikayəti ilə «Nadanlıq»da (N.Nərimanov) Məhəmməd ağanın sözləri arasında yaxınlıq vardır. Fərq burasındadır ki, N.Nərimanovun qəhrəmanı nadanlıqın milləti uçuruma apardığı fəlakət olduğunu dərk edir və onun aradan qaldırılmasını arzulayır. M.Ə.Rəsulzadənin qəhrəmanı isə elmsizliklə idarəçiliyin mümkün olmadığını anlayır, oyanmış kütləni boğmaq üçün elmin, savadın vacibliyini başa düşür.

Maraqlıdır ki, əsər görkəmli publisist və teatrşünas Rəhimbəy Məlikov tərəfindən rus dilinə çevrilərək «Neojiddannoe bedstvie» adı ilə 1908-ci ildə «Bejeneü» qəzetində dərc olunmuşdur. Bu faktın özü «Nagəhan bəla»nın həmin dövrün ədəbi mühitində maraq doğurduğunu səciyyələndirən detaldır.

M.Ə.Rəsulzadənin dramaturji fəaliyyəti bu iki əsərlə məhdudlaşsa da, ədibin bədii-publisistik yaradıcılığında dramatik janrın forma və elementləri özünü göstərməkdədir. Belə ki, müəllifin hekayələrinin süjet xətti və dramatik şəkildə qurulmuş çoxlu sayda publisistik əsərləri də bu janrın xüsusiyyətlərini özündə daşımaqdadır. Müəllifin digər əsərlərində də dramatizmin canlı və dinamik olduğunu nəzərə alarsaq, onun bu janra nə dərəcədə bağlı olduğu aydınlaşır.

M.Ə.Rəsulzadənin şeirləri və dramaturgiyası kimi nəsr əsərləri də ədəbiyyatımızın maraqlı nümunələrindəndir. Müxtəlif illərdə onun qələmindən çıxmış olan «Bəbir xan» (1913), «Qəzetçi Seyyid» (1926) hekayələri, «Bir türk milliyətçisinin Stalinlə itilal xatirələri» (1954) memuarı və başqa əsərləri ədibin nəsr yaradıcılığı haqqında təsəvvür yaratmaq üçün kifayət qədər material verir.

M.Ə.Rəsulzadənin nəsr yaradıcılığında «Bəbir xan» hekayəsinin xüsusi yeri vardır. Tarixi mövzuda yazılmış bu hekayədə Nəsrəddin şah dövründə (1848-1896) İran xalqının ağır həyatı təsvir olunmuşdur. İran tarixinə dair yazılmış bir çox mənbələrdə qeyd olunur ki, Nəsrəddin şahın əndərunda

Bəbir adlı bir pişik yaşayırmış. Bir gün şah xəstələnir və qızdırma içində yatağa düşür. Həmin günlərdə pişik balalayır və şahın sevimli hərəmi Əminə Əğdəst (Zübeydə) ərinə xidmət üçün otağa girib çıxdıqca qapının açılmasından istifadə edən pişik balalarını ağızında otaqdan çıxarır. Elə olur ki, qadın qapını bağlayır və bu zaman otaqdan çıxma bilməyən pişik ağızında balası Nəsrəddin şahın başına fırlanır. Şahın hərəmi buna mənə verir və ərinə bu gecə sağalacağını bildirir. Doğrudan da, həmin gecə şah tərləyib sağalır. Bu əhvalatdan sonra şah pişiyə iman aparır. Bəzi tədqiqatlarda isə qeyd olunur ki, Həsərdəddin şah pişiyinə «xan» ləqəbi, at, mülk, nökrə-naib ayırıbmış. Bundan əlavə, ədibin «İran türkləri» silsilə məqalələrində təsvir olunan hadisənin tarixi mövcudluğu qeyd olunmuşdur.

«Bəbir xan» hekayəsinin uğurlu cəhəti mövzu seçimi, tipiklik və ümumiləşdirmə səriştəsi ilə bağlıdır. Belə ki, Nəsrəddin şahın dövründə xalqın rəzil həyatını, bu hakimiyyət zamanı insanın alçaldılmasını, haqqının, hüququnun tapdanasını Bəbir xanla bağlı əhvalatların fonunda müəllif olduqca canlı təsvir etmişdir.

«Bəbir xan» – təsvir olunan hadisənin dramatik gərginliyi və gözlənilməz sonluğu etibarlı ilə novella janrının tələblərinə cavab verir. Hekayə haqqında canlı təsəvvür yaratmaq üçün onun qısa məzmunun verməyə ehtiyac vardır.

Əsərdə təsvir olunur ki, Nəsrəddin şahın sarayı keçmiş dəbdəbə və təntənəsiylə yaşayır. Əvvəlki kimi saray əyanı küçələrdən keçərkən yollarda hərəkət durdurulur, əmrə tabe olmayanlar yerindəcə cəzalandırılır. Tehran küçələrində şah sarayına məxsus bəzəkli, pərdə ilə örtülü gərdunə keçərkən isə camaata «kor olunuz»,– deyərək əmr verilir və hər kəs üzünü çevirməyə məcbur edilir. Gərdunədəkini zənən xeylağı bilən itaətkar xalq bunun bir elə fərqiyyə varmış. Ancaq əhvalat hər gün təkrar olunduqca adamlarda gərdunədəkinin kim olduğunu bilməyə maraqlı hissi artır. Onlar gərdunədəkinin üzünü görməsələr də, adını öyrənirlər. Belə ki, fərraşlar adamları

küçədən qovub-dağıtmağa gələr-gəlməz hər tərəfdən: «Bəbir xan gəlir», – deyərək bir-birlərinə xəbər verirlər.

Bəbir xan yalnız gərdunə və qırmızı geyimli fərraşları ilə tanınmış. Onun ayrıca qəsri, dəftərxanası və idarəsi var. Bəbir xan şahın yanında ən hörmətli şəxs hesab olunur. Dövlətdə onun «sözünün» qabağında söz çıxaran yoxdur. Onun «xahişi» ilə edam hökmü kəsilən belə ölümdən azad olunur. Belə hörmətə malik bir şəxs sayıldığından evinə axın-axın hədiyyələr göndərilir, qapısı ərizə və şikətcilərlə dolu olur.

Get-gedə Bəbir xanın kim olduğunu tək-tək olsa da, bilənlər ortaya çıxır. Əvvəl-əvvəl Bəbir xanın kimliyi eşidənləri heyretə gətirir. Lakin onu tanıyanların sayı çoxaldıqca bu iş adiləşir. Və günlərin bir günü tehranlılar səhər yuxusundan qalxarkən naiblərin qışqıra-qışqıra Bəbir xanın vəfatı xəbərini elan etdiklərini eşidirlər. Şəhərin bütün mağazaları, bazarları bağlanır. Adamlar işdən əl götürüb matəmə qərər olurlar. Şəhərin kübar qismi cənazəni aparmaq üçün bir-birilə bəhsə girir.

Yüksək səviyyədə keçən dəfn yalnız dini mərasimin icra olunmaması ilə fərqlənir. Lakin dəfnə gələnlər buna qətiyyətlə əhəmiyyət vermirlər. Səbəbi isə Bəbir xanın insan deyil, heyvan, yəni pişik olmasıdır.

Belə məlum olur ki, Bəbir xan Nəsrəddin şahın sevimli pişiyinin adı imiş. O, bu hərəkəti ilə özünün gücünü, iqtidarını xalqa göstərmək məqsədi güdürmüş.

Qısaca məzmunu verdiyimiz hekayənin süjeti, təhkiyə tərz, dramatik sonluğu onun müəllifinin professional qələm sahibi olduğunu göstərir. Maraqlı burasıdır ki, bu professional mövzu seçimi və onun işlənməsi ilə paralel müşayiət olunduğundan ortaya kamil sənət əsəri çıxarılmışdır. Əslində alleqoriya üçün əlverişli olan bu mövzu janrın imkanları və müəllifin özünəməxsus üslubu ilə süslənərək ciddi fəlsəfi səviyyəyə qaldırılmışdır.

Hekayədə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Nəsrəddin şah dövründə İran xalqının həyatının, güzəranının təsviri əsas

məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Lakin müəllifin tarixdən məharətlə seçdiyi mövzu yalnız xalqın ağır güzəranının bədii lövhəsini verməklə bitmir. Bu sarkazmın dərinliklərində ətalət dənizində üzən məzlum Şərqi azadlığa, mübarizəyə çağırış ruhu gizlətir. Bu mənada hekayədə müəllifin sarkazma müraciəti geniş kütlələrin şüuruna, zehniyyətinə təsir göstərmək məqsədini güdür. Həmin məqamda M.Ə.Rəsulzadə molla nəsrəddinçilərlə birləşir və onların qayəsinə tapınır.

Hekaynin əsas qəhrəmanı Bəbir xandır; bütün süjet boyu əsas diqqət onun obrazının bütün təfərrüatı ilə canlandırılmasına yönəldilmişdir. Əlbəttə, həcmcə o qədər də böyük olmayan bir əsərdə bu asan məsələ deyildir. Lakin müəllif olmayan bir əsərdə bu asan məsələ ifadə qüdrəti, dilə özünəməxsus yazı manerası, fikrin sərrast ifadə qüdrəti, dilə bələdliyi nəticəsində bunu öhdəsindən gələ bilmişdir. Eyni zamanda, Bəbir xan hekayənin əsas qəhrəmanı kimi düşünülsə də, əsas məqsəd onun ətrafında cərəyan edən hadisələrin fonunda Nəsrəddin şah siyasətinin ifşasına yönəldilmişdir.

«Bəbir xan» Y.V.Çəmnzəminlini 1912-ci ildə yazılmış «Xanın qəzəbi» hekayəsi ilə mövzu-ideya və üslub baxımından səsleşir. Hər iki hekayədə qəddarlıq, zalımlıq, amansızlıq, bu xislətin törətdiyi və törədə biləcəyi fəlakətlər bədii əksini tapmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin «Qəzetçi Seyyid» hekayəsi də səmimi bir dillə qələmə alınmışdır. Hekayədə Seyyid obrazının timsalında xalqa təmənnəsiz xidmət edən, həyatının ən nəşəli anlarını istiqlal hərəkatı ilə yaşayan və sonda bolşeviklər tərəfindən həbs edilərək «qurşuna düzülən» sadə, fəqir, təmiz ürəkli bir insandan bəhs olunur. Həcmcə çox yığcam olan hekayədə müəllif obrazın daxili aləmini təfərrüatı ilə canlandırma bilmişdir: «Seyyidi hər kəs tanırdı. Teatro müdavimləri ilə qəzetə oxucularından onu tanımayan yoxdu. Qırmızı yanaqlarında həyat, saf gözlərində nəşə, gülər üzündə vəfa, sədaqət dolu sağlam vücudlu insan, eyni zamanda köksündə sağlam bir ruh daşırdı. Milli və vətəni qayələrdə yapılan nümayişlərdə Seyyidi daima vücudu ilə mütənəsb həyəcan

qapları. Qocaman Azərbaycan bayrağını böyük bir vüqarla omuzuna alır, həyatının ən nəşəli anlarını yaşardı; o, heç bir mükafat və ücret bəkləməyən həqiqi xalq vətənpərvərliyinin səmimi bər məmässili idi».

«Yaşasın istiqlal» nidalarıyla bitən bu hekayəni yazıcının digər nəsr əsərlərindən fərqləndirən bir cəhət isə mövzu yeniliyidir.

Qeyd olunmalıdır ki, müəllif «Qəzetçi Seyyid»i dərc etdirərkən onun janrını müəyyənləşdirməmişdir. Lakin əsərin qısaca təhlili onun bütün yönərlilə hekayə olduğunu göstərməkdədir.

M.Ə.Rəsulzadənin bir çox publisistik yazıları da kəskin süjetinə, formasına, yazı tərzinə görə bədii əsəri xatırladır və bunların müəyyən qismi qeyd-şərtsiz nəsr nümunəsi kimi səciyyəlandırılmışdır. Təsədüfi deyildir ki, bu xüsusiyyətləri əsas tutan bəzi tədqiqatçıların yazılarında M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mühacirət nəsrinin aparıcı şəxsiyyəti kimi təqdim olunur. Bu ondan irəli gəlir ki, M.Ə.Rəsulzadə əsərlərinin janrını müəyyənləşdirməyə o qədər də meyl göstərməmişdir. Bu cəhət onun digər bədii əsərlərlə yanaşı, nəsr yaradışı nəsr yaradıcılığına da şamilədir. Məhz bunun nəticəsidir ki, ədibin bədii yaradıcılığının bir çox nümunələri yanlış olaraq publisistik əsər kimi təqdim olunmaqdadır.

Memuar janrında yazılmış «Stalinlə ixtilal xatirələri» əsəri müəllifin yaradıcılığının son məhsullarındandır. Stalinin ölümündən az sonra çap olunan bu xatirə əslində əsərin başlanğıcında qeyd olunduğu kimi xeyli əvvəl yazılmağa başlamışdır: «Bu xatirələri Stalin həyatda ikən edilən bəzi təkliflərə rəğmən nəşr etmək istəməmişdim, çünki obyektiv olaraq nəql olunacaq hadisələrin bir qismi bir baxımdan qərəzli izaha yer qoya bilərdi. İndi isə bu ehtimal meydandan qalxmış, Stalin artıq tarixə qarışmışdır».

Əsərdə adların, tarixi rəqəmlərin və faktların dəqiq təsviri əsas verir ki, müəllif bu əsəri mühacirətin ilk illərindən başlamış, yaxud da bu istiqamətdə sistemli qeydlər aparmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, əsər çap olunduğu dövrdə türk mətbuatında olduqca böyük maraq doğurmuşdur. «Dünya» qəzetinin səhifələrində 28 təfriqədə çap olunmuş, bütöv adı «Bir türk millətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri» olan yazı XX yüzilliyin əvvəllərindən – Stalini Bakıda inqilabi fəaliyyətə başladığı illərdən tutmuş – 1922-ci ilin yazına, müəllifin mühacirət getdiyi dövrə qədərki tarixi əhatə edir. Məhəmməd Əmin bəy çarizmlə mübarizə gedişində bilavasitə iştirakçısı olduğu hadisələrin fonunda Stalin və stalinizm haqqında öz qənaətlərini ümumiləşdirmiş, vətən tarixinin bir sıra qaranlıq və siyasi fikir üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan mətləblərini aşkarlamışdır.

«Stalinlə ixtilal xatirələri» yalnız Stalin haqqında deyil, Azərbaycan milli hərəkatı haqqında dolğun, canlı təsəvvür oyadacaq bir əsərdir. Əslində müəllif XX yüzilin əvvəllərindən ta 1922-ci illərə qədərki dövrü Stalinlə bağlı – onun iştirakı ilə təsvir edir. Stalin hadisələrin mərkəzində verilir, bütün digər əhvalatlar onunla qırılmaz xətlərlə bağlanır. Bu mənada xatirədə Stalinlə yanaşı, Atatürk, Nəriman Nərimanov, Serqo Orconikidze, Kamo, Çiçerin, Məhəmməd Əli Rəsuloğlu, Abbasqulu Kazımzadə, Braydo, Berzanovski, Pankratov, Sultan Qaliev, Musa Bigiyev və başqa tarixi şəxsiyyətlər haqqında da bu və ya digər münasibətlə danışılmışdır.

Bir məsələ də maraqlıdır ki, müəllif Stalinin bir şəxsiyyət kimi real obrazını yaratmağa cəhd etdiyindən onu xarakterinin real cizgiləri ilə verə bilmiş, Stalinin şəxsiyyəti haqqında birtərəfli, ifrat fikirlərin təsirinə qapılmamışdır. Məhəmməd Əmin bəy bəzən kiçik bir dialoqda bu tarixi şəxsiyyətin daxili aləminin ən xırda detalları ilə əks etdirə bilmişdir. Məsələn, əsərdə müstəqil bir epizod-lövhyə kimi verilmiş aşağıdakı parçaya nəzər salaq:

«Salon-vaqonda yemək süfrəsi başında ikən qatarımız qələbəlik bir stansiyada dayandı; burada bir az gözləyəcəkdik Stalin Məhəmməd Əliyə: «Pərdələri endir», – dedi. Məhəmməd Əli:

– Yoldaş Stalin, bu niyə? – deyər soruşdu.

– Bayırdakılar masamızı görməsinlər, – dedi.

– Görürlər görsünlər, nə olacaq ki?..

– Qulaq asın, necə yəni nə olar, səfəlat və məhrumiyyət içində olan xalq bizim bolluq içində olduğumuzu görsə, inqilab olar, bilmirsən?»

«Stalinlə ixtilal xatirələri» bəzən bir-birilə uyuşmayan, dağınıq, pərakəndə təsiri bağışlayan, lakin bütövlükdə bir tamlıq yaradan bu tipli epizod-lövhyələrlə zəngindir. Məhz bu müəllifə xatirədə «bütün dinləri inkar edən kommunist dininin peyğəmbəri», «Neronlara, Çingizlərə rəhmət oxutduran bir tiran» kimi təqdim olunan Stalin şəxsiyyətinin bütün yönərlilə işıqlandırılmasına imkan vermişdir.

«Stalinlə ixtilal xatirələri» yazısı M.Ə.Rəsulzadənin bioqrafiyasının bir çox qaranlıq mətləblərini aydınlaşdırmaq baxımından da qiymətlidir. Belə ki, Məhəmməd Əmin bəyin inqilabi hərəkata qoşulduğu ilk illəri, həyatının Moskva dövrünü, mühacirət etməsinin səbəblərini və təfərrüatını öyrənmək baxımından əsər zəngin faktlarla doludur.

M.Ə.Rəsulzadənin tərcümə yaradıcılığı da geniş və rəngarəngdir. Böyük siyasi liderin ana dilindən başqa rüs, türk və fars dillərini mükəmməl bilməsi yaradıcılığının erkən çağlarından onu tərcüməçilik fəaliyyətinə bağlamışdır. Moskvada yaşadığı illərdə o, alman dilini öyrənməyə başlamış, Avropada mühacirət dövründə isə alman dililə yanaşı, ingilis, fransız və polyak dillərinə də sərbəst ünsiyyət səviyyəsində yiyələnmişdir.

Mütərcimlik fəaliyyətinə əsrin əvvəllərində başlayan Məhəmməd Əmin bəyin 1907-ci ildə A.Blümdən tərcümə etdiyi «Fəhlə sinfinə nə tövr azadlıqlar gərək» («Camaat nümayəndəliyi barəsində») əsəri diqqətəlayiqdir. Türkiyədəki ilk mühacirəti dövründə isə Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin (1836-1897) «Məqaləti-cəmaliiyyə»sindən «Vəhdəti-cinsiyyə fəlsəfəsi»ni (1911) farscadan türkcəyə çevirmiş, həmçinin «Rus

ədəbiyyatı nümunələri» (İstanbul, 1912) adlı hekayələrdən ibarət kitab nəşr edilmişdir.

Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadənin tərcümə yaradıcılığında bədii ədəbiyyat əsas və aparıcıdır. Belə ki, ədibin bu istiqamətdə fəaliyyəti Ə.Firdovsi, N.Gəncəvi, L.Tolstoy, M.Lermontov, A.Krılov, M.Qorki, A.Dode və başqa ədəbi şəxsiyyətlərin adı və əsərləri ilə bağlıdır.

Səciyyəvidir ki, ədəbi yaradıcılığının digər sahələrində olduğu kimi burada da məqsədyönlü hərəkət edən müəllif tərcüməyə tərcümə xatirinə yanaşmamış, təsadüfi əsərləri dilimizə çevirməmişdir. Əksinə, elə müəlliflərin yaradıcılığına müraciət etmişdir ki, onların əsərləri azadlıq ruhu, istiqlal məfkurəsilə yəqinləşmiş olsun.

M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda olarkən L.N.Tolstoyla yanaşı, M.Qorkinin də bəzi hekayələrini türkcəyə çevirib dərc etdirmişdir. Bu tərcümələri müəllif o zaman İtaliyanın Kapri adasında yaşayan M.Qorkiyə göndərmiş və məktubla daha hansı əsərlərini türk dilində görmək arzusunda olduğunu bildirmişdir. Bu illərdə M.Qorkinin «Ana» romanı geniş yayılmışdı. Amma qəribədir ki, Maksim Qorki M.Ə.Rəsulzadəyə «Ana» romanını deyil, mövzusu Şərq həyatından alınmış «Xan və oğlu» hekayəsini çevirməyi məsləhət görür. Ədib bu barədə M.Qorkinin «Arvad-ana», «Xan ilə oğlu» adlı iki hekayəsindən ibarət 1914-cü ildə Bakıda nəşr etdirdiyi kitabçada məlumat vermişdir: «İstanbulda ikən «Rus ədəbiyyatı nümunələri» deyə kiçik bir risalə nəşr etdirmiş, buraya rus ədəbi-benamından Maksim Qorki ilə Qraf Tolstoyun kiçik hekayələrindən bir neçəsini daxil (orijinalda – dərc, V.S.) etmişdim. Məzkur risalədən bir dənəsini də o vəqt İtaliyada Kapri cəzirəsində iqamət etməkdə olan ədəbi-möhtərəm Maksim Qorkiyə göndərmiş və özlərinə yazdığım bir məktubda dəxi zat-ədibanələrinin əsərlərindən hankısının türkcəyə tərcüməsini görmək meylinə olduqlarını sormuşdum. Yazdıqları cavabnamələrində bu sətirləri qaralayan aciz haqqında özəl buyurduqları lütf zamanında «Xan ilə oğlu» hekayəsi, bəlkə, türklərin marağını

cəlb edər, – deyə bir mütaliyəyə bəyan etmişlərdi. Arzuvi-ədibanələrini icra niyyətilə məzkur hekayə türkcəyə tərcümə olunmuşdur».

Tərcümənin rusca mətni ilə apardığımız müqayisə və tutuşdurmalar belə qənaət doğurur ki, M.Ə.Rəsulzadə hər iki hekayəni orijinalını təhrif etmədən, məzmununa xələl gətirmədən doğma dilimizin axarında səsləndirə bilmiş və beləliklə, rus ədibinin arzusunu yüksək səviyyədə yerinə yetirmişdir.

Yuxarıda M.Ə.Rəsulzadənin tərcümə yaradıcılığına məqsədyönlü yanaşdığını, seçib dilimizə çevirdiyi bədii nümunələrdə bu və ya digər dərəcədə istiqlal məfkurəsinə xidmət məramını açıqladıq. Bu anlamda onun rus romantik poeziyasının böyük nümayəndəsi M.Lermontovun yaradıcılığına – «İsmayıl bəy» poemasına üz tutması maraqlıdır.

Məlum olduğu kimi, poema Qafqazın istiqlalçılığı uğrunda mübarizə aparən İsmayıl bəyin taleyinə həsr olunmuşdur. Bu mənada «İsmayıl bəy»in həmin dövrdə dilimizə çevrilməsi təsadüfi səciyyə daşımırdı; bu, Azərbaycanda və bütün Qafqazda yüksələn istiqlal hərəkətinə kömək və istiqlalçılıq məfkurəsinə təbliğ etmək məqsədi güdüdü. Başqa sözlə, M.Ə.Rəsulzadə siyasi publisistika vasitəsilə müstəqim şəkildə ifadə edə bilmədiyi fikirləri «İsmayıl bəy» ictimai-siyasi yüklü, poetik misraları ilə deyər bilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin tərcümələrindən biri də fransız yazıçısı Alfons Dodenin «Sonuncu dərs» hekayəsidir. Almanyanın Parisi istilasını əleyhinə yazılmış olan bu hekayədə Fransa xalqının istiqlalçılığı uğrunda mübarizəsi və qələbəyə inam əzmi öz bədii əksini tapmışdır. M.Y.Lermontovun «İsmayıl bəy» poemasında olduğu kimi burada azadlıq ruhunun gücü böyük mütəfəkkirin diqqətini özünə çəkdiyindən o, əsəri ana dilində səsləndirməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1920-ci ildə «Əsrimizin Səyavuşu» əsəri üzərində işləyərkən Ə.Firdovsinin «Şahnaməsi»nə müraciət etmiş, lakin vaxt imkan vermədiyindən tədqiqata daxil etdiyi

farsca parçaların yalnız sötri tərcüməsini verməklə kifayətlənmişdir.

Ədib «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasını yazarkən də əvvəlcə əsərə daxil etdiyi farsca poetik parçaların türksötri tərcüməsini vermiş, lakin tədqiqat üzərində işini davam etdirərkən sötri tərcümələri poetik tərcüməyə çevirə bilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin bu diqqətəlayiq tərcümələri «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasının sonunda «Nizamidən çevirmələr» bölməsində verilmişdir. Bunlar «Məxzənül-əsrar»dan Allah, söz, sözcü haqqında bölmələrdən, «İxtiyar qadın və Sultan Səncər», «Tuğlaçı ixtiyar», «Bayquş düyünü» məqalələrindən; «Xosrov və Şirin»dən «İnsanlığın dəyəri», «Xosrov ilə Fərhadın deyişməsi» bölmələrindən; «İsgəndərnamə»dən isə «Qıpçaq qadınlar» epizodundan ibarətdir.

M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının ən zəngin qolunu nəzəri-estetik, ədəbi-tənqidi və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı araşdırmaları təşkil edir. Böyük mütəfəkkirin yaradıcılığının digər sahələri kimi bu qolu da indiyədək hər hansı şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilmədiyi üçün öyrənilməmiş qalmışdır. Bu isə milli ədəbi-estetik fikirdə müəyyən təbii boşluğun yaranmasına, bu və ya digər məsələlərlə bağlı birtərəfli hökm və qənaətlərin meydana gəlməsinə imkan vermişdir.

M.Ə.Rəsulzadə qələmini ədəbi-tənqid və ədəbiyyatşünaslığın bir çox janrlarında sınamışdır. Əslində onun üçün konkret bir janr mövcud olmamış, hürriyət və istiqlal ideyasını yaymaq üçün bütün ədəbi vasitələrdən istifadə etmişdir. Onun qələmində tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bədii yaradıcılığında olduğu kimi Azərbaycan istiqlaliyyəti probleminə yönəldilmiş, istər doğma vətənidə, istərsə də mühacirətdə Azərbaycanı tanımaq, təbliğ etmək, onun çoxəsrlik mədəniyyətini üzə çıxarmaq, araşdırmaq, bir sözlə, mənsub olduğu məmləkətin varlığını mövcudluğunu təsdiq etdirmək fikr ilə qələm çalmışdır. Elə buna görə də M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi mövzulu elə ciddi bir əsəri yoxdur ki, bu və ya digər dərəcədə ədəbiyyatşünaslıqla bağlanmasın, eyni zamanda. Buna qarşılıq

elə bir ədəbiyyatşünaslıq əsəri yoxdur ki, orada Azərbaycan istiqlalı problemi qoyulmasın. Bu onun ümumi yaradıcılığına xas olan bir keyfiyyətdir.

1903-cü ildən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devriməsinə qədərki dövrdə daha çox ədəbi-tənqidi və publisistik məzmunlu məqalələr yazan ədib sonralar monoqrafik janrlara üstünlük vermiş, bir çox iri həcmli əsərlər ortaya çıxarmışdır.

Tənqidi geniş mənada dərk edən ədib 1906-cı ildə yazır ki, «...tənqidsiz heç bir sənət, heç bir millət tərəqqi etməmişdir». Bu fikir Məhəmməd Əmin bəyin yaradıcılığında sadəcə tezis olaraq qalmamış, əksinə fəaliyyətinin bu zəmində köklən-məsinə təkanverici amil rolunu oynamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin tənqidi və təbliği məsələsinə istiqlal uğrunda mübarizə qədər böyük əhəmiyyət verirdi. Böyük siyasi xadim mühacirət illərində ədəbi proseslə daim bağlı olmuş, Türk Ensiklopediyası, Türk Dil Qurumu ilə yaxından əlaqə saxlamışdır. M.Ə.Rəsulzadə ədəbi-estetik və nəzəri-kültüroloji görüşlərini başlıca olaraq «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Əsrimizin Səyavuşu», «Azərbaycan kultür gələnləri», «Azərbaycan şairi Nizami» kimi nisbətən irihəcmli monoqrafik tədqiqatlarda əks etdirmişdir. Müəllifin türk, alman, fransız, ingilis, polyak, rumın, rus, fars və başqa dillərdə çap olunmuş tarixi-siyasi mövzulu 30-dan çox kitabını və yüzlərlə məqalələrini ədəbiyyatşünaslıqla bağlayan xətlər güclüdür.

Məhəmməd Əmin bəyin ədəbi-nəzəri məqalələrinə gəldikdə isə bunlar da mövzuna görə müxtəlif və rəngarəngdir. Belə ki, məqalələrin bir qisminə ümumi kultüroloji, ədəbiyyat və siyasət məsələlərindən bəhs edilir; ikinci bir qismi klassik və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələrinə, yaxud ədəbiyyatımızın müxtəlif problemlərinə həsr olunub. Məqalələrin üçüncü qisminə folklor, dördüncü qisminə Güney Azərbaycan ədəbiyyatı və mühacirət ədəbiyyatı tədqiq edilmişdir. Ədibin məqalələrinin mühüm bir hissəsini sovet

dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında milli kökdən uzaqlaşma meyillərinin, ruslaşdırma siyasətinin tənqidi təşkil edir.

M.Ə.Rəsulzadə hələ ilk yazılarında milli mədəniyyətin formalaşması prosesini xalqın maariflənməsi və məktəblərin milliləşdirilməsi məsələlərindən ayrı tutmurdu. O, çarizmin bu sahədə müsəlmanlara qarşı tutduğu ədalətsiz mövqeyi tənqid edir. «Məktəb və mədrəsə» adlı silsilə məqalələrində Qafqaz Maarif müdiri Rodolev cənablarına məhz antimillə mövqeyinə görə rişxəndlə yanaşırdı.

Ədib həmin məqaləsində iddia edirdi ki, başlıca olaraq türk-tatar qövmünə mənsub olan Rusiya müsəlmanları milli mədəniyyətlərini formalaşdırmaq, ümumiyyətlə, bu sahədə nəyə isə nail olmaqdan ötrü aralarındakı birləşmə zərurətini dərk etməlidirlər. O, türk xalqlarının vahid mədəniyyətə malik olduğunu iddia edir, aralarındakı ümumi, aparıcı məqamların qabardılmasına, inkişaf etdirilməsinə tərəfdar çıxırdı. Müharibədə yaşadığı illərdə qələmə aldığı «Milli birlik» adlı məqaləsində isə o, türk xalqlarının və mədəniyyətlərinin parçalandığını ürək ağrısı ilə qeyd edirdi: «Nə yazıq ki, bu müştərək türk kulturu tarixin mərhəmətsiz seyri nəticəsində bir-birindən uzaq müxtəlif sahələrə dağılmışdır. Müştərək düşmən də bu ayrı-ayrı türk parçalarını bir-birindən uzaqlaşdırmaq və bir-birinə yabançı qılmaq üçün əlindən gələnləni hər şeyi yapmış və hələ durmadan yapmaqdadır. İştə, bu durum qarşısında türk gəncliyinə düşən əsl vəzifə bu ucsuz-bucaqsız türk kultürünü bütün özəlliklərlə tanımaq, öyrənmək, sevmək, mənimsəmək və tanımaqdır».

M.Ə.Rəsulzadənin milli mədəniyyət konsepsiyası milli məhdudluğa və milli qapalılığa yad idi. Ədib Azərbaycan mədəniyyətini Şərq-islam və Qərb-xristian mədəniyyətlərinin əlaqə və qovuşuğunda dərk edir, qiymətləndirirdi. O bir çox yazılarında Azərbaycan mədəniyyətinin Şərq-islam mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu, məhz bu mədəniyyətə təkrarsız dahilər verdiyini döndə-döndə qeyd etmiş, həmçinin ayrı-ayrı

klassiklərin yaradıcılığının Şərq-islam mədəniyyətinə bağlanan məqamlarına diqqət yetirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə bu fikirdə olmuşdur ki, əslində milli olan Azərbaycan mədəniyyəti Şərq və islam ruhunu özündə birləşdirdiyi, qovuşdurduğu üçün onun bir çox dahiləri milli olmaqla yanaşı, həmçinin Şərq-islam mədəniyyətinə mənsubdurlar. Bu bəhrələnmə və zənginləşmə qarşılıqlı olduğu üçündür ki, Şərq-islam dünyasının başqa millətlərə mənsub olan sənətkarlarının yaradıcılığında, ruhunda Azərbaycanın da payı vardır. Azərbaycan mədəniyyəti Şərqlə yanaşı, həmçinin Qərb və dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğu üçün bəşər mədəniyyətinin zənginləşməsində onun da payı vardır.

Məhəmməd Əmin bəyin milli mədəniyyətə necə əhəmiyyət verməsi onu milliyyət anlayışı ilə eyniləşdirməsində özünü göstərir. Milli mədəniyyəti bəşər mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsi kimi dərk edən ədibin fikrincə, hər hansı bir millətin ölümə məhkum olmasından bəşəriyyət nə qədər itirirsə, milli mədəniyyətlərin məhvi, tənəzzülü və inkişafdan qalması bəşər mədəniyyətinə o qədər zərbə vurmuş olur.

Mədəniyyətdə ortaqlıq prinsiplərini diqqət mərkəzində saxlayan mütəfəkkir «Əsrimizin Səyavuşu»nda fikirlərini belə yekunlaşdırır: «Dili, dini, əxlaq, adəti, tarixi və ənənəsi bir olan xalq milli bir mədəniyyət yaradır: dilləri, dilləri və yaxud tarixi müqəddəratları, hətta bəzən coğrafi mövqeləri bir olan mədəniyyətlərin iştirakı o qədər sıx olur ki, xətti-zatında iki mədəniyyətdən bir mədəniyyət, iki millətdən bir millət nümunəsi meydana gəlir.

Türklük, ərəblik, farslıq müştərək bir mədəniyyət nümunəsi meydana gətirmişdir. Necə ki, bir xristian mədəniyyəti var – buna Avropa mədəniyyəti də deyirlər. Necə ki, İslam mədəniyyətinə Şərq mədəniyyəti deyilir».

Bilindi ki, M.Ə.Rəsulzadənin ümumi kultüroloji görüşlərində dil dindən üstün və aparıcı amil kimi səciyələndirilmişdir. Lakin bir sıra məqamlarda, o cümlədən Şərq və Qərb mədəniyyəti anlayışlarına münasibətdə o, dini dilə

nisbətən daha vacib faktor bilir. O yazır: «Din hər nə qədər dildən sonra gələn bir amil isə də, bəzi şərait daxilində ondan daha müəssər bir qüvvə şəklini də ala bilər, ümumi bir dil nə qədər dil əhlinə ümumi bəzi xislətlər və ideallar təvliq edərsə, ümum bir dinə malik olmaq dəxi o dərəcədə böyük bir təsir icra edə bilər».

Mədəniyyətin əsasını dildə görən böyük ədib «Milli dirilik» silsilə məqalələrində yazır: «Dil mədəniyyətin hamısını təşkil etməsə də, yüzdə doxsanını vücuda gətirən böyük bir amildir. Bir milləti məhv edib aradan götürmək qəsdində olan siyasilər də əsl bunu üçündür ki, təmsil (assimilyasiya) əməliyyatı icra edərkən ən birinci fikirlərini dilə verər və ən əvvəl millətin dilini yadda çıxartmağa səy edirlər». Göründüyü kimi, milli mədəniyyətdə dilin rolunu ədib millətin mövcudluğunu təşkil edən amil qədər vacib sayır.

M.Ə.Rəsulzadə milli mədəniyyətin təməl daşını xalqın tarixi, həyat və yaşayış tərzini, adət və ənənəsində görür, ayrı-ayrı mədəniyyətlərin bir-birindən fərqlənməsində məhz bu cəhətin aparıcı olduğunu iddia edirdi. Onun fikrincə, hər bir xalq yaşadığı tarixdən, öz milli xüsusiyyətlərindən, əxlaqından, adət və ənənəsindən asılı olaraq milli mədəniyyət yaradır. Bu mənada ayrı-ayrı xalqların mədəniyyəti müstəsna olaraq kəsb edir və biri digərini təkrarlamır.

Bütün bunlarla yanaşı, milli mədəniyyətin formalaşması və inkişafı üçün istiqlaliyyətin mühüm əhəmiyyət daşıdığını qeyd etməsi M.Ə.Rəsulzadənin konsepsiyasının çox mühüm təərflərindən biridir. O yazır: « Alman milləti – german irqi özünün istiqlalını təmin eləməsə və öz mədəniyyət xassisini mühafizə etməsə idi, bəşəriyyət Şopenhauer, Fixte, Faust, Qottenberq və Livter kimi dühaları da görməyəcək idi. Fransa digər bir irq və qövmiyyət içində münhəll olub olub da öz bənliyini itirsə də, bəşəriyyət XIX əsrin fikirləri üzərində hökumət edən əfkar qəhrəmanlarını – Jan Jak Russo, Didro, Monteskye, Viktor Hüqo və Volterləri də qaib edəcəkdik...»

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, hər bir milli mədəniyyət digər mədəniyyətlərin mənəvi sərvətlərini öyrənməli, milliliyə xələl gətirməyən cəhətləri mənimsəməlidir. Yalnız bu yolla milli mədəniyyətləri zənginləşdirmək, onu bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz üzvi tərkibinə çevirmək olar.

Əsrimizin əvvəllərində milli dil problemini ictimai-siyasi və mədəni həyatın ən mühüm amillərindən birinə çevrilmişdi. Sənətindən, səviyyəsinəndən asılı olmayaraq həmin dövrün elə bir ziyalı olmamışdır ki, bu məsələyə özünün münasibətini bildirməmiş olsun.

Əslində milli dil probleminin əsrin siyasi həyatının aparıcı faktoru kimi çıxış etməsinin bir sıra mühüm səbəbləri var idi. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıydı ki, Azərbaycan xalqı həmin dövrdə milli dirçəliş tarixini yaşayırdı, azadlıq və istiqlaliyyət mübarizəsinə başlamışdı. Və şübhəsiz ki, xalqın öz milli mənliyini dərk etmə prosesində dil ilkin amil rolunda çıxış edirdi.

M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə bir-birinin ardınca yazıb «Şəlalə» jurnalında dərc etdirdiyi «Asan dil–yeni lisan», «Yeni lisançılar və türkçülər», «Dil – ictimai mühüm bir amil» adlı maraqlı və əhəmiyyətli məqalələrində diqqət mərkəzində saxladığı milli dil problemini «Milli dirilik» silsilə məqalələrində daha ciddi şəkildə qoymuş, sonrakı yaradıcılığında milli dil, ana dili, ədəbi dil problemini onun tədqiqatlarının mərkəzində dayanmışdır. Ədib sonralar mühacirətdə olduğu illərdə İ.Qaspiralaya həsr etdiyi «Ortaqlı bir ildönümü» məqaləsində dil məsələsilə bağlı bütün türk xalqları arasında ortaq türkcəyə rəğbətə yanaşmışdır.

Ana dilinə münasibətdə M.Ə.Rəsulzadənin mövqeyi XX əsrin böyük mütəfəkkirləri C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, F.Köçərlinin mövqeyi ilə təxminən eyni idi. Dili millətin mövcudluğunun ilkin və ən vacib şərti hesab edən böyük siyasi xadim bu qənaətə də olmuşdur ki, din və ibadət dili kimi milli dilin əsas götürülməsi zəruridir. Əgər belə olarsa, «... xalqda islamın ruhunu, fikrini anlamaq daha da

irililər və hər yerdə Quran bir Quran, ibadətdə oxunan surələr, bir surələr, dua və xütbələrin də bir dua və xütbə olması ilə bu gün islam aləmində olan zahiri birlik, o zaman ruhi və mənəvi bir birliyə mübəddəl olar».

Ədəbiyyat və siyasət məsələsi M.Ə.Rəsulzadənin yalnız nəzəri-estetik görüşlərində deyil, bütövlükdə yaradıcılığının başlıca problemlərindən biridir. Ədib bu məsələyə böyük əhəmiyyət vermiş, dəfələrlə onun müxtəlif aspektlərinin şərhinə qayıtmalı olmuşdur. Əslində onun problemə belə diqqət və həssaslıqla yanaşması təsadüfi sayılmamalıdır. Çünki Məhəmməd Əmin bəy XX yüzilliyin ən məşhur siyasətçilərindən biri olmuşdur. Onun saysız-hesabsız siyasi-publisistik araşdırmalarının mühüm əksəriyyəti bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatla bağlıdır, yaxud da əksinə, ədəbi əsərlərini zəruri qisminin siyasətlə bağlı tərəfləri vardır. Başqa sözlə, M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığı bir küll halında ədəbi və siyasi idealların qarşılıqlı vəhdəti, qovuşuğu və biri digərini tamamlamasıdır.

Ədəbiyyat və siyasi məsələsində tərəflərin üzərinə düşən təəhhüd və vəzifələrin nədən ibarət olması M.Ə.Rəsulzadənin «Elm və siyasət» adlı məqaləsində belə izah edilmişdir: «Mədəniyyətin qayəsi siyasəti elmə tabe etdirməkdir». Əslində təkcə bu tezis problemə bağlı onun mövqe və münasibətini açıqlamaq üçün geniş imkanlar verir. Alimin fikrincə, cəmiyyətin inkişafında qazanılmış dəyərləri elmin süzgəcindən keçirib ümumiləşdirmək və «cəmiyyətin nizamını ona görə qurmaq» mədəniyyətin, ədəbiyyatın qarşısında duran ən böyük ictimai idealdır.

«Elm və siyasət» məqaləsində müəllifin qənaətlərinə görə, sovet elminin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin ən böyük naqisliyi məhz ondadır ki, burada mədəniyyət siyasəti deyil, əksinə, siyasət humanitariyanı idarə edir, özünün inhisarına salır. Məhz bunun nəticəsi kimi, Məhəmməd Əmin bəy sovet dövründə yaranan ədəbiyyatın mühüm bir qismini xalqın mənəviyyatına daxil olmadıqları üçün «cəfəngiyyat yığını» adlandırır.

Ədib siyasətin ədəbiyyat üzərində hegemonluğu məsələsi «Şəkilcə də, məzmunca da ruslaşdırma» adlı məqaləsində qoymuş, sovet ədəbiyyatşünaslığındakı «formaca milli, məzmunca sosialist» formulu altında kultürün millilikdən uzaqlaşdırılaraq «beynəlmilləşdirilməsi; əslində isə ruslaşdırılması bunun yekunu» kimi qiymətləndirmişdir.

Tədqiqatçının fikrincə, ilk dövrlərdə formaca ruslaşdırılma (əlifba, terminologiya və s.) sonralar məzmunca da ruslaşdırılmağa başlamışdır ki, bunun nəticəsində milli dəyərlərimiz müxtəlif damğalarla rədd olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanı olan «Dədə Qorqud» orta əsr feodal dərəcəliyi və islam ideyalarını yaydığı üçün qadağan edilmiş, ədəbiyyatda «millət, vətən, hürriyyət və istiqlal fikirlərinin təbliğinə» son qoyulmuş, yaxud ona başqa meyarlarla yanaşılmış, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad və b. faciəli aqibətə məruz qalmış, Məhəmməd Hadinin əsərləri «mürtəce ruhuna» görə inkar olunmuşdur. «Şəkilcə ruslaşdırılan milli kultürün məzmunca da ruslaşdırılması görülüyor ki, Sovetlər Briliyində tətbiq olunan sosialist siyasətinin varlığı ən təbii bir sonucdur. Bu, rus olmayan məhkum millətlərin həqiqi milli mənfəət və varlıqlarına qarşı tərcih edilmiş sovet patriotizmi namı altında yürüdülmə və murai surətdə kosmopolitizmə qarşı mücadilə adı verilən, təcrübədən keçirilmiş əski rus siyasətindən başqa bir şey deyildir».

Ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişaf xəttini formalaşdıran bu «əski rus siyasəti»nin mahiyyəti «Çağdaş Azərbaycan tarixi»ndə ayrıca incələnmişdir. Ədibin fikrincə, sovet siyasi rejimində Azərbaycanın ədəbiyyatına, tarixinə, mədəniyyətinə milli məfkurə baxımından deyil, imperia mənafeyi nöqtəyindən yanaşılması məqsədyönlü fəaliyyətin nəticəsidir. Belə ki, ədəbi-ictimai fikirdə rus vətənsəvərliyinin Aleksandr Nevski, Minin-Pojarski, Suvorov, Kutuzov, Baqration kimi qəhrəman və sərkərdələri yüksək qiymətləndirildiyi halda, Qafqaz və Azərbaycan istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan Şeyx Şamil və Cavad xan unudurulmuşdur. Əvəzində isə

Azərbaycan xalqının elə qəhrəmanları təbliğ olunmuşdur ki, ondan kommunizm mücadiləsində istifadə etmək mümkün olsun. Bu mənada ədib Babəkin təbliğini də məqsədyönlü sayırdı. Tədqiqatçının fikrincə, Babəkin islamıyyətə qarşı vuruşması, Azərbaycanı Şimala qarşı deyil, Cənuba qarşı qoyması onun təbliği üçün imperiya siyasətçiliyinə imkan verirdi.

M.Ə.Rəsulzadə xalqın siyasi şüurunun oyanışında və yüksəlişində ədəbiyyatın və mətbuatın əhəmiyyətini xüsusi qiymətləndirirdi. O, xüsusilə, mətbuatın bu məsələdə böyük imkanlara malik olduğunu qeyd etməyi vacib bilir, «Azərbaycan cümhuriyyəti» əsərində milli mətbuatın təsiri və köməyi ilə əsrin əvvəllərində məktəb və mədrəsə, ana dilinin dirçəldilməsi, müxtəlif cəmiyyətlərin təşkili və s. məsələlərin qaldırılmasını, onun siyasi, ictimai və milli fikri formalaşdırılmasını diqqət mərkəzində saxlayırdı.

M.Ə.Rəsulzadə «ədəbiyyatı... millətin ruhunu əks etdirən gözəl ayna» hesab etmiş, eyni zamanda, sənət əhlinin ictimai-siyasi həyata müdaxiləsinin tərəfdarı və təbliğatçısı olmuşdur. O, ədəbiyyatın böyük təsir və təbliğ gücünə malik olduğunu bilir, onun yalnız ayrı-ayrı fərdlərin mənəvi-əxlaqi simasının formalaşdırılmasındakı müstəsna rolunu deyil, həmçinin millətin millət kimi formalaşmasındakı əhəmiyyətinin görür və qiymətləndirirdi. O, «İstiqlal məfkurəsi və gənclik» əsərində Litva, latış, eston, fin kimi Baltik sahili ölkələri xalqlarının istiqlal mübarizəsində ədəbiyyatın və onun bir qolu olan folklorun rolunu xüsusi qeyd edirdi.

Ədəbiyyatın xəlqiliyi məsələsi də ədəbiyyat və siyasət probleminin mühüm tərəflərindən biridir. Bu məsələyə də özünün münasibətini bildiren Məhəmməd Əmin bəy ədəbiyyatın xalq arasında geniş yayılmasını, onun kütlələrə təsiri və nüfuzunu vacib sayırdı. O, «Azərbaycan kultür gələnləri»ndə M.F.Axundzadənin pyeslərini»sədə xalq dilində yazıldığına» görə təqdir edir, «Qafqazya türkləri»ndə «Molla Nəsrəddin» jurnalının digər mətbuat orqanlarından daha çox

müvəffəqiyyət qazanmasının səbəbini, Sabir dühasının sirrini onun xəlqiliyində, «ümum tərəfindən qəbul edilməsində» görürdü.

M.Ə.Rəsulzadənin vətən torpağında qələmə aldığı son əsəri olan «Əsrimizin Səyavuşu» yalnız onun yaradıcılığında deyil, bütövlükdə ədəbiyyat tariximizdə siyasi ədəbiyyat-şünaslıq nümunəsi kimi maraq doğurmaqdadır. Cümhuriyyətin süqutuna yazılmış kədərli bir rekviem kimi səslənən bu əsərin yaradılış səbəbləri, işləniş tərzii, forma-janr özünəməxsusluğu ondan ayrıca bəhs etməyi zəruriləşdirir.

Məlum olduğu kimi, 1920-ci ilin aprel hadisəsindən sonra M.Ə.Rəsulzadə gizlənməyə məcbur olmuş, təxminən üç aya qədər Əli Əhmədovlu adı ilə Lahıca yaşayırdı. Həmin ilin iyununda heyrətamiz bir tezliklə meydana gələn əsərin yazılış tarixini müəllif belə xatırlayır: «Lahıca bir vətəndaşın evində müsafir idik. Bu evdə kiçik bir kitabxana vardı. Bir qismi farsca, bir qismi türkcə, bir qismi də rusca kitab və dərgilərdən ibarət olan bu kitabxananın, mənəcə, ən diqqətəlayiq cildi Firdovsinin «Şahnamə»si idi.

«Şahnamə»ni razılıq alıb oxumağa başladım. Şərqi ən böyük romantik əsəri o zaman çox həssas olan ruhumu istila etdi. Keçirdiyimiz macəralı həyatı şairanə bir surətdə, qarşılıqlı şəkildə yaşayan necə hekayələr, necə dastanlar, necə tiplər, necə fəlsəfələr vardı. Bunların yanındı marağımı ən çox cəlb edən və ruhumun ən həssas nöqtələrinə qədər nüfuz edən bir hekayəydi: «Səyavuş» dastanını oxudum. Əvvəlcə aşına olduğum dastanı ilk dəfə oxuyurmuş kimi oldum. O qədər sevdim, o qədər anladım ki, bir daha təkrar etdim.

Yüksəkdən oxudum. Arkadaşıma dinlətdim. Heç şübhə yoxdu ki, ilham almışdım. Arkadaşıma: «Tarixin Səyavuşunu dinlədin. İndi sənə əsrimizin Səyavuşunu yazacağam», – dedim».

«Əsrimizin Səyavuşu» iki nüsxədə yazılmış, nüsxələrdən biri müəllif həbs edilərkən ələ keçməmək üçün cırılib atılmış, ikinci nüsxə isə bir kəndlinin evində mühafizə edilərək üç il

sonra İstanbula çatdırılmışdı. 1923-cü ildə İstanbulda, 1989-cu ildə Ankarada, nəhayət, 1991-ci ildə Bakıda nəşr edilən bu əsər M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-siyasi görüşlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin indiyə qədər əsər ciddi tədqiq olunmamış, istər məna-məzmun, istərsə də bədii-estetik yöndən dəyərləndirilməmişdir.

Hər biri kiçik fəslə xatırladan səkkiz bölmədən ibarət bu əsərdə tarixi, bu günü, gələcəyi, şərafəti, əzəməti, faciəsi ilə görünə bilən Azərbaycan obrazı yaradılmışdır. Əsərin Ankara nəşrinin «Əsrimizin Səyavuşu»nu yayınlarkən» adlı müqədiməsində də buna işarə olunmuşdur: «Əsrimizin Səyavuşu» vətən Azərbaycan və onun ölümsüz lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin kəndisidir».

Əsərin mərkəzində Firdovsi «Şahnamə»sinin müasir milli təfəkkür işığında təhlili dayanır. Söz yox ki, mahiyyətindən, məqsədindən asılı olmayaraq ədəbi abidə təhlilə çəkilsə, bu ədəbiyyatşünaslıq faktıdır. Lakin bu əsəri ədəbiyyatşünaslıq faktı kimi də səciyyələndirmək yanlışlıq olardı. Belə ki, burada ədəbiyyatşünaslarla yanaşı, tarixçilərin, filosofların, siyasətçilərin də payı var. Ən başlıcası isə «Əsrimizin Səyavuşu» yazılış tərzinə görə bədiiliyə daha yaxındır və bədiiliyin əsas komponentlərini – süjet, kompozisiya, konflikt, xarakter və s. özündə daşıyır, bədii əsər nümunəsi kimi eposun xüsusiyyətləri də bu əsərdə görünməkdədir. Adətən epos həcmcə böyük əsərlərə deyilir. Lakin eposun əsərin həcmilə deyil, onun keçmiş, indini və gələcəyi əhatə imkanlarına ölçüldüyünü nəzərə alarsaq: «Əsrimizin Səyavuşu»nda xalqın keçmiş – istiqlalı, bu günü – itirilmiş istiqlalı və gələcəyi – istiqlal ümidləri öz əksini tapmışdır.

Bütün bunlar göstərir ki, «Əsrimizin Səyavuşu» janrına görə ədəbiyyatımızın bənzəri olmayan nümunələrindən biridir. Elmi ədəbiyyatda əsərin janrı ilə bağlı müəyyən fikirlər söylənmiş və söylənməkdədir. Fəlsəfə elmləri namizədi Əbülfəz Qarayev yazır: «biz bu əsərə fəlsəfi-bədii epos kimi baxırıq. Səbəb isə, bircə, birincisi, cəmiyyət quruluşu haqqında

düşüncələrin dərinliyində, ikincisi, əsərin yüksək bədii stilində, müəllifin oxucuları ovsunlayan obrazlı dilindədir. Epikliyinə gəldikdə o, özünü əsərdə müraciət olunmuş, zamanların əlaqələndirilməsi deyilən bədii priyomda – bir əsərin arxitekonikasında müxtəlif zaman kəsiqlərində qovuşdurulmasında göstərir». Əlbəttə. Müəllifin fikirlərində müəyyən həqiqətlər vardır. Belə ki, əsərin fəlsəfi-bədii ruhunu, həmçinin eposun xüsusiyyətlərini daşdığını inkar etmək qeyri-mümkündür. Lakin məsələ burasındadır ki, müəllifin «fəlsəfi-bədii epos» olduğunu sübut üçün dəlillər axtardığı və tapa bildiyi bu əsərə eyni dərəcədə digər mövcud ədəbi, tarixi, publisist janrların hər birinin tələbləri baxımından yanaşmaq və kifayət qədər arqumentlər tapmaq mümkündür.

«Əsrimizin Səyavuşu» tarixi mövzuda yazılmış bir əsərdir, lakin burada tarixə müraciət birbaşa deyil, ədəbi abidə – Firdovsinin «Şahnamə»si vasitəsilə reallaşır. Tarixin həqiqəti ilə çağdaş reallığın qovuşduğundan fəlsəfi ruh doğur. Ona görə də əsərin fəlsəfi mahiyyətini inkar etmək qeyri-mümkündür. Heç də təsadüfi deyildir ki, yuxarıda fikirlərindən sitat gətirdiyimiz hər iki müəllif əsərin fəlsəfi çalarlarını qeyd etmişdir.

Janrına gəldikdə isə, bircə, bu əsəri ədəbi-fəlsəfi esse kimi səciyyələndirmək daha düzgün olardı. Elmi və bədii təfəkkürü özündə birləşdirən esse janrının tələbləri baxımından yanaşdıqda, heç şübhəsiz ki, əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərini aşkarlamaq daha asandır.

«Əsrimizin Səyavuşu»nu siyasi ədəbiyyatşünaslıq faktı kimi səciyyələndirməkdə, janr baxımından isə ədəbi-fəlsəfi esse olduğunu iddia etməkdə müəyyən mübahisəli məqamlar da ola bilər. Əslində, nəzəriyyənin mövcud qəliblərinin heç biri ilə «Əsrimizin Səyavuşu»nu tam dürüstlüklə xarakterizə etmək mümkün deyildir. Bu isə İnu göstərir ki, «Əsrimizin Səyavuşu» janr baxımından orijinal bir sənət nümunəsidir; bu janrı mövcud tarixi şəraitdə, mövcud zaman kəsiyində dövr özü diqtə eləmişdi və əsər hissiyyatdan doğduğu, müəllifin qəlbinin

həyəcanlarını, boğulmuş qəzəbini, etirazını əks etdirdiyi üçün müxtəlif janrların çalarlarını özündə birləşdirən təkrarsız abidədir. M.Ə.Rəsulzadə irsinin tədqiqatçılarından olan Əli Yavuz Akpınarın «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərinə yazdığı «Bayraqlaşan şəxsiyyət: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə» adlı ön sözdə «Əsrimizin Səyavuşu»ndakı siyasi və ədəbi məqamların qovuşduğu şərtləndirilir: «Bu əsər Rəsulzadənin Azərbaycandakı həyəcanlı günlərinin ruh halını yansıdır. Bir yandan da onun dərin kultür, bilxassə ədəbiyyat zövqü və bilgisi haqqında fikir edilməməzi saxlar».

Yuxarıda «Əsrimizin Səyavuşu»nun ədəbiyyatşünaslıq faktı olduğu kimi qeyd etdik. Lakin o da qeyd olunmalıdır ki, «Əsrimizin Səyavuşu» özünəqədərki və özündən sonrakı ədəbiyyatşünaslıq əsərlərindən ədəbi abidəyə yanaşma tərzinə görə əhəmiyyətli dərəcədə seçilir. «Əsrimizin Səyavuşu»nda ədəbi abidə – Firdovsinin «Şahnamə»si siyasi yöndən – Azərbaycan tarixinin ən gərgin, ən şərəfli və ən böhranlı mərhələsi ilə əlaqəli şəkildə təhlilə çəkilir. Bu əsərdə abidəyə ədəbiyyatın nəzəri problemləri baxımından deyil, xalqın və dövlətin taleyi baxımından yanaşılır – tarixin Səyavuşu əsrimizin Səyavuşu ilə tutuşdurulur, analogi müqayisədə təqdim olunur. Heç şübhəsiz ki, siyasi və ədəbi məqamların qovuşduğu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yeni idi. Əsərin orijinallığı və janr bənzərsizliyi də bununla ölçülməlidir. Buna görə də ideya-bədii ruhunu müəyyənləşdirmək üçün «Əsrimizin Səyavuşu» nəzəri düşüncədə kök salmış olan ənənəvi ölçülərlə təhlil edilməməli, öz təbii kontekstində dəyərləndirilməlidir.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-nəzəri yaradıcılığının ən mühüm qolunu, şübhəsiz ki, klassik irsimizin tədqiqi ilə bağlı araşdırmaları təşkil edir. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, nəinki Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı, həmçinin kommunizm zülmünə baş əyməyən bir çox digər xalqların ədəbiyyatşünaslığı da fəaliyyətini klassik irsin tədqiqinə yönəlmiş və bu sahədə xeyli iş görmüşlər. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığının aparıcı şəxsiyyətlərindən biri kimi

M.Ə.Rəsulzadənin bu yönündəki fəaliyyəti ardıcıl, sistemli araşdırmalarla müşayiət olunur. Bunların içərisində ədibin «Azərbaycan kultür gələnləri» (1949), «Azərbaycan şairi Nizami» (1951) kimi sanballı tədqiqatları xüsusilə diqqətə layiqdir. Bu əsərlər həmçinin ədibin ədəbiyyatımızın mənşəyinə münasibətini aydınlaşdırmaq, klassiklərə yanaşma metodunu müəyyənləşdirmək baxımından da əhəmiyyətə malikdir. Bunlardan əlavə, böyük mütəfəkkir «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «Qafqazya türkləri» və başqa əsərlərində («Şirvani Xaqani», «Mirzə Fətəli Axundzadə», «Vəzirli Nəcəf bəy», «Azərbaycan mətbuatının piri» və s.) klassiklərə münasibətini əks etdirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin klassik ədəbiyyatımızın tədqiqinə həsr elədiyi əsərlərdən biri «Azərbaycan kultür gələnləri»dir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatını ümumşərq mədəniyyəti fonunda təqdim edən bu araşdırma 28 may 1949-cu ildə İstiqlal Bəyannaməsinin 31-ci ildönümü münasibətilə Ankaradakı «Xalq evi» binasında Azərbaycan Kultür Dərnəyinin keçirdiyi konfransda M.Ə.Rəsulzadənin eyni adlı məruzəsidir.

«Azərbaycan kultür gələnləri»ndə ən qədim dövrdən başlayaraq mədəniyyətimizin keçdiyi yolu və yazılı ədəbiyyatın inkişaf mərhələlərini izləyən müəllif mədəniyyətimizin bütün tarixi boyu milli istiqlal ideallarına tapınmışdır. Bu mənada ədibin Azərbaycan mədəniyyət tarixini istiqlal məfkurəsi işığında təhlilə çəkərək ədəbi nümunələri də bu istiqamətdə dəyərləndirməsi mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır.

M.Ə.Rəsulzadə, F.Köçərli, Y.V.Çəmənəmli və başqa müəlliflərdən fərqli olaraq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini ana dilli ədəbiyyatla başlamaq və beləliklə, ədəbiyyat tariximizin yaşını azaltmaq fikirlərindən uzaq olmuşdur. X-XII əsrlərdə Şərqdə və bütün türk dünyasında fars dilinin ədəbi dil kimi hakim olduğunu göstərən müəllifin fikricə, həmin dövrdə «fars olmayan müəlliflər belə əsərlərini bu dildə yazardılar». Hətta səlcuqilər dövründə, ədibin qeyd etdiyi kimi, hakimiyyət türklərin əlində olsa belə fars dili və ədəbiyyatı min ildən bəri

İranda iqtidarda olan türk sülalələrinin himayəsi sayəsində parlamışdır.

XX əsrin əvvəllərində və ədəbiyyatımızın mənsəyinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı mübahisə və müzakirələrin davam etdiyi sonrakı illər də belə qənaət tez-tez səslənir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı ana dilli ədəbiyyatla başlanmalıdır; ərəb və fars dillərində yazılan əsərlərin əslində milli ədəbiyyatımıza qətiyyən daxil yoxdur. Bu məsələ ətrafında mübahisələrin lap başlanğıcında qəti olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında fars dilli mədəniyyətin mövcudluğunu təsdiq edən və bu xüsusiyyəti həmin dövrdə Şərq xalqları üçün səciyyəvi hesab edən M.Ə.Rəsulzadə sonralar da öz qənaətindən dönməmişdir. «Başda Nizami olmaq üzrə, Azərbaycan İran ədəbiyyatına Xaqani, Fələki, Əbül-Üla, və başqaları kimi bir sıra böyük şairlər vermişdir.» – mülahizəsilə ədib bir tərəfdən fars dilli ədəbiyyatı Azərbaycan milli ədəbi faktoru kimi səciyyələndirmiş, qarşı tərəfin türk olan Azərbaycan sənətkarlarının İran fars mədəniyyətinin inkişafında aparıcı mövqeyini şərtləndirmişdir.

«Azərbaycan kultür gələnləri»ndə klassik söz xəzinəmizin ən qüdrətli yaradıcılarından biri olan Nizami sənətinin cəhanşümul əhəmiyyətindən danışan müəllif diqqəti onun əsərlərində Azərbaycan mücadiləsinin çağdaş mərhələsi üçün səciyyəvi olan cəhətlərə – əsərlərində Firdovsidən fərqli olaraq fars şovinizminin olmamasına, türklərə rəğbətə yanaşmasına, türkləri öyməsinə, türk təfəkkürü ilə danışmasına, rus qaniçənliyini nifrətlə xatırlamasına və s. çəkir.

Nizaminin ardınca Xaqani yaradıcılığına da bu istiqamətdə yanaşan, onun da türk təfəkkürü ilə danışdığını qabarıq göstərən M.Ə.Rəsulzadə bu böyük şair haqqında bir abzasdan ibarət olan qeydlərində də müəllifin ruslar əleyhinə yazmış olduğu qəsidəni xatırlatmağı məqsədəuyğun bilir.

«Azərbaycan kultür gələnləri»ndə M.Ə.Rəsulzadə heç şübhəsiz ki, ana dilli ədəbiyyatın yaranması, formalaşması dövrünə daha diqqətli və həssaslıqla yanaşır. O, bu prosesi

Azərbaycan tarixinin, onun dövlət quruculuğunun təbii, qanuni yekunu kimi qiymətləndirir. Ana dilli ədəbiyyatdan danışarkən Şah İsmayılın yaradıcılığını diqqət mərkəzinə çəkən M.Ə.Rəsulzadə o böyük istedadın ilk öncə türk dilinə münasibətini qabarıq əks etdirir. O, «türk ədəbiyyatının parlaq günəşi» hesab etdiyi Füzulini də bu baxımdan qiymətləndirir və onun türk ləfziylə yazmağın çətin olduğunu bildiren misralarını açıqlayır.

Tədqiqatçı hələ «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərində qeyd edirdi ki, «milli poeziyamız» son zamanlara qədər Füzulini tənzirdən ibarət» olmuş və Azərbaycan türk ədəbiyyatının müstəqil bir cərəyan şəkli almasında Füzulinin türkçə yazması mühüm rol oynamışdır.

Məşhur türk alimi Əbdülqadir Qaraxanın «Füzuli: həyatı, mühiti və şəxsiyyəti» kitabı haqqında yazdığı məqaləsində isə göstərir ki, əsərlərini ana dilində yazmış Füzulinin türk olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Bu gün diqqət mərkəzində Füzulinin türklüyü deyil, türkçülüüyü, milliyyəti deyil, millətçiliyi dayanmalıdır.

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə ayrı-ayrı müəlliflər haqqında fikir söyləyərkən yaradıcılığını geniş şəkildə təhlil etməyə ehtiyac duymur, daha çox xarakterik cizgiləri qabartmağa çalışır və hər bir ədəbi şəxsiyyətin Azərbaycan istiqlal məfkurəsi fikrinə xidmətlərini açıqlayır. Bu cəhət M.Ə.Rəsulzadənin yalnız «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərinə deyil, bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatla bağlı bütün tədqiqatlarına xas olan cəhətdir.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda xalq ədəbiyyatının, xüsusilə dastanların geniş yayıldığını, yazılı ədəbiyyatın bir növ durğunluq keçirdiyini göstərən müəllif xalq ədəbiyyatına qayıdışın qanuni nəticəsi kimi heca vəznində yazıb-yaradan Molla Pənah Vaqif kimi nadir bir istedadın meydana gəlməsini qeyd edir. Ədib M.P.Vaqif yaradıcılığını qısaca səciyyələndirərkən də onunu xalq ədəbiyyatı ilə bağlı olduğunu, əsərlərinin dilinin sadəliyini, axıcılığını. Rəvanlığını diqqət mərkəzində saxlayır.

XIX yüzilliyin başlanğıcından Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasına bağlı olaraq mənəvi aləmlərdəki kəskin dəyişmələrə diqqət yetirən M.Ə.Rəsulzadə bu dövrü xüsusi bir mərhələ kimi təqdim edir. Onun fikrincə, Azərbaycanın çarlıq Rusiyasına tərəfindən istilasının onun ədəbiyyatına təsirsiz qalmır. Ədəbiyyat özünün keçmişini təftişə başlayır və bir növ Şərq özlüyündən qoparaq Avropa tərzində yeni bir ədəbiyyat yaradır.

M.Ə.Rəsulzadə bu əsr ədəbiyyatının ən böyük ustası M.F.Axundzadənin ədəbi məktəb yaratdığını etiraf etməklə əslində sənətkarın ədəbi mövqeyini şərtləndirmiş olur: «Onun (M.F.Axundzadənin) simasında biz Azərbaycan rasionalist ədəbiyyatının ən böyük banisinə malikiz. Klassik ədəbiyyatımız üçün Füzuli nə isə, çağdaş ədəbiyyatımız üçün də Mirzə Fətəli odur. Müsəlman dünyasının bu ilk dramaturquna avropalı tənqidçilər Şərqin Molyeri, ruslar da Qoqolu derlər. Mirzə Fətəlinin pyesləri sadə xalq dilində yazılmışdır. Tiplər həyatın ta kəndisindən alınmışdır. Burada ortaçağ feodal cəmiyyətinin çürüməsi, adətlərin geriliyi, gələnlərin yığılılığı, alim görünənlərin səfsətəçiliyi və halətin mövhumat və təəssüblə bağdaş olması canlı surətdə təsvir və amansızca tənqid olunur. Mirzənin bütün tənqidləri XVIII yüzilin aydınladıcı fikirləriylə canlanmaqdadır. Mirzənin komediyaları Avropanın üç böyük dilinə tərcümə edildiyi kimi, rusca və farscaya dəxi çevrilmişdir. Mirzə Fətəli eyni zamanda böyük reformatordur. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi fikrini ilk dəfə o meydana atmışdır».

Qeyd olunmalıdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin Mirzə Fətəli haqqında fikirləri Azərbaycanın görkəmli tənqidçiləri F.Köçərli və Y.V.Çəmənəminlinin mülahizələri ilə səsleşir. F.Köçərli və Y.V.Çəmənəminli kimi Məhəmməd Əmin bəy də diqqəti Mirzə Fətəli yaradıcılığının xalqı, milli, yenilikçi məqamlarına və islahatçılığına yönəltmişdir.

Azərbaycan ədəbi-mədəni fikrinin inkişafında 1875-ci ildə əsası qoyulan «Əkinçi» qəzetinin rolunu xüsusi qeyd edən M.Ə.Rəsulzadəyə görə, qəzetin «yaşamaq qovğasında məğlub

olmaq istəmirsənsə, qonşulardan və mədəni millətlərdən geri qalmamalı» tövsiyəsi əslində, bir növ, Mirzə Fətəli ideyalarının davamıdır. Müəllif bu qəzetin forma baxımından olmasa da, məzmun baxımından Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə poeziyanın yeniləşməsində mühüm rol oynadığını da qeyd etməyi vacib bilmişdir.

«Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində ədib M.F.Axundzadə ədəbi məktəbindən danışarkən iki müəllifin – Nəcəf bəy Vəzirinin və Əbürrəhim bəy Haqverdiyevin adlarını çəkir. Azərbaycan ədəbiyyatının 1905-ci ilə qədər Mirzə Fətəli məktəbinin təsiri altında inkişaf etdiyi fikrini irəli sürən Məhəmməd Əmin bəyin bu təsirin izlərini böyük dramaturq Cəlil Məmmədquluzadədə axtarması, onun «Molla Nəsrəddin» satirik məcmuəsini və «Ölülər» pyesini bu yöndə dəyərləndirməsi də tədqiqatın maraq doğuran cəhətlərindəndir. Ədibin fikrincə, «Ölülər» pyesi «Azərbaycan satirik ədəbiyyatının şah əsəridir», xalqın cəhəleti heç bir əsərdə bu dərəcədə ifşa olunmamışdır.

İyirminci yüzil poeziyasında M.Ə.Sabirin müstəsna xidmətlərini səciyyələndirən tədqiqatçı fikirlərini ümumiləşdirərək yazır: «Talantlı şairlər və mühərrirlər arasında bir az əvvəl qeyd etdiyimiz «Molla Nəsrəddin» məcmuəsində «Hophop» uydurma adı ilə yazan mizahçı Sabirin yıldızı parlıyor. Bu şairin «Hophopnamə» ünvanı altında nəşr olunan şeirləri qısa bir zaman içində hər azərbaycanlının sevə-sevə oxuduğu bir kitab halına gəlir. ...Füzulidən sonra Sabir Azərbaycanın ümum tərəfindən mənimsənmiş ikinci şairidir. Sadə bir dil, oynaq bir üslub və dərin bar mənaya malik olan Sabirin mizahı, çağındakı bütün nöqsanları əmsalsız surətdə xırpalıyor. Gənc Azərbaycan nəslinin irəliləyən yürüyüşünə yol vermək istəməyən zamanı keçmiş feodalitə qalıntılarının heç biri onun ölümsüz istehzalarından qurtulamiyər. Fəqət Sabirin bu gülüşündə yurdunu candan sevən yurddaş şairin göz yaşları bəliriyor. Sabir yaratdığı ictimai mizah növüylə türk ədəbiyyatında orijinal bir varlıqdır».

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə diqqəti Sabir yaradıcılığının üç mühüm tərəfinə – xəlqi bir sənətkar kimi geniş kütlə tərəfindən qəbul edildiyinə, yaradıcılığının kəskin satirik yönünə və onun gülüşünün özünəməxsusluğuna yönəltməklə şairin ədəbi mövqeyini müəyyənləşdirə bilməmişdir.

«Azərbaycan kultür gələnləri»ndə Sabirin milli oyanışımızdakı xidmətlərini qısaca səciyələndirdikdən sonra M.Ə.Rəsulzadə görkəmli romantik şair Məhəmməd Hədinin yaradıcılığına da münasibətini bildirir, onun ilham qaynağının «hürriyyətə olan vurğunluq» kimi şərtləndiyini göstərir və kiçik, lakin yığcam bir detalda M.Hadi şeirinin mahiyyətini açıqlayır.

M.Ə.Rəsulzadənin milli mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın və ictimai-siyasi fikrimizin inkişafında xidmətlərini yüksək qiymətləndirdiyi sənətkarlardan biri də Əli bəy Hüseynzadə və onun məşhur «Füyuzat» məcmuəsidir. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, «xalqçı və realist» «Molla Nəsrəddin» məktəbinə qarşı «idealist və romantik» fikirləri yayan «Füyuzat» Osmanlı şivəsiylə yazıldığı üçün xalq arasında «Molla Nəsrəddin» qədər yayıla bilməmiş, lakin jurnal milli düşüncəli Azərbaycan ziyalıları arasında böyük nüfuz qazanmışdır.

1905-1917-ci illər arasında Azərbaycan ədəbiyyatında milli oyanışın görünməmiş bir şəkil aldığına etiraf etməklə bərabər, M.Ə.Rəsulzadə bu yüksəlişin Azərbaycan ədəbiyyatına və mədəniyyətinə gətirdiyi yeni-yeni mövzular, janrlar, formalar üzərində dayanır, tərcümə sənətinin, xüsusilə milli istiqlal fikrinə xidmət edən teatr əsərlərinin dilimizə çevrilməsi, tamaşaya qoyulması prosesinin ardıcıl şəkli olduğunu da qeyd edir. Ədib 1907-ci ildə yazılmış «Leyli-Məcnun» operasından sonra görünməmiş müvəffəqiyyət qazanan Üzeyir Hacıbəylinin bir-birinin ardınca yeni əsərlər yazmaqla opera sənətinin milli janr kimi formalaşmasındakı xidmətlərini xüsusi dəyərləndirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının milli oyanışını, onun mədəniyyətinin yeni milli mahiyyətdə formalaşmasını, ədəbiyyatın inkişafını və çiçəklənməsini hər şeydən əvvəl, üç ölkədə – Rusiyada, İranda və Türkiyədə başlamış olan inqilabi hərəkatla bağlayır. O, Azərbaycan xalqının «müsəlman dili», «müsəlman milləti» ifadələrindən ayrılıb, «türk dili», «türk milləti» terminlərini mənimsəməsini Türkiyədəki türkcülük və millətçilik ideyalarının Azərbaycanda yayılıb uğur qazanmasının təbii yekunu kimi qiymətləndirir. Ədibin fikrincə, əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yüksələn milli hərəkat yalnız ədəbiyyatın çiçəklənməsilə bitmir, milli məzmun daşdığından onda imperalizm və müstəmləkəçilik əleyhinə etirazlar güclənir.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda milli ədəbi hərəkatın güclənməsində 1915-ci ildən nəşr olunmağa başlayan «Açıq söz» qəzetinin xüsusi rolunu qeyd edir. Azərbaycan istiqlal məfkurəsinin yayılması və təbliğində xüsusi mərhələ təşkil edən «Açıq söz» qəzeti yalnız milli ideyalar yaymaqla kifayətlənmir, həmçinin Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Cəfər Cəbbarlı kimi müəlliflərin bu qəzetin səhifələrində öz yazılarını çap etdirmələri üçün şərait yaradırdı. M.Ə.Rəsulzadənin qənaətinə görə, Azərbaycan istiqlal fikrini 1911-ci ildə əsas qoyulmuş «Müsavət» partiyası yayırsa, onun bədii ədəbiyyatda əksinə «Açıq söz» qəzeti daha çox meydan verirdi.

«Azərbaycan kultür gələnləri» əsəri müəllifin 1918-ci ilin 28 mayı ilə bağlı düşüncələri, Cümhuriyyət illərinin Azərbaycan ədəbi-mədəni fikri üçün əvəzsiz bir dövr olduğunu şərtləndirən qənaətləri ilə tamamlanır.

Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi mənzərəsini canlandırmaq, ayrı-ayrı klassiklərin ədəbi mövqeyini müəyyənləşdirmək, habelə yazılış tərzini və oxunaqlılığını ilə «Azərbaycan kultür gələnləri» Y.V.Çəmənzəminlinin «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» tədqiqatını xatırladır. Hər iki əsərin eyni ölkədə doğuluşu, eyni missiyaya xidmət etməsi də onları birləşdirən amillərdəndir.

M.Ə.Rəsulzadənin klassiklər haqqında tədqiqatını və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin zirvəsini, heç şübhəsiz ki, «Azərbaycan şairi Nizami» (1951) monoqrafiyası təşkil edir. Ciddi yaradıcılıq axtarışlarının yekunu olan bu əsər Nizami şəxsiyyətinin və ədəbi irsinin mübahisəli məqamlarının öyrənilməsi baxımından diqqəti çəkir. Nizaminin anadan olmasının 800 illiyi münasibətilə yazılmış və 1941-ci ildə tamamlanmış bu tədqiqat əsərinin nəfəri müəllifin özünün qeyd elədiyi kimi, müharibənin doğurduğu çətinliklər üzündən gecikmişdir.

Lakin əsərin nəşrinə qədərki on illik bir dövrdə müəllif tədqiqat üzərində işini davam etdirmiş, onu təkmilləşdirmiş, dolğunlaşdırmış, yeni materiallar və sənədlərlə zənginləşdirmişdir. Həmin illərdə Nizami haqqında yazılan yeni tədqiqatlar əsərə cəlb edilmişdir. Bundan əlavə, «Nizamidən çevirmələr» bölməsi də tədqiqat üzərində iş prosesində ortaya çıxmışdır.

Maraqlıdır ki, 1928-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Qafqazya türkləri» əsərinin Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə həsr olunmuş qisminə, müəllif Nizami haqqında danışarkən onun fars dilində yazdığını, Gəncədə doğulmasının ehtimal olduğunu, milli mənsubiyyətinin mübahisə doğurduğunu qeyd etmişdir. Lakin sonralar Məhəmməd Əmin bəyin Şərq mədəniyyəti tarixi ilə bağlı araşdırmaları və Avropa şərqşünaslarının əsərləri ilə dərindən tanışlığı onda Nizami fenomeninə yenidən qayıdış ehtiyacı doğurmuşdur.

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasında hər şeydən əvvəl, Nizaminin türklüyü ilə bağlı məqamların açıqlanmasına çalışılmışdır. Ədib hələ 1949-cu ildə Ankarada nəşr olunmuş «Azərbaycan kultür gələnləri» kitabında Nizaminin türklüyünü sübut etmək üçün onu fars şairi Firdovsi ilə müqayisə edərək yazırdı: «Nizami Firdovsi tipində bir fars milliyyətçiliyinə yabançıdır; mövzuları və təfəkkürü etibarlı ilə bir türkdür. O, bütün yaxşıqları, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz və istiarəsiylə zikr edir. Ədalətli dövlət ideali onun nəzərində türk dövlətidir».

«Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasında isə müəllif şairin zəngin yaradıcılıq yolunun təhlili fonunda onun yalnız milliyyətçə deyil, əsərlərinin məzmunu-mahiyyətilə türklüyünü sübuta yetirmiş və belə doğru qənaətə gəlmişdir ki, yalnız dil faktoru ruhən türklüklə bağlı olan Nizami sənətini fars mədəniyyətinə daxil etmək üçün əsas ola bilməz. Qənaətlərinin doğruluğunu əsaslandırmaq üçün dünya ədəbiyyatının analoji məqamlarına diqqət yetirən tədqiqatçı bəzi hind yazıçılarının ingilis, finlərin bir çox klassiklərinin isveçrə dilində yazdıqları halda, öz milli ədəbiyyat tarixlərinin faktoru kimi dəyərləndirildiyini xatırlatmışdır.

Tədqiqatçı həmçinin Nizaminin Qum şəhərindən olduğunu iddia edən iranşünas alimləri, o cümlədən İranda şairin külliyyatını nəşr etdirmiş olan Vəhid Dəstgirdini kəskin tənqid etmişdir. O, Nizami əsərlərinin əski nüsxələrinin surətini monoqrafiyasının sonunda verməklə şairin Qum şəhərindən olması ilə bağlı misraların sonrakı dövrün mirzələri tərəfindən əlavə edildiyini üzə çıxarmışdır.

Tədqiqatçı nizamişünaslığın o zamana qədər diqqət yetirmədiyi bir məsələyə – «Nizamidə rusluq» mövzusunda toxunmuş, şairin yaradıcılığının ruslar əleyhinə məqamlarını qabartmış, onun əsərlərindən seçdiyi və sovet nəşrlərinin redaktəsində ixtisar olunmuş misraları təhlilə cəlb etməklə fikirlərini açıqlamışdır. Tədqiqatçı «Yeddi gözəl» poeməsindəki slavyan gözəlinin nağılında sarayın qırmızı rəngdə təsvir olunmasını rusluq və qan anlayışlarının eyniyyət təşkil etməsi kimi mənalandırmışdır.

Monoqrafiyada Nizami və Qafqaz, Nizaminin qadın obrazları, Nizamidə dövlət və ədalətli hökmdar ideali və s. kimi ictimai məzmun daşıyan məsələlərə geniş yer verilmişdir. Tədqiqatçı təhlil etdiyi problemləri gümünüzlə əlaqələndirmiş, Nizami mösuzularının əbədiliyini yaşadığımız dünyanın sosial-siyasi qayğıları ilə bağlılığında görmüşdür.

O, «Xəmsə»yə daxil olan əsərləri xronoloji ardıcılıqla təhlil etməklə onların fərqli və ümumi cəhətlərini aşkara çıxar-

mış, beləliklə şairi yaradıcılığının ideya-məfkurəvi təkamülünə görə qiymətləndirə bilmişdir.

Müəllifin müasir ədəbi prosesin təhlilə həsr olunmuş “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri ilk dəfə 1936-cı ildə Berlində türkçə çap olunmuş, bunun ardınca rus dilinə çevrilərək iki il sonra Parisdə də işıq üzü görmüşdür. Sonralar tənqidçi əsər üzərində işini davam etdirmiş, tədqiqatını yeni mənbələr əsasında xeyli zənginləşdirmişdir.

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərinin son, kamil variantı 1951-ci ildə Ankarada nəşr olunmuşdur. Lakin bununla da müəllif əsər üzərində öz işini bitmiş hesab etməmişdir. Ədibin mühafizə olunan sənədləri içərisində müasir ədəbiyyatımızın tədqiqi ilə bağlı pərakəndə əlyazmaları vardır. Bu əlyazmaları tədqiqatçının imkan daxilində əldə edə bildiyi əsərlərin təhlili ilə bağlı qeydlərdən ibarətdir. Görünür, müəllif əsərin material qıtlığı ilə bağlı çatışmazlıqlarını doldurmaq və yeni mənbələri tədqiqata cəlb etmək fikrində olmuşdur.

“Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” Cümhuriyyət illərinin təsviri ilə başlayır. Həmin dövrü tariximizin ən həyəcanlı günləri kimi təqdim edən müəllif “ədəbiyyatın da bu həyəcana tərcüman olduğunu” qeyd etmiş, istiqlal mövzusu ilə bağlı şair Əliyusifin və Əhməd Cavadın şeirlərindən nümunələr vermişdir. Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçının Əhməd Cavadın “Nədən yarandı” şeirinin 28 may – İstiqlal günü münasibətilə yazıldığını göstərməsi yanlışdır. Daha əvvəl yaranmış bu şeirin istiqlal bayramı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Əhməd Cavad və M.Ə.Rəsulzadə mövzusu ilə bağlı digər yanlış bir faktın da aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Əhməd Cavad irsinin tədqiqatçılarından biri, filologiya elmləri doktoru Əli Səlahəddin guya Məhəmməd Əmin bəyin Əhməd Cavadı oğulluğa götürmüş olduğunu qeyd edir. Əslində bu fakt tarixi həqiqətə uyğun deyildir. M.Ə.Rəsulzadənin «Əsrimizin Siyavuşu» əsərində türk münəvvərlərinin Azərbaycan yazıçılarını oğulluğa götürməsi ilə bağlı məqamlar vardır. Burada Əbdülhəq Hamidin Hüseyn Cavid, Namiq Kamalın Məhəmməd

Hadini, Məhəmməd Əminin isə Əhməd Cavadı oğulluğa götürməsi qeyd olunur. Aydın məsələdir ki, Türkiyə-Azərbaycan mənəvi əlaqələrindən söhbət gedirsə, burada Əhməd Cavadın mənəvi atası kimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyil, türk şairi Məhəmməd Əmin Yurdaqul nəzərdə tutulmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”nda Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun və başqa klassiklərin yaradıcılığı təhlil olunmuşdur. Sovet ədəbi tənqidinin ənənəvi tədqiqatlarından fərqli olaraq bu əsərdə adı çəkilən müəlliflərin yaradıcılığının dövrlə, mühitlə müxalif, bəzi məqamlarına diqqət yetirilmişdir. Azərbaycanda qurulan sovet hakimiyyətinin ədəbiyyatın inkişafına göstərdiyi mənfi təsiri M.Ə.Rəsulzadə belə səciyyələndirirdi: “Sovet istilasını ədəbiyyatın maneəsiz irəliləməsi üçün əngəllər doğurdu. Milli ruha yabançı olan kommunist hökuməti formaca milli ədəbiyyata əvvəlcə təhəmmül göstərdisə də, məlum olduğu üzrə, ona beynəlmilləl sosialist məzmunu verməyə çalışdı. Fəqət sovet işğal hökuməti milli Azərbaycan ruhunu çürütmək və burada proletkult deyilən bir kultür yaratmaq haqqında sərf etdiyi əməklərində müvəffəq ola bilmir. Bu iş üçün o gərəklili ünsürlərə malik deyildi. Ədəbiyyat əski ustaların əlində idi”.

M.Ə.Rəsulzadənin “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində ayrı-ayrı klassiklərin yaradıcılığına münasibəti mühacirət ədəbi tənqidinin mövqə və konsepsiyasını açıqlayır. Tənqidçi Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” pyesini “cəmiyyət ana köklərindən uzaqlaşdırmaq istəyənlərə etiraz ruhuna görə”, Süleyman Sani Axundzadənin “Laçın yuvası” dramını isə “inqilabın məqsəd kimi deyil, vasitə kimi göstərildiyinə” görə təqdir edirdi.

Əsərdə Hüseyn Cavidin yaradıcılığına xüsusi məhəbbətlə yanaşılmalıdır. Müəllif dramaturqun “Topal Teymur”, “Peyğəmbər”, «İblis» və «Səyavuş» pyeslərinin təhlili fonunda onun yaradıcılığına xas olan bir ümumiliyi – müəllifin bu günün həqiqətini deyə bilmək üçün tarixin qoynuna sığınması

doğru müşahidə etmişdir. Məhəmməd Əmin bəy sovet cəmiyyətində “sənətkarlarımızın hansı formalarda öz fikirlərini söyləmək imkanı tapdıqlarını” sübut üçün Hüseyn Cavidin əsərlərini nümunə göstərir. Cavid müasir həyatın nəbzini tuta bilməməkdə təqsirləndirən sovet tənqidçilərindən fərqli olaraq o, müəllifin tarixi və bəşəri mövzulara müraciətini məqsədyönlü hesab edirdi. Ədib “Topal Teymur” pyesini türk tarixini səhnəyə gətirməklə “milliyyət” hissini təbliğ eləyən bir əsər kimi qiymətləndirirdi. Müəllifin fikrincə, ideyaca müasir olan “Peyğəmbər”, “İblis” və “Səyavuş” faciələrində isə dolayısı ilə “hürriyyət”, “türkcülük”, “yurdsevərlik” qayəsi təblip edilmişdir.

Məhəmməd Əmin bəyin “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı da nisbətən geniş təhlil olunmuşdur. Tənqidçi Cəfər Cabbarlınu kollektivizm ruhunu mənimsəmiş bir sənətkar kimi qiymətləndirən sovet tənqidçilərinin əksinə olaraq, onun mövzuları və yaradıcılığının ruhu etibarlı ilə fərdiyyətçi mövqə tutduğunu göstərmişdir. Cəfər Cabbarlının bənzərsiz yaradıcılıq dünyasına malik olduğunu açıqlayan Məhəmməd Əmin bəy “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”nda onun “Oktay Eloğlu” pyesindən sovet senzurasının ixtisar elədiyi “rədd olsun ingilislərin Hindistandakı, osmanlıların Hicazdakı, rusların da Azərbaycandakı ağıllıqları” – məqamına diqqət yetirməklə müəllifin mövqeyini əks etdirmişdir. Tənqidçinin “Od gəlini” tarixi faciəsinini təhlil yozumu da maraqlıdır. Onun fikrincə, bu əsərdə “ərəb” ifadəsi “rus”, “islam” ifadəsi isə “kommunizm” anlamında düşünülmüşdür. Və əsərin mahiyyətini anlamaq, dramaturqun hansı ideala xidmət etdiyini aşkarlamaq üçün bu yöndən dəyərləndirmək lazımdır.

Ədib Əhməd Cavadın “Kür”, “Göy-göl” şeirlərində Azərbaycan təbiətinin mənzərələrinin rəmzləşdirilməsini, Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesində dolayısı ilə “Azərbaycan vətənpərvərliyinə rəvac verilməsini” ədəbiyyatın sərt siyasi qadağalara müqaviməti kimi qiymətləndirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin «Ədəbi bir hadisə» adlı məqaləsi Azərbaycanın Güneyində yaşayıb-yaratmış Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» əsərinin təhlilinə həsr olunmuş ilk tədqiqatlardan biridir. Poemanı Şəhriyarın türkcə ilk qələm təcrübəsi kimi dəyərləndirən tənqidçi daha çox dil faktoru üzərində dayanmış, onu əsasən bu baxımdan səciyyələndirmişdir. Məhəmməd Əmin bəy ustad Şəhriyardan Azərbaycan şairi kimi deyil, Azərbaycan türk dilinin şairi kimi bəhs etmişdir. Lakin əsərin əhəmiyyətini yalnız ana dilində yazılması ilə məhdudlaşdırmayan tədqiqatçı onun məzmunca da təkrarsızlığını, «ədəbi baxımdan böyük bir hadisənin əsasını qoyduğunu» qeyd etmişdir.

Azərbaycan tarixində müstəsna xidmətləri olan, xalqımızın ölümsüz lideri M.Ə.Rəsulzadə irsinin yeni təfəkkür işığında, ciddi və sistemli şəkildə araşdırılması bu günün elmi-nəzəri fikri qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir.

*Захида Ализаде
доктор исторических наук по философии*

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОБСТАНОВКА НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ ПОСЛЕ ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 ГОДА И СОЗДАНИЕ НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ В РЕГИОНЕ

Тяжелые военные поражения русской армии на фронтах первой мировой войны (1914-1918 гг.) сопровождавшиеся огромными людскими потерями, хозяйственная разруха и голод, а также усиление национального гнета внутри страны к началу 1917 года до крайности обострили кризисную ситуацию в Российской империи.

Попытки царизма предотвратить неминуемый социально-политический взрыв потерпели неудачу, и в феврале 1917 года в результате относительно быстрой и безболезненной революции было окончательно покончено с самодержавием в России. Характерно, что даже наиболее преданные сторо нники царизма, понимая его обреченность, не предприняли решительных шагов для его спасения. Вся власть в стране перешла к сформированному 2 марта 1917 года Временному правительству.

В обращении к гражданам России от 6 марта 1917 года Временное правительство обещало осуществить полную и немедленную амнистию по всем политическим и религиозным делам, ввести свободу слова, печати, союзов, собраний и стачек, отменить все сословные, вероисповедные и национальные ограничения, приступить к подготовке созыва Учредительного собрания на началах всеобщего, равного, тайного и прямого голосования, которое должно было установить форму правления в стране и принять ее новую конституцию (1).

Однако, очень скоро выяснилось, что Временное правительство не ставит перед собой задачу кардинального

решения первоочередных проблем страны, в том числе в национальной сфере. Не собираясь ликвидировать национальный гнет в России, новое правительство тормозило проведение в жизнь даже минимальных требований угнетенных наций, опасаясь, что развитие национальных движений приведет к распаду государства и к гибели революции. Поэтому неслучайно, что решение национального вопроса, как и других жизненно важных проблем страны, откладывались до созыва Учредительного собрания.

Лишь под давлением национально-освободительного движения Временное правительство вынуждено было 20 марта 1917 года принять постановление «Об отмене вероисповедных и национальных ограничений». Этим постановлением отменялись все национальные и религиозные ограничения относительно выбора места жительства, передвижения, приобретения собственности и т.д. Одновременно упразднялись все ограничения для представителей национальных и религиозных меньшинств при поступлении в учебные заведения и на государственную службу, разрешалось употребление национальных языков, но только в делопроизводстве частных обществ, при преподавании в частных учебных заведениях и при введении торговых книг (2). В постановлении ничего не говорилось о возможности употребления национальных языков в государственных учреждениях или учебных заведениях, в нем не было ни слова об идее автономии и самоопределении народов России.

Таким образом, национальная политика Временного правительства оказалась в непримиримом противоречии с устремлениями угнетенных народов империи, которые в тот период добивались национальной автономии и прав на самостоятельное решение собственных национальных проблем. Тем не менее, с победой Февральской революции в стране создались более благоприятные условия для

развития национальных движений, в том числе на Южном Кавказе.

Однако ситуация на Южном Кавказе осложнялась и явным ослаблением властных структур в регионе после Февральской революции. Правда, во избежание вакуума власти в регионе 9 марта 1917 года по решению Временного правительства наместничество на Кавказе было упразднено, и в целях «установления нового порядка и устройства Закавказского края» был образован Особый Закавказский комитет (ОЗАКОМ), в состав которого вошли члены IV Государственной думы: Б.Харламов (председатель), М.Пападжанов, М.Ю.Джафаров, А.Чхенкели и К.Абашидзе (3).

ОЗАКОМ подчинялся непосредственно Временному правительству и был уполномочен вести все гражданские дела на Южном Кавказе. Этот орган не имел законодательных полномочий и был своего рода коллективным наместником. Но по сравнению с институтом наместничества, ОЗАКОМ был гораздо слабее и не пользовался особым авторитетом среди населения.

Хотя ради справедливости следует отметить, что ОЗАКОМ и не ставил перед собой серьезных задач. Так, согласно воззванию этого органа от 12 апреля 1917 года, «вопросы общегосударственного значения – национальный, церковный, аграрный и рабочий – могли получить окончательное разрешение лишь в Учредительном собрании» (4).

ОЗАКОМ лишь намеревался в ближайшем будущем обеспечить осуществление свободы совести, внедрить в крае систему земства, реорганизовать городское самоуправление, и т.д. (4). Однако, ОЗАКОМ не выполнил даже эти минимальные обещания.

ОЗАКОМ был настолько слаб, что фактически Южный Кавказ был предоставлен самому себе. В определенной степени это было обусловлено тем обстоятельством,

что этому органу приходилось выдержать острую конкуренцию более влиятельных структур, также претендовавших на верховную власть в регионе. Так, если после Февральской революции Временному правительству в общероссийском масштабе приходилось конкурировать с Советами рабочих, крестьянских и солдатских депутатов, то ситуация на Южном Кавказе в этом отношении была еще более запутанной и сложной.

Дело в том, что наряду с ОЗАКОМ-ом и Советами, на Южном Кавказе действовали различные национальные комитеты, которые и владели реальной ситуацией на местах, пользуясь непререкаемым авторитетом среди представителей своей национальности. В этом отношении ОЗАКОМу приходилось защищать свои властные полномочия как от посягательств Советов, так и национальных комитетов. И самое главное, в этой борьбе за властные полномочия в регионе успех был явно не на стороне ОЗАКОМа.

Для обсуждения сложившейся после октябрьского переворота ситуации в регионе 11 ноября 1917 года в Тифлисе состоялось совещание представителей всех политических партий, национальных и общественных организация Южного Кавказе. Участники совещания почти единодушно отказались признать новую большевистскую власть и приняли решение о создании новой исполнительной структуры края (5). Лишь большевики выступили против данного решения. Но это не помешало представителям трех основных национальностей края – азербайджанцам, грузинам и армянам 15 ноября 1917 года сформировать Закавказских комиссариат, который был объявлен временным органом власти на Южном Кавказе до созыва Учредительного собрания.

Как известно, выборы в Учредительное собрание были назначены Временным правительством на 12 (25) ноября 1917 г. После прихода к власти, большевики,

учитывая большую популярность идеи Учредительного собрания среди народных масс, не осмелились отменить эти выборы. Но при этом они предупредили, что «поддержат Учредительное собрание только в том случае, если оно начнет проводить в жизнь социальную программу Советов, а не борьбу за власть» (6).

Однако, выборы в Учредительное собрание завершились сокрушительным поражением большевиков, которые смогли собрать лишь 23,9% голосов избирателей (1). Это и предопределило судьбу Учредительного собрания. Тем более, что уже первое заседание Учредительного собрания, открывшееся 5 января 1918 г. в Петрограде, продемонстрировало нежелание этого органа следовать большевистским указаниям. И в ночь с 6 на 7 января 1918 г. Всероссийский ЦИК принял декрет о роспуске Учредительного собрания.

Вслед за этим, 12 января 1918 г. Закавказский комиссариат, обсудив на своем заседании вопрос о политическом Учредительного собрания, принял решение о созыве Закавказского Сейма, который выполнял бы функции законодательного органа – парламента края.

Сейм должен был сконструирован из депутатов, избранных от Южного Кавказа в Учредительное собрание. В соответствии с полученными голосами в выборах во Всероссийское Учредительное собрание, места в Сейме между различными политическими партиями распределились следующим образом: грузинские меньшевики получили – 32, кадеты – 1, эсеры – 5, дашнаки 27, большевики 4, грузинские федералисты – 1, грузинские национал-демократы – 1, мусаватисты – 30, «Гуммет» (меньшевики) – 4, «Мусульманский социалистический блок» - 7, «Иттихад» - 3 места (7). Таким образом, азербайджанские политические партии имели в Закавказском Сейме, в общей сложности, 44 места.

Первое заседание Закавказского Сейма открылось 10 (23) февраля 1918 г в Тифлисе. И уже первые дни деятельности Сейма продемонстрировали наличие серьезных расхождений в позициях трех основных фракций – азербайджанской, грузинской и армянской в отношении главных проблем (заключение мирного соглашения с Турцией, национальный и аграрный вопросы и т.д.), стоящих перед этим органом.

Например, в таком важнейшем вопросе, как определение полномочий, целей и задач Сейма, азербайджанцы и армяне придерживались диаметрально противоположных позиций. Азербайджанцы считали, что «Закавказский Сейм является Учредительным собранием, и как Учредительное собрание должен заниматься выработкой конституции Закавказья и определением функций отдельных территориальных единиц» (8). Азербайджанская фракция не без основания предполагала, что принятие этих предложений значительно ускорит процесс децентрализации, ослабив, тем самым, узы, связывающие Южный Кавказ с Россией.

Но именно в этом абсолютно не были заинтересованы дашнаки, продолжающиеся рассматривать Россию в качестве своего основного стратегического союзника.

Более того, и так весьма натянутые отношения между азербайджанцами и армянами, после создания Сейма еще больше обострились. Это было обусловлено тем, что воспользовавшись поддержкой грузинской фракции Сейма, армяне развернули настоящую этническую чистку на азербайджанских территориях.

Так, в середине февраля 1917 года начались армяно-азербайджанские столкновения в Эриванской губернии и в самом городе Эривани, спровоцированные дашнаками. В результате этих столкновений пострадало, в основном, мирное азербайджанское население, против которого, по распоряжению командующего правительственными войсками в Эриванской губернии полковника Пирумова и

комиссара Дро, были брошены регулярные армянские воинские части.

Только в период с 17 по 21 февраля 1918 года армянские части, используя артиллерию, стерли с лица земли в Эриванской губернии 21 азербайджанских сел (9). В целом же, в период с начала 1917 года по март 1918 г. в Эриванской губернии было разграблено или уничтожено 197 азербайджанских сел (10).

Следует отметить, что в этот период подобные бесчинства в отношении азербайджанцев происходили не только в Эриванской губернии, но и на территории Зангезаура и Карабаха. В течение 1917 года нападению армянских банд в Зангезурском уезде подверглись – 109, а в Карабахе – 157 азербайджанских сел, в результате чего эти села были частично или полностью разрушены (11).

Азербайджанские фракции Сейма рассматривали эриванские события логичным итогом пренебрежительного отношения сначала ОЗАКОМа, а затем и Закавказского комиссариата к защите жизни и имущества азербайджанского населения края. Следствием подобного пренебрежения интересам азербайджанцев стало то, что в Эриванской губернии власть была сосредоточена в руках исключительно армян, а азербайджанцы были практически полностью отстранены от участия в управлении губернией, хотя и составляли значительную часть населения губернии.

И закрепившись в Эриванском уезде, армяне хотели использовать эти земли в качестве плацдарма для дальнейшей экспансии в нахичеванском направлении. Ведь, как впоследствии признавался один из лидеров «Дашнакцутюн» О. Качазнуни, «Армения не могла бы существовать без татарской (азербайджанской – З.А.) Шарур-Нахчивани» (12).

В этом контексте истинная цель организаторов карательной акции в Эриванской губернии, несомненно, заключалась в выживании азербайджанцев с их исконных

земель, с последующей их колонизацией армянами, накануне национально-территориального размежевания народов Южного Кавказа. Неудивительно, что даже после прекращения столкновений, азербайджанцам не разрешали возвращаться в свои родные очаги в Эриванском уезде. На соответствующую просьбу азербайджанцев Дро категорично ответил: «Нет этого быть не может, сюда могут переселяться только армяне» (13).

Интересно отметить, что в ходе прений по эриванским событиям в Сейме выявились факты тесной связи и координации действий между членами «Дашнакцутюн» и С.Г. Шаумяном в борьбе против азербайджанцев.

Грузинские меньшевики фактически поддержали позицию дашнаков в отношении эриванских событий и по этой причине, Закавказский Сейм так и не принял действенных мер против истинных виновников этой трагедии. Не увенчались успехом и попытки азербайджанской фракции добиться расформирования армянских частей, участвовавших в погромах азербайджанских деревень Эриванской губернии, а также снятия «комиссара Дро и именуемого себя главнокомандующим войсками Эриванской губернии полковника Пирумова от занимаемой должности до выяснения результатов работ следственной комиссии» (13).

Подобная позиция Сейма по эриванским событиям лишь еще больше усилила подозрительность и недоверие в отношениях между тремя фракциями. К тому же, фактическое бездействие грузино-армянского большинства Сейма в отношении азербайджанских погромов в Эриванской губернии сыграло немалую роль в провоцировании мартовских событий 1918 года в Баку, поскольку большевистские лидеры Бакинского Совета и дашнаки поняли, что в случае развязывания конфликта против азербайджанцев в Баку, Тифлис не будет

вмешиваться в эти события. И как продемонстрировали дальнейшие события, они были абсолютно правы.

Мартовские события 1918 г., приведшие только в Баку к гибели более 10 тысяч ни в чем не повинных мирных азербайджанцев, являются одной из самых страшных и трагических страниц новейшей азербайджанской истории. К сожалению, на протяжении десятилетий эти события в советской историографии преподносились как спровоцированная якобы мусаватистами гражданская война, победа в которой еще больше укрепила Советскую власть в Баку (14).

Однако, за последнее время мартовские события 1918 года в Баку достаточно подробно и самое главное, объективно освещены в отечественной историографии (15).

Напомним, что в этот период национальные силы выступали за предоставление национально-территориальной автономии Азербайджану, что было абсолютно неприемлемым как для дашнаков, так и для большевистского руководства. Неслучайно, что С.Г.Шаумян это вполне естественное требование интерпретировал как «мечту азербайджанских националистов» сделать Баку «столицей Азербайджанского ханства» (16). Как видно, священное для каждого народа стремление к национальному освобождению лидер кавказских большевиков считал проявлением национализма, и такая позиция не могла не привести к трагедии.

В трагические мартовские дни 1918 года дашнакские отряды фактически вели целенаправленное уничтожение мирного азербайджанского населения Баку. Причем, в зверствах над мирными азербайджанцами активное участие принимали не только армянские формирования, но и регулярные части Красной Армии. Достаточно отметить, что в это время начальником штаба Красной Армии в Баку являлся полковник бывшей царской армии, член партии «Дашнакцутюн» - З.Аветисян. Другой представитель

дашнакской партии, печаленно знаменитый своими зверствами над азербайджанским населением Амазасп командовал 3-й бригадой Красной Армии (17).

Резня арзербайджанцев в Баку продолжалась три дня, в течение которых в городе творились невиданные ужасы. Убийства и грабежи мирных азербайджанцев в городе со стороны большевистско-дашнакских частей не прекращались даже после принятия ультиматума, предъявленного большевистскими лидерами партии «Мусават» и другими азербайджанскими национальными организациями.

Хотя в результате мартовских событий дашнаки временно укрепили свои позиции в Баку, но победа, одержанная ими, в конечном итоге, оказалась пирровой. Армянам и их союзникам в лице большевиков так и не удалось достичь своей стратегической цели – обезглавить и разгромить Азербайджанской национальное движение, поскольку основные силы национального движения, находящиеся в регионах Азербайджана, не пострадали.

Более того, мартовские события значительно укрепили социальную базу национальных сил и привели к усилению консолидационных процессов в Азербайджанском национальном движении. Оказавшись перед лицом общей угрозы национальному существованию, азербайджанские депутаты Сейма из различных партийных фракций выступили единым фронтом и, начиная с этого момента идея национальной независимости стала основной целью политических сил Азербайджана.

Тем более, что ход мирных переговоров между Закавказским Сеймом и Турцией раскрыл всю глубину противоречий между народами Южного Кавказа и несоответствие их национальных интересов. В этом отношении острые политические разногласия имелись не только между азербайджанцами и армяно-грузинским большинством Сейма, но и между армянами и грузинами. В

частности, грузины были заинтересованы, прежде всего, в сохранении Батума и Аджарии. Для достижения этой цели они готовы были уступить туркам Карс и Ардаган. В свою очередь, армяне, ради спасения Карса, готовы были сделать большие уступки туркам в Аджарии.

В этой ситуации уже всем было очевидно, что дни Закавказского Сейма сочтены. В этот период Сейм полностью потерял контроль над ситуацией, и важнейшие политические события в жизни Южного Кавказа происходили за его пределами. Как отмечал один из очевидцев тех событий, «представительное учреждение – Сейм почти замер, заглох, не отражая в своих стенах ничего, что происходило вне его стен, и это в самый бурный, в самый мучительный период закавказской действительности...

Безусловно, проблемы между тремя народами Южного Кавказа, были обусловлены множеством факторов исторического, политического, экономического и психологического характера. И в экстремальных условиях того периода их устранение не представлялось возможным. Более того, они имели тенденцию к обострению, в чем немалую роль сыграли и внешние факторы, в частности, острое соперничество ведущих государств мира за влияние в регионе. При этом каждое из этих государств делало ставку на политические силы одной из наций Южного Кавказа.

В конечном итоге, это привело к тому, что грузины заняли прогерманскую позицию, армяне остались верны своей пророссийской ориентации, а азербайджанцы склонились к Турции. К тому же, отсутствие более или менее налаженных государственных структур привело Южный Кавказ в состояние анархии.

Отсутствие единой сплачивающей цели и непреодолимые разногласия между народами Южного Кавказа по основным проблемам внутренней и внешней политики сделали, по существу, невозможным их совместное

существование в рамках единого государства. Объективные факторы, разъединяющие закавказские народы в тот момент оказались намного сильнее факторов их объединяющих. В этих условиях самороспуск 26 мая 1918 года Закавказского Сейма стал лишь констатацией этого исторического факта. Армяне были единственной силой, которая до последнего воспротивилась роспуску Сейма.

Но после роспуска Закавказского Сейма, и провозглашения независимости Грузии и Азербайджана, армянам не оставалось иного пути, как также объявить о независимости Армении. Таким образом, в конце мая 1918 года на Южном Кавказе появились три независимые государства – Грузия, Азербайджан и Армения, которая была провозглашена на исконно азербайджанских землях, столицей этого государства стал древний азербайджанский город – Эривань.

Литература

1. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку, 1998, с.55.
2. Вестник Временного правительства, 1917, 22 марта.
3. Nəsnov J. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920-ci illər. Bakı, 1993, с.30.
4. Сеф С.Е. Революция 1917 года в Закавказье. Документы и материалы. Тифлис, 1927, с.81.
5. Беленький С. И Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий). Баку, 1927, с.201.
6. Известия Бакинского Совета, 1918, 3 ноября.
7. Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Тифлис, 1919, 19 февраля, 1918 г., с.6.
8. Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Тифлис, 1919, 20 февраля 1918 г., с.27-28.
9. Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Тифлис, 1919, 7 марта, 1918 г., с.5.
10. ГААР, ф.28, оп.1, ед.хр.185, л.7.
11. ГААР, ф.970, оп.1, ед.хр.253, лл.10, 18-19.
12. Качазнуни Ов. Указ.раб., с.18.

13. Закавказский Сейм. Стенографический отчет. Тифлис, 1919, 7 марта 1918 г., с.12

14. См.: Токаржевский Е.А., Исаев З.М. Критика советологической концепции истории социалистической революции в Азербайджане – Революция и народы России: полемика с западными историками. М., 1989, с.165.

15. Балаев А.Г. Март 1918 г.: правда и вымыслы. Известия АН Азербайджана. Серия истории, философии и права, 1990, №1, с.93-98; İsgəndərov A. 1918-ci ilin mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı, 1997; Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918-ci illər). Bakı, 1996.

16. Шаумян С.Г. Избранные произведения. Т.II. М., 1978, с.257.

17. Ратгаузер Я. Указ. раб., с.194.

*Əziz Boran Orduxan oğlu
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

CÜMHURİYYƏT PARLAMENTİ VƏ QAÇQINLAR MƏSƏLƏSİ (1920-Cİ İL 05-08 YANVAR İCLASLARININ PROTOKOLLARI ƏSASINDA)

1917-1918-ci illərdə bolşevik-daşnak ittifaqının qədarlığı nəticəsində yüz minlərlə azərbaycanlı öldürülmüş, evçşikləri dağıdılmış, doğma ocaqlarından qovularaq didərgin salınmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri fəlakətli həddə çatan qaçqınlar məsələsi olmuşdur. Bu problemlə dövlət və hökumət orqanları fəaliyyət göstərdiyi müddətdə müntəzəm və müxtəlif formalarda məşğul olmuşdur.

Qaçqınlar məsələsini həll etməyə çalışan, onlara hər cür yardım göstərməklə vəziyyətlərini yaxşılaşdırmağa səy edən dövlət orqanlarından biri də Parlament olmuşdur. 7 dekabr 1918-ci ildən 27 aprel 1920-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş Parlament dəfələrlə xalqımız üçün çox ağırlı olan qaçqınlar məsələsini müzakirə etmiş, onların əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılması, vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması sahəsində konkret qərarlar qəbul etmiş, onun yerinə yetirilməsinə nəzarət etmişdir.

Cümhuriyyət parlamentinin belə iclaslarından biri də 05 (1; 2; 3, 681) və 08 yanvar (4;3, 696-700) 1920-ci ildə olmuşdur. 05 yanvar 1920-ci ildə parlamentin yüz on dördüncü iclasında parlamentin rəisi (o dövürkü sənədlərdə məhz belə yazılıb) yəni iclası aparan sədr Həsən bəy Ağayev deputatlarla müzakirə edilərək məsələlər barədə məlumat verib bildirir ki, gündəlikdə 9 məsələ var. 2-ci məsələ "Qayət dərəcədə möhtac qaçqınların cümhuriyyətin məskun köylərində yerləşdirilməsi, onların toxumçuluq taxıl tədarükü üçün smetadan xaric ümürü-xeyriyyə nəzarətinə 21 mln.rublə buraxılması haqqında" qanun

layihəsidir. O, məruzəçinin Mustafa bəy Vəkilov olduğunu söyləyir.

Qeyd edək ki, bu məsələ ilə dəfə parlamentin 25 dekabr 1919-cu ildə keçirilən yüz onuncu iclasında qaldırılmışdır və gündəlikdə yeddinci məsələ olmuşdur (1, 1-12; 3, 652-653). Lakin həmin gün müzakirə olunan məsələlər çox olduğundan bu qanun layihəsinə baxılmamışdır. Təəssüf ki, bu vacib məsələ 29 dekabr 1919-cu ildə parlamentin yüz on birinci iclasının gündəliyinə salınsa da müzakirə olunan qanun layihələrinin çoxluğu ucbatından baxılmamış qalmışdı (1, 4-28; 3, 662-679). Bu səbəbdən qanun layihəsi parlamentin 5 yanvar 1920-ci ildə keçirilən iclasının gündəliyinə salınır. Lakin erməni milli şurasından və müsəlman sosialist blokundan olan deputatların mane olması səbəbindən bu iclasda da qanun layihəsini qəbul etmək mümkün olmur (bax: 1,2; 2, 8, 9, 11 yanvar; 3, 681-695). Parlamentin erməni fraksiyası adından çıxış edən Papyan bildirir ki, “2-ci sırada olan ümumi-xeyriyyə nəzarəti ixtiyarına buraxılacaq 21 milyon rüblə qanun layihəsi onların fraksiyalarına gəlmədiyi üçün və o qanun layihəsi ilə əşinə olmadıqları üçün bu günün ruzmameyi-müzakirətindən xaric edilsin” (3, 682). Əslində isə bu erməni deputatı xislətinə uyğun olaraq yalan danışır və ondan sonra çıxış edənlər də bunu bildirmiş, onların əks məqsədlərini açıb göstərmişlər.

Bu cəhətdən erməni deputatdan sonra çıxış edən Əbuzər Rzayevin nitqi çox xarakterikdir. O, çıxışında bildirir ki, maliyyə-büdcə komissiyasında bu layihə müzakirə edilərkən erməni fraksiyasının nümayəndəsi də orada iştirak edirdi “bu nöqtəyi-nəzər ilə fraksiyasını iş bu qanun layihəsinə qeyri-aşkar dəlillər”. Ermənilər deyir ki, “onsuz da qaçqınların halı fənadır, layihəni təxirə ugratmaqla onların halını müşkülləşdiririk” (2, 9 yanvar; 3, 682). Məmməd Əmin Rəsulzadə də çıxışında qanun layihəsinin təcili müzakirə edilməsinin vacibliyini bildirmişdi (yənə orada). Maraqlıdır ki, sosialistlərin nümayəndəsi Aslan bəy Səfikürdski də ermənilərin mövqeyini müdafiə edib başqa məsələnin müzakirəsini təklif edir (bax: 3, 682-683). O, bildirir ki, “...Hər nə qədər qaçqın məsələsi vacib

bir məsələ isə parlamentin öz işi daha vacibdir. Qaçqınlara hökumət ixtiyarında olan 70 milyon paradan vermək olar. Ona görə birinci növbədə təftiş komissiyasının intixabına başlansın, sonra başqa məsələlərə baxılsın”.

İclasın sədri Həsən bəy Ağayev bildirir ki, bu qanun layihəsi olduğu üçün heç bir fraksiyaya göndərilməmişdir. Eyni zamanda nəticə qanun layihəsinin əleyhinə olanlar xatırladı ki, maliyyə büdcə komissiyası bu layihəni müzakirə edərək bütün fraksiyaların nümayəndələri orada olmuşdur. Bu səbəbdən bütün fraksiyalar bundan xəbərdardır. Sonra o, “növbədə olan layihə-qanuniyyə erməni fraksiyasına görmədiyi üçün növbədən götürülsün” təklifini səsə qoyur (3, 683).

Təklif səs çoxluğu ilə qəbul edilmir.

Digər məsələlər müzakirə edildikdən sonra parlamentin tənəffüsdən sonrakı iclasında növbə “nəhayət dərəcədə möhtac qaçqınları cümhuriyyətin məskun köylərində yerləşdirmək üçün ümumi-xeyriyyə nəzarəti ixtiyarına 21 milyon rüblə buraxılması haqqında” qanun layihəsinə çatdı (2, 11 yanvar; 3, 694). Mustafa bəy Vəkilov parlament üzvlərinə qanun layihəsi barədə izahat verərək bildirir ki, “Azərbaycanda 300 mindən ziyadə qaçqın var. bunların hepsi Ermənistanda qaçıb gələnlərdir, bunlar ümumiyyətlə iki yerə təslim edilib, bir hissəsi kənd yurdu dağılıb, adamları qırılıb qaçan əlsiz-ayaqsızlara, digər hissəsi də gələcək talandan və qətl-qarətdən qorxub qaçanlardır. Qaçqınlar əksəriyyəti ilə sərhəddə yaxın qəzalarda yaşayırlar.

Nəzarət onların bir hissəsinin, 16 min nəfərini Nuxa və Ərəş qəzalarında sakit etdirmək istəyir. Bu para ilə bu qaçqınlara toxumluq buğda tədarük ediləcəkdir” (2, 11 yanvar; 3, 694). “Hümmət” partiyasının nümayəndəsi Əliheydər Qarayev adətli üzrə demoqoji çıxış edərək belə qanun layihələri ilə qaçqın məsələsini həll etməyin imkansız olduğunu bildirir və söyləyir ki, “qaçqın məsələsi gərək qaçqınlar yurdlarından avara salan amilləri və səbəbləri tapsın. Ermənistan hökuməti ilə bu xüsusda müzakirəyə girişsin” (2, 11 yanvar; 3, 695). Sonra o problemin yaranma səbəbindən özünəməxsus şəkildə, cümhuriyyət hökumətini və Müsavat partiyasını günahkar

bilərək deyir: "...qaçqınları yaradan Ermənistanda Daşnaqsağan firqəsi, Azərbaycanda "Müsavat" firqəsirdi (yenə orada).

Yerdən Ə.Qarayevə kəskin etirazlar bildirildikdən o, fikrini "para buraxmaq ilə qaçqınların halı düzəlməz. Parlament və hökumət gərək erməni-müsəlman məsələsini həll etsinlər" deyərək yekunlaşdırır. Ona ilk cavabı "Müsavat" partiyasından olan Abbasqulu Kazımzadə verir və bildirir ki, "...Bu layihəni bəyənməyib tənqid edənlər, qaçqınların halını başqa cür düzəltmək istəyənlər, əgər həqiqətdə sözlərində doğru isələr o zaman, bir qanun layihəsi tərtib edib, parlamentə daxil etsinlər, quru tənqid etməklə bir şey olmaz" (2, 11 yanvar; 3, 695). Parlament üzvü Rza bəy Ağabəyov qaçqınların ümumi bəla olduğunu, onların heç də hamısının Zəngəzur və Ermənistandan olmadığını deyir. "1917-ci ilin bolşevik hökuməti zamanındakı hərc-mərclər və müharibələr Azərbaycanın daxilində bir çox kəndlərin dağılmasına səbəb olmuş, əhalisi də qaçqın olmuşdur". Sonra o, Şamaxı və respublikanın digər yerlərindəki dağıdılmış yerlərdən misal gətirib deyir: "...hər halda danışıqla bir olmaz" (yenə orada).

Sosialistlərin digər nümayəndəsi Hacı Kərim Saniyev Ə.Qarayevin çıxışına deputatların əksəriyyətinin mənfi yanaşdığını görüb partiyalarının qaçqınların faydasına buraxılacaq pulların heç bir zaman əleyhində olmadığını söyləyir və qeyd edir: "...biz istədiyimiz budur ki, qaçqınlar üçün buraxılan pullar onlara çatsın, nəinki məmurların cibinə girsin". Sonra natiq pulun o şərtlə buraxılmasına razı olacağını bildirir ki, "bu pul qaçqınlar öz yurdlarına göndərsinlər" (0, 1, vər.2; 2, 11 yanvar; 3, 695).Parlamentin sədri vaxtın gec olduğunu əsas gətirərək məsələnin müzakirəsini növbəti iclasa saxlamaq təklifini səsə qoyur. Əksəriyyəti bununla razılaşıır.

Beləliklə qanun layihəsinin müzakirəsi parlamentin 8 yanvar 1920-ci ildə Həsən bəy Ağayevin sədrliyi və Mehdi bəy Hacınskinin katibliyi ilə keçirilən yüz on beşinci iclasında davam etdirilir. Sədr ilk sözü Ağa Aşura verir. O, qaçqınlarla hökumət məmurları vasitəsi ilə yardım edilməsinin doğru olmaması səbəbi ilə bir neçə dəfə qanun layihəsinin qəbul

edilmədiyini bildirib göstərir ki, "Qaçqınlara müavinət yalnız yerli müəssisələr və camaat təşkilatı əlilə olmalıdır. İndiki layihədə həmçinin arzu olunan məqsəd nəzərdə tutulmamışdır, bu kərə biz bu layihəni qəbul etməyə məcburuq, lakin arzu edirdik ki, doğru bir əsas ilə bu paralar sərf edilə idi" (2, 13 yanvar; 3, 696). Deputat Hacı Hüseyn Əfəndizadə qaçqınların işinə dair beynəlxalq komissiyanın təşkil edilməməsindən, bu səbəbdən qaçqınlara lazımi müavinət verilməməsindən bəhs edib deyir ki, "...son zamanlarda alınan məlumatlara görə yenidən bir çox köylər dağıdılmışdır. Əhalisi ətrafa dağılıb, onlara təcili müavinət lazımdır". Sonra o, yerli təşkilatlar vasitəsi ilə qaçqınlara yardım edilməsi məsələsinə toxunub deyir: "...bəla burasındadır ki, yerli təşkilat yoxdur" (yenə orada).

Bu zaman Əliheydər Qarayev söz istəyir. Ancaq sədr iki dəfə danışdığı üçün ona söz vermir. Hökumət nümayəndəsi kimi Rüstəm xan Xoyskiyə söz verir. O, bildirir ki, bu qanun layihəsindən əsas məqsəd qaçqın məsələsini müəyyən qədər həll etmək, onları qaçqın halından xilas etməkdir. Sonra o, qaçqınların ağır vəziyyətindən, onların içərisində yayılan xəstəliklərdən, bunu aradan qaldırmaq üçün hökumətin gördüyü işlərdən bəhs edir. Natiq qaçqınları boş kəndlərdə yerləşdirmək, onlara yer və əkinəcək aləti, toxum və s. vermək istəmələrindən söz açıb bu layihənin əvvəlkilərdən fərqləndiyini bildirir. O, daha sonra yerli təşkilatların və ictimai müəssisələrin qaçqın işində iştirak etməməsi məsələsinə cavab verərək deyir ki, "bu böylə deyildir. Əksər yerli camaat xadimləri və camaat müəssisələri qaçqın işlərində çalışmışdır. Lakin bəzi qaçqın işinə qarışmaq istəyən adam olmamışdır". Sonra R.X.Xoyski deyir: "Əgər bu qanun layihəsi də qəbul edilməyib, geri göndərsə, o zaman bunu yenidən tərtib etmək, sonra hökumətə qəbul etdirmək və parlamentə idxal edib, maliyyə-büdcə komissiyasında baxmaq üçün bir vaxt istədiyindən qaçqınların fəna hallarının bir qədər də fəna olmasına səbəb olacaqdır". Bunun üçün də o bu qanun layihəsinin qəbul edilməsini xahiş edir (2, 13 yanvar, 3, 696-697).

“Müsavət” partiyasının üzvü Mirzə Sadiq Axundzadə çıxış edərək pulun ayrılmasının vacibliyindən, son zamanlarda Zəngəzurda baş verən hadisələrdə 38 kəndin dağıdılmasından, problemin böyük faciələrə gətirib çıxarmasından və bu səbəblərdən parlamentin qaçqınlar məsələsini həll etmək üçün daha ciddi çalışmalı olmasından bəhs etmişdir (3, 697).

Qasım bəy Camalbəyovun çıxışı daha çox qaçqınlara ayrılan vəsaitin onlara lazımı qədər çatdırılmamasına, bu işlərdə “xəyanətə” yol verilməsinə həsr edilmişdir. O, sonra qaçqınların sərhəddən buraxılması barədə sərəncam verildiyini eşidərək bunu təhqir etdiyini, İrəvan qaçqınlarına məmur edilən iki şəxsin sui-istifadədən, İrəvandan gələn qaçqınlara oradakı siyasi nümayəndəmiz bir adam qoşmamağından onların Tiflisdə sərəsəri kimi necə dolanmalarından bəhs edir. Natiq daha sonra qanun layihəsinə toxunaraq deyir: “...qaçqınların halı 21 milyon deyil, əgər yüz bir milyon verilsə, yenə düzəlməyəcəkdir. Çünki bu işdə məznun tutanlara, xəyanəti olanlara cəza verilmir” (2, 13 yanvar; 3, 698).

Muxtar Əfəndizadə hökumət nümayəndəsinin izahatının onu danışmağa məcbur etdiyini söyləyib, qaçqınların Ərəş və Nuxa qəzalarına yerləşdirmək planından bəhs edərək deyir: “...mən bu günlərdə Ərəş qəzasından gəlirəm. Qaçqınlar arasında, xəstəliklər var, onları öylə halda köylərə göndərilir. Hazırda, onlar üçün heç bir hazırlıq olmadığından onlar avara və sərgərdan qalırlar, sonra da ətrafa dağılırlar”. Bu səbəbləri əsas gətirərək o, əvvəlcədən hazırlıq görülməsini tələb edir. Daha sonra o bildirir: “...biz bilməliyik ki, bu 21 milyon kifayət edəcəkmi və ya artıqdır”. Bu səbəbdən natiq layihənin bir qədər təxirini və qaçqınların müqəddəratını bilmək istəyir (2, 13 yanvar; 3, 698).

Parlamentdə əsl tipik bolşevik təbliğatçısı qismində çıxış edənlərdən biri Səmədağa Ağamalı oğlu idi. Qaçqınlar get-gedə artmasından guya narahat olmuş kimi o deyir ki, “biz gərək burada açıqca onun səbəbini göstərək. Burada müsəlman qaçqınından, İrəvandan erməni qaçqınından bəhs edilir. Nə qədər yalançı millətpərəstlik var, bu qaçqın məsələsi ola-

caqdır”. Natiq təklif edir ki, “qaçqınların qarşısı alınsın. Nə buradan İrəvana qaçqın getsin, nə də İrəvandan buraya qaçqın gəlsin. Bu xüsusda diplomatik danışığa girişilməlidir, qaçqın nədən nəşət etdiyi meydana çıxsın. Bu xüsusda İrəvan hökumətinin fikri bilinməlidir. Qoy erməni demokratiyası da, türk demokratiyası da öz dost və düşmənlərini tanıсын”. Çıxışının sonunda o, “yaxın zamanlarda hökumət nümayəndəsi bu uğurla parlamentə məruzədə bulunmalıdır” söyləyir (2, 13 yanvar; 3, 698).

S.Ağamalı oğlundan sonra Cümhuriyyətin və müstəqilliyimizin düşməni Əliheydər Qarayev danışib deyir: “...məəttəssüf burada söylənilən sözlərin heç birisi həqiqəti halı meydana qoymayı. Yalnız Səmədağa cənabları bir qədər mətləbə yaxın gəldi.... qaçqınlara yalnız pul ilə müavinət etmək olmaz. Gərək qaçqın yaradan zavodlar qapanmalıdır. Bu da hökumət əlindədir. Əgər bu iki hökumətin xarici nəzarətləri qardaş qanının axıdılması uğrunda təşəbbüs etsə idi bu kimi qanun layihələrinə ehtiyac görünməzdi”. O, qaçqınlar məsələsinin qarşısının alınmasını təklif edərək bildirir ki, “bu da xariciyyə nəzarətinin əlindədir” (2, 13 yanvar; 3, 698-699).

Danışmaq istəyənlər qurtardığı üçün sədr son sözü məruzəçi Mustafa bəy Vəkilova verir. O, “yayda at və araba ilə, indi də vaqonlar ilə qaçqınlar axıb gəlməkdədir”, söyləyib bunun qarşısını almaq üçün komissiyada geniş müzakirə aparıldığını, müvafiq qərar qəbul edildiyini, konfrans çağırıldığını və konfransa ermənilərlə bu qərarla razılaşdıqlarını bildirir, ancaq sonradan ermənilərin bu razılaşmaları pozmasından bəhs edir. O, deputatlara xitabən deyir: “görürsünüz ki, təqsir kimdədir? Hərçənd bu məsələ kökdən həll edilmək istənilirdi. Lakin tərəfi müqabilin məsələni uzatmaqla mümkün olmadı. İndi də bu məsələ nəzərdədir. Yenə Ermənistandakı siyasi nümayəndəmizə bildirmişik ki, Ermənistan hökumətilə müzakirədə başlanılsın” (2, 13 yanvar; 3, 699). Məruzəçi natiqlərin bəzi iradlarına cavab verərək deyir: “Burada söylədilər ki, guya nəzarət qaçqınları dağılmış kəndlərdə yerləşdirmək istəyir. Doğrudur, nəzarətin böylə bir fikri var. Lakin

indiki qanun layihəsi bunun üçün deyildir. İndi istənilir ki, qaçqınlar müsəlman kəndlərində məskən etdirilsin, onlara müvəqqəti torpaq və toxum verilsin. Hazırda Borçalı və Qazax qəzalarında 160 min qaçqın toplanmışdır. Şu qaçqınları oradan Ərəş və Nuxa uyezdinə yerləşdirmək istənilir. M.Vəkilov çıxışında yardım paylanmasında məmurların sui-istifadə hallarını yol verməsinə də toxunaraq deyir: "...məəttəəssüf nə qədər acı da olsa bu bir həqiqətdir. Lakin burada bəziləri söylədilər ki, guya bütün məmurlar xaindirlər, bu xilafdır, məmurların içərisində yaxşı, namuslu adamlar çoxdur. Bu doğru fikir deyil ki, bütün hökumət məmurları xain adlandırılınsınlar" (2, 13 yanvar; 3; 700). O, sözünün sonunda maliyyə-büdcə komissiyası adından qanun layihəsinin qəbul edilməsini xahiş edir.

İclasın katibi Mehdi bəy Hacinski qanun layihəsini "türkcə və rusca olaraq oxuyur". Bu zaman Ağa Aşurov tərəfindən yazılı bir təklif daxil olur. Sədr bildirir ki, "bu təklif komissiyada da qəbul olunub. Ona görə əvvəlcə qanun layihəsi, sonra isə təklif səsə qoyulacaqdır" (yenə orada).

Beləliklə, əvvəlcə layihə, sonra isə Ağa Aşurov tərəfindən irəli sürülən "Qaçqınları isyan etmək xüsusda buraxılacaq pulları sört etmək üçün milli və başqa xeyriyyə təşkilatlarının iştirak etmələri arzu olunmur" təklifi səsə qoyulub qəbul edilir.

Göründüyü kimi Cümhuriyyət hökuməti kimi parlament də erməni vandalizm nəticəsində yaranan qaçqınlar məsələsini kökündən və birdəfəlik həll etmək üçün üzərinə düşən ağır işi bütün çətinliklərə, maneələrə baxmayaraq məsuliyyətlə həll etməyə çalışmış və buna qismən də olsa nail ola bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. ARDA, d.895, siy.1, iş 249
2. "Azərbaycan" qəz. 8 yanvar 1920-ci il
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). II c. B., 1998
4. Azərbaycan qəz. 13 yanvar 1920-ci il

ADR HÖKUMƏTİNİN ƏBƏDİ MÜSTƏQİLLİYİNİN 23 AYLIQ BAŞLANGICI VƏ MƏDƏNİ QURUCULUĞA DAİR BƏZİ MƏSƏLƏLƏR

Zaqafqaziya Federativ Respublikasının (ZFR) süqutu Cənubi Qafqazda yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə nəticələndi.

1918-ci il may ayının 27-də keçmiş Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyası yaranmış siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün fəvqəladə iclas çağırdı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra müvəqqəti Milli Şura yaratmaq qərarına alındı. Müvəqqəti Milli Şuranın sədri vəzifəsinə Məmməd Əmin Rəsulzadə («Müsavət» Partiyası MK-ının sədri), İcrayyə Komitəsinin sədri vəzifəsinə isə Fətəli xan Xoyski (bitərəf) seçildilər (2).

Gürcüstan ZFR-in tərkibindən çıxdıqdan sonra 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycanın istiqlaliyyəti elan edildi. İstiqlal bəyannaməsində Azərbaycan Demokratik Respublikasında ali idarəedici hakimiyyəti müvəqqəti hökumətə məxsus olduğu bildirildi. Müvəqqəti hökumət isə Azərbaycan Milli Şurası qarşısında məsul idi. Milli Şura və hökumət Azərbaycan Respublikasının istiqlaliyyəti və müvəqqəti paytaxtının Gəncə şəhəri olduğu haqqında dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə rəsmi bəyanat göndərdi. 18 gün Tiflisdə fəaliyyət göstərdikdən sonra iyunun 16-da müvəqqəti paytaxtına köçdü.

Hökumətin 24 iyun 1918-ci il tarixli qərarına əsasən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət Bayrağı qəbul olundu. Qırmızı parçadan hazırlanmış bayrağın üzərində ağ aypara və səkkizguşəli ulduz həkk edilmişdi. Sentyabrın 9-da bayraq səthində ağ aypara və səkkizguşəli ulduz təsvir olunan, bərabər endə mavi, qırmızı və yaşıl zolaqlardan ibarət bayraqla əvəz edildi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət Bayrağındakı bu

rənglər rəmzi olaraq türk milli mədəniyyətini, Avropa demokratiyasını və İslam sivilizasiyasını təmsil edirdi.

Bakı uğrunda mübarizə və müvəqqəti hökumətin öz hakimiyyətini bütün Azərbaycanda təsbit etməsi prosesi sentyabrın 15-dək çəkdi. Dekabrın 7-də Bakıda Azərbaycan parlamentinin ilk təsis iclası (o vaxtkı H.Z.Tağıyev qız məktəbinin, indiki Əlyazmalar İnstitutunun binasında) keçirildi. Azərbaycan Milli Şurasının sədri M.Ə.Rəsulzadə təbrik nitqi söylədi. Parlamentin rəhbərliyi seçildi. Parlament müvəqqəti hökumətin istefasını qəbul etdi. Yeni Nazirlər Şurasının tərkibini müəyyənləşdirməyi və hökumətə başçılığını yenidən F.X.Xoyskiyə tapşırıdı.

1919-cu ilin mart və dekabr aylarında fəaliyyət göstərmiş iki kabinetə Nəsim bəy Yusifbəyli başçılıq etdi.

1918-ci ilin dekabrından 1920-ci ilin aprelinə qədərki dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq miqyasda bir çox uğurlara nail oldu. Belə ki, istiqlaliyyəti Avropa ölkələri tərəfindən tanıdı. Dövlət orqanlarının ana dilinə keçməsi ilə yanaşı, ictimai həyatın milliləşdirilməsinə başlandı. Milli kadr çatışmazlığı problemini həll etmək üçün məktəblər və kurslar açıldı. Azərbaycan ordusu və hərbi donanması yaradıldı.

Azərbaycanın dağılmış iqtisadiyyatını bərpa etmək sahəsində xeyli işlər görüldü.

1918-ci ilin martında dağıdılmış neft sənayesi və Bakı – Batumi neft kəməri bərpa edildi. Bakı – Culfa dəmiryolunun çəkilişi sürətləndirildi. Azərbaycan Dövlət Bankı yaradıldı, kənd təsərrüfatı üçün xırda kredit bankları açıldı, şəhərlərdə əmanət kassaları şəbəkəsi bərpa edildi (8).

Məktəb sisteminin dağıdılmasını da yandırmaq Azərbaycan Cümhuriyyətinin qarşısında mühüm vəzifə kimi dururdu.

Mühüm vəzifələrdən biri maarif sisteminin işini xalqın milli mənafeələrinə xidmət etməyə yönəltmək, onu dövlətçiliyin tələblərinə uyğun şəkildə yenidən qurmaq olduğu üçün AXC hökumətinin həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi oldu (1, 482).

Nazirlər Şurasının 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarı ilə bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil şagirdlərin ana dilində aparılır, eyni zamanda dövlət dili icbari qaydada tədris olunurdu (1, 482). Bütün ali ibtidai məktəblərdə və orta təhsil müəssisələrində tədris dövlət dilində aparılır, tədrisi bu dildə olmayan bütün hazırlıq sinifləri ləğv olunurdu. Şagirdlər orta məktəblərin beşinci sinfindən başlayaraq tədris müəssisəsini bitirənə qədər rus dilində oxuyur, Azərbaycan türk dilini isə məcburi fənn kimi öyrənirdilər. Milliləşdirmə tədbirlərinin şagirdlərin bir hissəsini məktəbdən kənar qoya biləcəyini nəzərə alan hökumət 1918-ci ilin noyabrında öz qərarlarında dəyişikliklər apardı. Müəyyən edildi ki, yaşayış məkanlarında cəmiyyəti bir təhsil müəssisəsi varsa, yuxarı hazırlıq siniflərindən başlayaraq tədrisin rusca aparıldığı paralel siniflər açılmalı, müəyyən yerdə eyni tipli bir neçə tədris müəssisəsi olarsa, onların bir hissəsi milliləşdirilməli, qalanlarında isə dövlət dili məcburi fənn kimi keçilməklə tədris rusca aparılmalıdır.

1919-cu ilin sonuna olan məlumatlarına görə, Bakı politexnik və kommərsiya məktəbləri, iki kişi və üç qız gimnaziya istisna olunmaqla bütün orta məktəblər milliləşdirilmişdi (4, 86-87).

Xalq Maarifi Nazirliyi orta məktəb rəislərinə göndərdiyi 1919-cu il sentyabr tarixli xüsusi sərəncamında azərbaycanlı uşaqların ancaq milliləşdirilmiş əlifba və hazırlıq siniflərinə, həmçinin birinci siniflərə qəbul olunması göstərişini vermişdi.

Tədrisin rusca aparıldığı həmin siniflərə azərbaycanlı uşaqların qəbul edilməsinə isə ancaq müstəsna hallarda, nazirin icazəsi ilə yol verilirdi. Tədris müəssisələrinə qəbul zamanı azərbaycanlılara bəzi güzəştlər edilirdi. Görülmüş tədbirlər nəticəsində şagirdlərin ümumi sayı içərisində azərbaycanlıların xüsusi çəkisi artdı. Əgər 1914/1915-ci tədris ilində 9.643 nəfər orta məktəb şagirdlərindən (müəllimlər seminariyaları çıxılmaqla) ancaq 1.137 nəfəri azərbaycanlı idisə, 1919/1920-ci tədris ilində 9.611 şagirddən 3.115-i azərbaycanlı idi (1, 483).

Qadınların təhsilinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Orta təhsil müəssisələrində azərbaycanlı qızların sayı artırdı. Əgər 1918/1919-cu tədris ilində Gəncə gimnaziyasında cəmi 4 azərbaycanlı qız oxuyurdusa, 1919/1920-ci tədris ilində onların sayı 296 nəfərə çatmışdı (1, 483).

1919-cu ilin sentyabrında parlament Azərbaycan Cümhuriyyəti qulluqçularının məvacibinin artırılması haqqında qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə, müəllimlərə xeyli imtiyazlar verilməli, əlavə işlər üçün onlara əmək haqqı xüsusi cədvəl üzrə ödənilməli idi.

Hökumətin təşəbbüsü ilə 1919-cu ilin sentyabrında Azərbaycan (türk) dilinin öyrənilməsi üzrə kurslar təşkil olundu və onun üçün 351.000 manat vəsait ayrıldı.

Azərbaycan hökumətinin ən mühüm təşəbbüslərindən biri – əlifba islahatı da onun maarifçilik fəaliyyətinin və xalq təhsili üzrə proqramlarının reallaşdırılmasına xidmət edirdi.

1919-cu ilin mart ayında X.Məlik – Aslanovun sədrliyi altında əlifba islahatı üzrə xüsusi komissiya yaradıldı. Təqdim olunmuş layihələrdən ancaq müəllim Abdulla bəy Əfəndiyevin təqdim etdiyi variant parlament tərəfindən bəyənilədi və yeni əlifba üçün əsas kimi qəbul edildi (1, 484).

Parlamentin 1919-cu il iyulun 19-da qəbul etdiyi qanuna əsasən, Qazax, Nuxa, Şuşa, Quba, Zaqatala, Salyan, Gəncə və Bakıda (sonuncu iki şəhərdə kişilər və qadınlar üçün) bir-birindən ayrı olan iki aylıq pedaqoji kurslar açıldı və onlara dövlət xəzinəsindən 2.390 min manat vəsait ayrıldı. Kursların hər birində ən azı 50 müəllim hazırlanmışdı. Xaricdən, əsasən Türkiyədən müəllimlər dəvət olunurdu. Gəncə stansiyasında dəmir yol və teleqraf xidməti işçiləri hazırlayan kurslar açılmışdı. Salyanda açılacaq hidrotexniki təhsil müəssisələrinin layihəsi işlənib hazırlanmışdır (5).

1919-cu il avqustun 21-də Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun layihəsinin ilkin müzakirəsi göstərdi ki, parlament əksəriyyəti Azərbaycanın elm və maarif ocağının açılmasına prinsipcə razıdır.

1919-cu il sentyabrın 1-də parlament Bakı şəhərində Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Qanunda universitetinin 1919-1920-ci dərslər ilində tədrisi təşkil etməsi, avadanlıqlarla təchiz olunması üçün dövlət büdcəsindən 5 mln. manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulur, bütün fakültələrdə Azərbaycan türk dilinin icbari fənn kimi tədris edilməsi xüsusi göstərilir və o, 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən fəaliyyətə başlamış sayılırdı (1, 486).

Xalq maarifinin milliləşdirilməsi və inkişafı üçün nəşriyyat-tərcümə komissiyası yaradıldı. Qori Müəllimlər Seminarıyının Azərbaycan şöbəsi Qazaxa köçürüldü. 100-ə yaxın gənc Avropanın təhsil ocaqlarına göndərildi və s. (8).

Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısından təşəkkül tapıb formalaşmağa başlayan milli dirçəliş, milli özünüdərk və istiqlal şüurunun, mədəni millətçilik hərəkatının fəlsəfəsi də, məfkurə təlimi də əsasən «Əkinçi» (1875-1877) qəzetindən Azərbaycana (1918-1920) qədərki milli mətbuatımızda yaranmışdır.

AXC dövründə, iki ilə yaxın bir vaxt kəsiyində Bakıda, Tiflisdə, Gəncədə və başqa inzibati mərkəzlərdə ideya istiqamətinə görə bir-birindən uzaq 80-dən çox qəzet və jurnal çıxırdı. Bunların 39-u Azərbaycan türkcəsində, 44-ü rus və başqa dillərdə nəşr olunurdu (1, 487).

«Azərbaycan» qəzeti Xalq Cümhuriyyətinin canlı salnaməsini və sənədli tarixini yazmışdı.

1919-cu il oktyabrın 15-də parlamentdə mətbuat haqqında qanun qəbul edilmişdi. Cümhuriyyət dövründə bu sahədə demokratik prinsiplərin yaşadığını iqtidaryönlü mətbuatla yanaşı, Azərbaycan və rus dillərində təqribən 40 adda nəşr olunan «Müxalifət» qəzetinin də («Əxbar», «Al bayraq», «Zəhmət sədası», «Azərbaycan fəqərəsi», «Bednota», «Rəboçiy putğı», «Məşəl» və b.) fəaliyyət göstərməsi sübut etməkdədir. Bunların içərisində ən fəal və güclüsü kommunist mətbuatı («Nabat», «Fəqərə sədası», «Hürriyyət») idi.

AXC Azərbaycanda milli ənənələrin, ictimai ideyaların, bədii və fəlsəfi fikrin, xalqın öz ruhundan doğan milli hərəkatın qanuni yekunu kimi təşəkkül tapmışdı. Bu, Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatında – poeziyada, nəşrdə və dramaturgiyada, səhnə sənətində özünü hərtərəfli nümayiş etdirmişdir.

M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq kimi məşhur romantiklər və «Cümhuriyyət» şairi Ə.Cavad başda olmaqla böyük şairlər dəstəsi 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan istiqlalını tərənnüm edirlər (1, 489).

Milli dirçəliş, istiqlal ideyası, ana dilimizə bağlılıq C.Məmmədquluzadə və C.Cabbarlının dramatik əsərlərində də öz əksini tapmışdı.

O dövrün zəruri və kəskin problemlərinə əks-səda verən müəlliflər içərisində ən fəalları C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı və Mirzəbala Məmmədzadə idi.

İstiqlal bəyannaməsindən sonra M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, H.Yusifbəyli, Ü.Hacıbəyov, C.Hacıbəyov, Ə.Ağaoğlu və digər milli mədəniyyət mücahidlərinin sayı ilə Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi. AXC-nin varlığı dövründə yaranmış Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Teatrı, Teatr Xadimləri Cəmiyyəti, «Yaşıl Qələm» ədəbi birliyi və fəaliyyətləri ilə ictimai fikir və mədəniyyət tariximizdə şanlı səhifələr açdı.

1918-1920-ci illər Azərbaycan teatrının inkişafında mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri, teatr işinə dövlətin fəal müdaxiləsi, repertuarlarda Azərbaycan tarixi və milli müstəqillik uğrunda hərəkatla bağlı olan yeni səhnə əsərlərinin görünməsi və ictimai həyatda onun rolunun artması ilə səciyyəvidir. «Nicat » və «Səfa» maarifçilik cəmiyyətlərinin qüvvəsi ilə aktyorların mədəni və yaradıcılıq inkişafına payığı göstərən «Müsəlman aktyorlar cəmiyyəti» yaradıldı. 1918-ci ilin oktyabrında Bakıda «Hacıbəyov qardaşları»nın müdiriyyəti tərəfindən yeni teatr truppası təşkil edildi. Müsəlman səhnə sənətinin bütün xadimləri istisnasız olaraq onun tərkibinə daxil oldular. Nazirlər Şurası 1919-cu il noyabrın 17-də öz iclasında

maarif nazirinin türk-opera dram teatrının təşkili haqqında məruzəni dinləyərək, Dövlət Türk Opera Teatrının təşkil olunmasını nəzərdə tutan qanun layihəsini bəyəndi.

Beləliklə, türk (Azərbaycan) teatri ayrı-ayrı şəxslərin təsirdən çıxarılıb, dövlətin himayəsinə verildi. 1919-cu il oktyabrın 10-da dövlət teatrının direktoru Q.N.Şərifzadə elan etdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti Xalq Maarif Nazirliyinin tapşırığına əsasən, bu gündən etibarən türk dilində olan opera, operetta və dram tamaşaları dövlətin ixtiyarına keçəcəkdir. Bağlanan müqavilələrin və dövlət xidmətinin şərtləri ilə tanış olmaq üçün aktyor və aktrissalar dövlət teatrına dəvət edirlər (6).

Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə tarixinə həsr olunmuş dram əsərləri yaradılırdı. Bu və ya digər tarixi hadisələrin yubileyləri münasibətilə Mirzə Bala Məmmədzadənin «Bakı uğrunda müharibə», İ.Aşurbəyovun «Azərbaycan», C.Cabbarlının «Bakı müharibəsi», «Ədirnənin fəthi» kimi vətənpərvərlik ruhunda yazılmış əsərlər oynanırdı (1, 494).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması ədəbiyyatda canlanmaya, milli ruhun güclənməsinə səbəb oldu. Bu dövrü haqlı olaraq çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı adlandırmaq olar. «Yaşıl qələm» ədəbi cəmiyyəti özündə görkəmli şəxsiyyətləri birləşdirirdi. Əhməd Cəfər Cabbarlı, Üzeyir Hacıbəyov, Əliabbas Müznib, Salman Mümtaz, Ümgülsüm və başqaları milli ruhun və müstəqillik ideyasının nümayəndələri və daşıyıcıları idilər. Abdulla Şaiq və Məmməd Əmin kimi şairlər öz əsərlərində Azərbaycan ordusunun qəhrəmanlığı və qələbələrini tərənnüm edirdilər. C.Cabbarlının «Azərbaycan Bayrağı» və «Sevgilim» şeirlərində müstəqillik tərənnümü olunurdu. Ə.Cavad respublikanın dövlət himninin mətnini yazdı. Azərbaycançılıq ideyası əhalinin xeyli hissəsinin şüurunda hakim ideyaya çevrildi.

Beləliklə, ağır iqtisadi vəziyyətə və ictimai-siyasi şəraitə ciddi və mürəkkəb olmasına baxmayaraq Azərbaycan Cüm-

huriyyəti incəsənətin müasir növlərinin inkişaf etdirilməsinə səy göstərir, bu sahədə mühüm tədbirlər həyata keçirirdi (1, 496).

Azərbaycan mədəniyyətinin və milli irsinin öyrənilməsinə maraq fəvqəladə şəkildə artmışdır. Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, iqtisadiyyatı təbiətşünaslığı və coğrafiyası üzrə çoxlu əsərlər meydana çıxdı. Xaricdə Azərbaycanı təbliğ etmək üçün fransız dilində kitabçalar, sənədlər və materiallar nəşr olunurdu.

Bunların içərisində Adilxan Ziyadxanlının «Azərbaycan kitabını», Əkbərağa Şeyxülislamovun 1919-cu ildə Parisdə fransız dilində nəşr olunmuş «Qafqaz Azərbaycan Cümhuriyyəti» braşurasını, C.Hacıbəyov tərəfindən Versal konransı üçün hazırlanmış materialları və b. fərqləndirmək olar. Adilxan Ziyadxanlının kitabında Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti barəsində materiallar verilmişdir. Bunların içərisində Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi üçün hökumətin iqtisadi və mədəni tədbirləri haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir. M.Ə.Rəsulzadənin tarixi mövzuya həsr olunmuş «İran» və «Azərbaycan», «Azərbaycan paytaxtı» məqalələrində Azərbaycan xalqının mənşəyi, onun qonşu dövlətlər və xalqlarla qarşılıqlı münasibətləri haqqında, Bakının yaranması və inkişafı barəsində qədim tarixçilər və coğrafiyaçılara istinad edən, bu gün də öz aktuallığını saxlayan qiymətli fikirlər var (7).

Azərbaycanda milli özünüdərkini dirçəlməsi üçün əməli işlər görülür, tarixi yerlərin, şəhərlərin və digər yaşayış məskənlərinin adları bərpa olunurdu. Hökumətin 1918-ci il 30 iyun qərarı ilə Yelizavetpol şəhəri yenidən Gəncə adlanmağa başladı, Karyagin qəzası ilə əvvəlki Cəbrayıl qəzası adını aldı. Milli xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq şəhərlərə, küçələrə görkəmli şəxsiyyətlərin, yazıçıların və şairlərin adları verildi (1, 498).

Qədim dövrlərdən zəngin dövlətçilik ənənələri olmuş xalqımızın 1918-ci ildə öz müstəqilliyini yenidən elan etmiş və 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Milli Şurası istiqlal

Bəyannaməsini qəbul edərək Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini yeniləşdirmişdi.

Cəmi 23 ay yaşayan, Şərq dünyasında ilk demokratik respublika olan, Avropa ölkələrinin demokratik dəyərlərini əks etdirən və qısa vaxt ərzində böyük işlər görən Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti məğlub olsa da, Azərbaycan müstəqil ölkə kimi tarixi yeniləşdirdi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyəti ölkənin bütün ərazisində bərqərar edildi, Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında xeyli irəliləyişlər oldu. Lakin 1920-ci il aprelin 1-də N.Yusifbəylinin başçılıq etdiyi hökumət istefa etmək məcburiyyətində qaldı. Bir aylıq hökumət böhranı şəraitində XI Ordunun yürüyüşü Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoydu. Azərbaycan uzun illər Sovet üsul idarəsi şəraitində yaşadı. İllərin sınağında püxtələşdi, möhkəmləndi, nəhayət 18 oktyabr 1991-ci il tarixində yenidən dövlət müstəqilliyini qazandı (8).

Həmin gün «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi» haqqında Konstitusiyaya aktı tərtib edildi. Bu akt müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşunu, siyasətini və iqtisadi inkişafının əsaslarını bəyan etmişdir (3, 37).

Ölkəmiz yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk təhsil Qanunu qəbul olundu. Lakin ölkədəki şərait bu qanunun həyata keçirilməsinə imkan vermədi və demək olar ki, bu kağız üzərində qalmışdır. 1993-cü ildə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də sabitləşmə, sonra isə inkişaf prosesləri həyata keçməyə başladı. 1999-cu il 15 iyun tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş təhsil sahəsində islahatlar proqramı ölkəmizdə təhsilin inkişaf strategiyasını və islahatların mərhələlərini müəyyənləşdirirdi. Bu sərəncama uyğun olaraq böyük işlər aparılırdı.

Müstəqillik illərində yeni tikilən, əlavə korpuslar inşa edilən, əsaslı təmir olunan məktəblərin sayı 2000-i ötmüşdür. Bu da Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Fondun

Prezidenti millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın bu sahədə böyük təşəbbüsləri vardır. Fondun təşəbbüsü ilə 300-dən çox məktəb, uşaq bağçası, uşaq evi, internat məktəbi binaları tikilib istifadəyə verilmişdir (3, 80-81).

Ölkəmizdə bu gün 57 orta ixtisas təhsili, 36 dövlət, 15 özəl olmaqla ümumilikdə 51 ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Varislik ənənələrinə sadiqliyin nəticəsidir ki, bu gün 10 min azərbaycanlı gənc dünyanın müxtəlif ölkələrinin ali təhsil müəssisələrində təhsillərini müvəffəqiyyətlə davam etdirirlər (3, 81). İndi Azərbaycanda təhsilin inkişaf perspektivlərinin əsasında möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin söylədiyi konseptual müddəa bir vəzifə kimi dayanır. Biz mədi dəyərlərimizi, iqtisadi potensialımızı insan kapitalına çevirməliyik, çünki insanın savadı, biliyi onun gələcək inkişafına xidmət edir (3, 82).

Əlbəttə, müstəqil Azərbaycanda xalqımız öz dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi, cəmiyyətin müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün mühüm irəliləyişlər əldə etmişlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Beşinci cild, Bakı, Elm, 2001.
2. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti 1918-1920. Bakı, Gənclik, 1990.
3. Müstəqil Azərbaycan 20 il. Dövlət ailə, qadın və uşaq siyasəti. Bakı, Nurlan, 2012.
4. Известия АН. Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1990, №2.
5. Azərbaycan qəzeti, 16 mart, 1919.
6. Azərbaycan qəzeti, 10 oktyabr, 1919.
7. Azərbaycan qəzeti, 16 noyabr, 1919.
8. Ülfət qəzeti, 26 may, 2012-ci il, № 24 (815).

Вафа Кулиева

доктор исторических наук

ГЕНОЦИД АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ СО СТОРОНЫ АРМЯН В ПЕРИОД АДР

Азербайджанская Демократическая Республика, вошедшая в историю, как первое на Востоке демократическое государство за неполных два года, отведенных ей историей, смогла восстановить азербайджанскую государственность. Целый ряд серьезных решений принятых в области государственного строительства, образования и др. сфер социально-политической и общественной жизни превратили понятие Азербайджан из географического в политическое и, таким образом, создали новый стереотип азербайджанца.

С первых же дней своего существования молодая республика столкнулась с тяжелой политической проблемой – территориальной. Армяне, проживавшие здесь, выдвинули против Азербайджана территориальные притязания, претендуя на Карабах, Нахичевань, Зангезур, Эривань. Эриванское правительство дало тайный приказ дашнакским боевикам открыть партизанские действия на территории Нахичевани и Карабаха. Действия эти охватили 1918-1920 гг., т.е. фактически весь период деятельности демократической республики. Одновременно с этим, получив от союзников оружие, дашнаки произвели массовый погром мусульманского (здесь и далее читай: азербайджанского. – Ред.) населения Эриванской губернии, обратив в пепелища районы Шаруро-Даралагеза и Сурмали (1).

Кровавый вихрь армяно-мусульманской резни (читай: резни мусульман со стороны армян) пронесся еще осенью 1918 года по Нахичеванскому, Шаруро-Даралагезскому, Новобаязетскому и Эчмиадзинскому уездам. В Сурмали и южной части Эриванской губернии резня превратилась в

настоящую войну, результатом которой явился разгром жилищ тысяч крестьян-азербайджанцев. На южном берегу Гокчинского озера (ныне оз. Севан) в селениях Зот, Басар-Кечар и других (Западный Азербайджан, территория нынешней Армянской Республики) кровь лилась все лето 1919 года, в Нагорном Карабахе, Зангезуре и Казахе на протяжении 1918-1920 гг. спокойствие почти никогда не восстанавливалось.

23 ноября 1918 года было подписано соглашение о мире между Азербайджанской Республикой и Армянской Республикой, до тех пор, пока все спорные вопросы не будут решены великими державами. Однако немедленно, почти вслед за подписанием договора, армяне, пользуясь отходом азербайджанских войск, напали на оставшихся без защиты, мусульман в Зангезуре, где и разрушили до сорока мусульманских селений. 19 января 1919 г. армянские правительственные войска вместе с вооруженными армянскими бандами повели наступление в направлении Шушинского уезда Карабаха. На своем пути они уничтожили девять азербайджанских селений, большая часть жителей которых была бесчеловечно убита (2).

Гянджинский губернатор в телеграмме от 13 декабря 1918 года сообщает о массовых нападениях армян на мусульманские селения с преданием всего огню и мечу в Джебраильском и Зангезурском уездах. 11 декабря 1918 г. Зангезурский уездный начальник сообщает в телеграмме о внезапном нападении армян под командой Андроника на соседние мусульманские села, когда законопослушные азербайджанцы, после предупреждения англо-французской делегации, оставили свои позиции. В результате нападения, оставшееся без защиты мусульманское население было зверски вырезано без различия пола и возраста, трупы были изувечены, более 12 селений было предано огню. Уже в 1918 г. значительная часть населения Зангезура (территории, которая потом вошла в состав Армении) была

истреблена. Армянские банды грабят села, убивают людей, угоняют скот (2).

В декабре 1918 г. 25 тысяч армян напали на жителей Нахичевана и Ордубада, окружили 8 селений азербайджанцев, отняли оружие, подчинили себе. В ноябре 1918 года Зангезурский уездный начальник сообщал, что армяне, покончив с мусульманами Сисианского магала, продолжают уничтожать мусульманские селения других участков.

В конце 1918 – начале 1919 г. огромный поток беженцев-азербайджанцев, жителей Новобаязетского, Эчмиадзинского и Эриванского уездов Эриванской губернии, а также Зангезура, бежавшие со своей исторической Родины целыми селениями, под влиянием репрессий и преследований, направленных к насильственному выселению их в пределы Азербайджана, осели в г. Казахе, Гяндже, а также в Джебраильском Шушинском и Джаванширском уездах Карабаха и других местах Азербайджанской Республики. Потом в течение всего 1919 г. события в Западном Азербайджане все время увеличивали число беженцев-азербайджанцев, искавших приюта в Азербайджане.

В январе 1919 г. зангезурский уездный начальник Мелик Намазалиев сообщает, что, несмотря на присутствие английской миссии во главе с майором Гиббоном, и приказанию командующего союзными войсками генерала Томсона о прекращении всякого рода враждебных действий, армяне во главе с отрядом Андроника разгромили и уничтожили более 30 азербайджанских селений Зангезура, зверски вырезав их жителей; окончательно было разгромлено селение Раздара 4-го участка с убийством части жителей. При этом армянское правительство всякий раз на ноты и протесты Азербайджанского правительства, предъявляемые по поводу истребления азербайджанцев на вышеперечисленных территориях, заявляло о своей неучастности к этим жестокостям, сваливая все на Андро-

ника и беженцев-армян из Турции, которые якобы не подчиняются армянскому правительству. Самым ужасным являлось то, что все это происходило на глазах у иностранной миссии, которая демонстрировала полную бездеятельность по обузданию армянских воинских частей и защите мирного азербайджанского населения, подвергавшегося физическому истреблению и геноциду со стороны армян, довольствуясь только лишь словесными приказами и призывами к прекращению огня, не принимая никаких действенных мер по прекращению насилия (3).

Газета «Азербайджан» писала в те годы: «Армяне задались целью вырезать все мусульманское население Зангезурского, Шарурского, Нахичеванского и Ордубадского уездов, «очистить» все эти уезды от мусульман, чтобы на будущей мирной конференции доказать свои права на эти территории и объявить их Арменией». Собственно говоря им удалось добиться своего. Очистив территорию Эриванской губернии и Зангезурского уезда от азербайджанцев, они создали предпосылки для образования Армянской республики на этих землях.

Армянское правительство на протяжении всего 1919 и 1920 гг. продолжало свои наступательные действия. В январе 1919 г. вооруженные армянские части начали наступление на Нахичевань, напали на селения Камарлю и Садарак, уничтожили эти селения и направились на Шарур и Нахичеванские уезды. Подкрепления армянские части получили из городов Александрополя (ныне Ленинакан) и Эривани (4).

Араксинское правительство имело резиденцию в Камарлю. Когда началось движение армянских войск (в январе 1919 года) по линии железной дороги к Нахичевани, оно перебралось в Нахичевань. Нахичеванское правительство послало отряд в 1000 человек во главе с Хамзаевым для задержания армян у Волчьих ворот между высотами Дахна и Вели Даг. Здесь армянские части были остано-

лены. Армяне повернули нахичеванцев на равнину, где и произошло сражение. В результате нахичеванцы вынуждены были отступить, чем вызвали большую панику среди населения Эриванского, Нахичеванского и Шаруро-Даралагезского уездов. Войска численностью более 1000 человек под командой полковника Керим хана Эриванского при начальнике штаба подполковнике Кербалай Али хане Нахичеванском поспешили на помощь. К тому времени армянские войска дошли до села Зейва Шаруро-Даралагезского уезда. Здесь произошло их первое крупное поражение и они в панике бежали. По словам армян, благодаря отличному боевому состоянию нахичеванцев, они приняли их за турок. Преследование армян продолжалось до села Яйджи Эриванского уезда, где оно было остановлено по требованию английского лейтенанта, пробравшегося туда через Зангезур (5). Как мы видим иностранная миссия, так равнодушно взиравшая на истребление мирного азербайджанского населения со стороны армян, тут же активизировалась при попытке азербайджанцев защитить себя.

4-5 мая 1919 г. в Нахичевань прибывает генерал Деви, который, собрав жителей Нахичеванского и Шаруро-Даралагезского уездов, объявляет им, что они должны подчиниться власти армянского правительства. После всестороннего обсуждения этого вопроса собрание представителей этих уездов приняло постановление в котором говорилось: «принимая во внимание крайне тяжелое положение азербайджанцев на занятых армянами территориях, а именно систематическое их истребление, не принимать предложений генерала Деви». Чтобы защитить себя от истребления и избежать участи азербайджанцев Зангезурского, Эриванского, Эчмиадзинского, Сурмалинского уездов, вооруженные отряды азербайджанцев Нахичеванского и Шаруро-Даралагезского уездов заняли «Волчьих ворот» и решили не допускать на территорию Нахичеванского уезда вооруженные армянские части (6).

После вмешательства англичан и долгих переговоров с образовавшимся к тому времени Нахичеванским правительством, они ввели войска Армении в Нахичеванский и Шаруро-Даралагезский уезды. Лишь Бейок-Веди осталось непокоренным. Ровно через месяц после карабахских событий 4 июля 1919 года армяне в третий раз подошли к селу Веди, под командованием полковника Апросимова. Произошел бой в результате которого армяне были разгромлены и обращены в бегство. После этого поражения армянское командование поручило помощнику военного министра Дро организовать четвертое наступление на Веди. Командующий силами самообороны Веди Аббас-кули Шадлинский принял решение встретить противника на подступах к селу. Перешедшие в наступление армяне, не встретив сопротивления, решили, что село оставлено его защитниками и быстро двинулись вперед. Однако на самых подступах к селу они были встречены шквальным огнем. Рукопашный бой длился около часа, потеряв половину своих солдат, армяне стали отступать, преследуемые азербайджанцами до села Йова, где они укрывались в своих укреплениях. На поле боя они оставили более 1000 трупов и такое же количество винтовок. Но опять в дело вмешалось английское командование, и военные действия были временно прекращены.

После эвакуации английских войск война между армянами и азербайджанцами возобновилась с новой силой. Поводом к началу военных действий послужило убийство армянами турецкого солдата, который, женившись, остался в Нахичевани. Пять недель длился бой. На пятый день армяне вынуждены были отойти к границам Новобаязетского уезда. Упорные бои шли вдоль железнодорожной линии Эривань-Джульфа. На станции Шахтахты, кроме местного армянского гарнизона, был разбит шедший на поддержку войск в Нахичевани армянский эшелон под командованием Хумбапепа. Исключительно упорный характер носили бои у станции Норапен. Не-

смотря на наличие у армян бронированного поезда и артиллерии, многочисленные пулеметы, азербайджанцам удалось разгромить роту III полка, захватив богатые военные трофеи: 42 пулемета, 4 орудия и бронированный поезд; большое количество снарядов и патронов. Село Ханнухлар капитулировало без боя: 5 армянских офицеров и 195 солдат сдались в плен. Два дня продолжались бои у Вольчих ворот, и здесь армяне были разбиты и отступили до селения Давалу, но подошедшими азербайджанскими отрядами были выбиты и из этого селения, после чего отошли к разъезду Ширазлу.

В августе армяне начали погромы мусульманских сел в Игдырском районе и Эчмиадзинском уезде. Всего было разгромлено более 60 селений. Мужское население этих сел было вырезано, а женщины частью убиты, часть пленены (7).

Армянские войсковые части задержались в пределах Эриванской губернии и разгромили сотни мусульманских сел, причем на насильственно очищенные территории водворяли армян-беженцев из Турции. Огромный Сурмалинский уезд, где азербайджанцы составляли более 90% населения, был очищен. Таким образом, целенаправленно проводя политику «выжженной земли», армянам удалось захватить и закрепить за собой земли Зангезурского уезда и Эриванской губернии. Ценой невероятных усилий защитникам Нахичевани удалось отстоять свое право на эту землю как исконно азербайджанскую.

Несмотря на то, что 14 декабря 1919 г., после вмешательства Англии и Америки, была созвана армяно-азербайджанская конференция (работа конференции соответствует периоду, который наступил после кровавых событий в Нахичевани, Шаруро-Даралагезском уезде, Бейок-Веди, Карабахе, Зангезуре), которой предшествовало подписание соглашения 2 ноября между премьер-министрами Республик Армении и Азербайджана, и было принято решение отныне все спорные вопросы решать мирным

путем, а не силою оружия, начавшийся 1920-й год был не менее кровавым для азербайджанцев, проживавших на вышеперечисленных территориях.

Крупные кровавые события разыгрались в январе 1920 г. в Зангезуре, где были уничтожены десятки селений. Одновременно с ними происходили столкновения вокруг Ордубада и Нахичевани, с одной стороны, в Зангибасаре и Сурмали с другой, где за декабрь и январь 1919-1920 гг. было уничтожено более 60 селений. В марте и апреле вспыхнули столкновения в Карабахе и Нагорном Казахе, отличавшиеся чрезвычайным кровопролитием и повлекшие за собой массу жертв (8).

Особенно усердствовали здесь банды Андроника и Дро. В Зангезурском уезде армянские вооруженные силы под предводительством Андроника разрушили и уничтожили 115 селений.

В Эриванском уезде было разорено и сожжено 32 села.

В Сурмалинском уезде было разорено и сожжено 75 сел.

В Эчмиадзинском уезде было разорено и сожжено 84 села.

По всей Эриванской губернии было разорено и сожжено 199 селений азербайджанцев и жители этих сел численностью в 135 тысяч человек частью были перебиты армянами и погибли от голода, а частью переселились в местности, занятые турецкими войсками.

Таким путем в начале века армянам удастся на азербайджанских землях Эриванской губернии и Зангезура создать Армянское государство и выполнить часть дашнакской программы по созданию т.н. «Великой Армении».

Сложная внутривосточная ситуация усугубившаяся войной и постоянное давление иностранной миссии в этом вопросе явилось одной из причин падения Азербайджанской Демократической Республики.

В 1988 году с началом т.н. «перестройки» в Советском Союзе, под лозунгом «демократии», начинает

осуществляться второй этап захвата территории Азербайджана со стороны Армении. Волна массовых митингов и демонстраций армянского населения, прокатившихся в Нагорной части Карабаха, с призывами к самоопределению армян, постепенно перерастает в вооруженное противостояние, а затем выливается в новое насилие против азербайджанцев, проживающих на этой территории и завершается истреблением и изгнанием их не только с территории Нагорной части Карабаха, но и прилегающих территорий низменного Карабаха.

Выдвигаемая армянами в качестве основного аргумента идея самоопределения армян Нагорной части Карабаха наводит на вопрос: «сколько один народ может самоопределяться?». Ведь армяне, как народ имеют свое государственное образование в лице Армянской Республики, в пределах которого они имеют возможность свободно развиваться. Самоопределение армяне Нагорной части Карабаха видят в присоединении к Армении. Таким образом, становится ясно, что лозунг самоопределения в данном конкретном случае является только ширмой, прикрытием захватнической политики. Все последующие действия, а именно агрессия Армении против Азербайджана и последующий захват 20% территории Азербайджана являются доказательством правильности сделанного выше вывода.

Гуманитарная катастрофа, еще задолго до Балканской, происходит здесь, на Южном Кавказе, перед лицом всего мира, оставшегося безучастным наблюдателем трагедии азербайджанского народа. Более 1 млн. азербайджанцев не только с территории Нагорной части Карабаха, но и прилегающих территорий Агдамского, Лачинского, Шушинского, Кельбаджарского, Кубатлинского, Зангеланского, Физулинского районов Азербайджана становятся беженцами на своей земле. Сегодня со стороны наших политических оппонентов слышатся возгласы, что мол, это было и прошло, вот уже несколько

AXC-ERMƏNİSTAN ƏLAQƏLƏRİ

Alman işğalçılarına arxalanan Daşnaksütun 1918-ci il mayın 28-də Erməni Milli Şurası adlanan qurumda «müstəqil» Ermənistan Respublikasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Lakin yaranmış bu hökumət qondarma bir qurumdan başqa bir şey deyildi. Admiral L.Bristol Markin ermənilərin heç bir baza və zəminə söykənməyən, əhalinin az bir hissəsini təşkil etdikləri tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqlarında hökumət qurmaq cəhdlərilə əlaqədar olaraq həyəcanla yazırdı ki, «mənim bir diplomat kimi ermənilərə qarşı heç bir qərəzim yoxdur, lakin onlara yazığım gəlir və müstəqil Ermənistanın yaradılması ideyasına inana bilmirəm ... İnana bilmirəm ki, ermənilər özgə xalqları idarə edə bilsinlər. Əgər hansısa bir millət ölkənin bu hissəsindən ermənilərin idarəçiliyi altına düşərsə, onlar mütləq ermənilərin zülmünə və zorakılığına məruz qalmalı olacaqlar».

Xəzinəsi boş, iqtisadi bünövrəsi olmayan, dövlətçilik və dinc quruculuq vərdisləri olmayan daşnak liderləri öz fəaliyyətlərinə nədən və necə başlamaq lazım gəldiyini bilmirdilər. Məhz buna görə də Hovanesyan qeyd edirdi ki, erməni nümayəndələri «Ermənistan üçün ayrılmış balaca qayalıq ərazidə dövlətin mövcudluğu üçün nələr edilməlidir?» sualı qarşısında aciz qalmışdılar.

Erməni daşnak hökumətinin paytaxt şəhəri olmadığına görə erməni rəhbərlərinin dönə-dönə xahişindən və acizənə yalvarışlarından sonra AXC İrəvan şəhərini xüsusi fərmanla Erməni daşnak hökumətinə bağışladı. (Xatırladıq ki, Müstəqil Azərbaycan Respublikası bu gün də həmin qərarı ləğv etmək və İrəvan şəhərinə ətraf əraziləri ilə birlikdə ərazi

лет никто никого не гонит, не истребляет, на Южном Кавказе относительное спокойствие и поэтому в последующих переговорах отправной точкой должно служить нынешнее положение. Давайте забудем о гуманитарной катастрофе 20-летней давности. Но разве можно забыть боль, кровь, насилие, варварство которыми сопровождалось изгнание азербайджанцев с этих территорий? Разве сегодня мы не расплачиваемся за свое беспамяństwo и забывчивость, проявленные когда-то? И кто станет гарантом того, что если мы сегодня опять забудем, то последующие поколения азербайджанцев не будут ждать еще большие потрясения?

И сегодня, так же как и в начале века, главной причиной происходящих на Южном Кавказе событий является, конечно же, геополитика, столкновение интересов сильных мира сего. Идет передел мира и ведущие державы используют все возможности для сохранения и укрепления своих позиций в регионе.

Литература

1. В. Гурко-Кряжин. Армянский вопрос. – Баку, 1990, с. 11.
2. А. Лалаян. Контрреволюционный «Дашнакцупон» и империалистическая война 1914-1918 гг. Изв. АН Аз. ССР. Серия истории, философии и права, 1989, №4, с. 69.
3. Газ. Азербайджан, 22 января 1919 года.
4. Газ. Азербайджан, 14 января 1919 года.
5. Изв. АН АЗССР. Серия истории, философии и права, 1990, №2, с. 63.
6. Газ. Азербайджан, 16 мая, 1919 года.
7. Изв. АН Аз. ССР. Серия истории, философии и права. 1989, №4, с. 118-120.
8. Обращение Народного Комиссариата иностранных дел Азербайджанской Социалистической Республики к армянскому народу и армянскому правительству. Изв. АН Аз. ССР. Серия истории, философии и права, 1989, №4, с. 69.

iddiası ilə çıxış etmək hüququnu özündə saxlayır. Çünki bu addım o zaman mehriban qonşuluq naminə atılmışdı).

Amerikan müəllifi Səmyuel yazırdı ki, «Mövcudluğunun ikinci günü Azərbaycan İrəvan şəhərini Ermənistan Respublikasına verdi. Axı, müstəqilliyini elan etsə də, Ermənistanın siyasi mərkəzi yox idi. Yeni ölkə olan Ermənistan cəmi 400.000 nəfər sakini ilə yalnız İrəvan və eçmiədzin rayonlarından ibarət idi» .

Bu dövrdə Ermənistanın vəziyyətinə toxunan Hovanesyan yazırdı ki, «nəticə etibarı ilə Ermənistanın bir ölkə kimi yaşaması ağlabatan görünmürdü. Beləliklə, 1918-ci il iyulun ortalarında Erməni daşnak hökuməti Tiflisdən İrəvana köçdü. Orada Daşnak partiyasının rəhbərliyi altında iri erməni ticarət-sənaye burjuaziyasının diktaturası quruldu. Lalayan sonralar yazırdı ki, «əksinqilabi daşnak hökumətinin daxili siyasətinin mahiyyəti ölkə zəhmətkeşləri arasında milli nifrəti qızıqdırmaqdan, Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlı əhalini fiziki cəhətdən məhv etməkdən ibarət idi». Bu sözləri başqa xalqın nümayəndəsi deyil, məhz erməni alimi söyləyir.

Lalayan daha sonra yazırdı ki, Daşnaksütun özünün 30 aylıq ağalığı dövründə (may 1918 – noyabr 1920) azərbaycan əhalisinin 60 faizini yer üzündən sildi.

1918-ci il iyunun 4-də Batum müqaviləsindən sonra Ermənistan hökumətinin payına düşən 9 min kv. km ərazidə 324.285 nəfər əhali vardı. Erməni müəllifi Ananikyan qeyd edirdi ki, «Daşnak hökuməti müqavilə imzalandıqdan sonra İstanbula göndərdiyi teleqramda Ənvər paşaya, Tələt paşaya, Şəxsən Sultana Ermənistana azadlıq və müstəqillik bəxş etdiklərinə görə səmimi qəlbədən təşəkküredir və yazırdılar: «Sultan olmasaydı, Azad Ermənistan da ola biləzdii!!!».

Daşnak hökuməti yaranan kimi, ölkədə hərbi vəziyyət haqqında fərman verdi. Ümumi səfərbərlik elan olundu. Erməni korpusunun komandanı Nazarbekyan 1918-ci ilin iyununda ömr etmişdi ki, əli tufəng tuta bilən 35 yaşınadək

bütün «qeyrətli» ermənilər könüllü silahlı dəstələr təşkil edib, türklərə-azərbaycanlılara qarşı döyüş meydanına atılırlar.

Daşnakların ələ keçirdikləri tarixi Azərbaycan torpaqlarında «erməni dövlətinin» «qayda-qanunları hökm sürür, erməni olmayan, erməni qayda-qanunlarına boyun əyməyən müsəlmanlara divan tutulurdu». Bu kəlmələri mən demirəm, bunları Ermənistanın Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində yatan sənədlər deyir.

Ermənistan daşnak diktaturası yaranan zaman onun həm ərazisi, həm də iqtisadi potensialı yox dərəcəsində idi. AXC hökuməti Ermənistan daşnak dövlətinin yaradılması üçün mərkəz kimi keçmiş İrəvan xanlığının ərazisi olmuş əyaləti ermənilərə bağışladı. Bu acı da olsa, bir həqiqətdir. Bu fikri təsdiq edən erməni tarixçisi Ağayan yazırdı ki, «1918-ci il (Batum sazişindən sonra) üçün Ermənistan respublikasının cəmi <l:namespace prefix = stl ns = "urn:schemas-microsoft-com:office:smarts" />6 km uzunluqda dəmir yolu, 10 vaqonu və 1 ədəd paravozu vardı».

Böyük ambisiyalarla yaşayan daşnak rəhbərləri «respublika» əhalisini dolandırmaq üçün olduqca zəif iqtisadi imkanlara malik idilər. Qıtlıq və dağıntı şəraitində minlərlə kəndli, əsasən də azərbaycan türkləri daşnak Ermənistanında aclıq və səfalət nəticəsində qırılmışdılar. Əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Sərdarabadda əhalinin 65 faizi vəfat etmişdi. Ermənistanda çıxan «Ayastani aşxavator» qəzeti yazırdı ki, Verin, Qaranlıq, Kolagirən, Keşişkənd, Koxv, Kosa Məmməd və digər kəndlərin sakinləri aclıqdan kütləvi surətdə qırılırdılar.

Erməni daşnakları qəsdən, bilərəkdən azərbaycanlı türk əhalisinin qırılması siyasətini yeridirdilər. Erməni müəllifi Hovanesyan bu faktı təsdiq edərək yazırdı ki, təkcə «1918-ci ilin əvvəllərindən avqustun 1-dək 300 müsəlman kəndinin dağıdılması haqqında məlumat vardı... aşkara çıxmışdı ki, altı kəndin kişiləri öldürülmüş, onların qadınları isə erməni döyüşçülərinə hədiyyə edilmişdir. Azərbaycan öz

torpaqlarının bir hissəsinin və adamlarının itkisi hesabına başa gələn belə vəhşiliklərə daha dözə bilməz».

Hovanesyan daha sonra azərbaycanlı qaçqınların ölkə ərazisinin müxtəlif bölgələrində acınacaqlı halda, soyuq və şaxtalı hava şəraitində ölmə məhkum olunmalarından bəhs edərək yazırdı: «Ermənistanın paytaxtında daha 13 000 nəfər, paytaxt ətrafındakı kəndlərdə isə 50 000 müsəlman qaçqını erməni xristianlarının nəzarəti altında idi. Erməni xristianlarının paytaxtının cənubundakı ərazidə heç bir yaşayış vasitəsi olmayan 70 000-dən 80 000 nəfərədək müsəlman qaçqını var idi və erməni rəhbərliyi onlara hər hansı bir yardım göstərməkdən imtina edirdi».

Daşnak hökuməti əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Borçalı qəzasına da iddia ilə çıxış edirdi. Nəticədə bu əraziyə həmçinin iddia ilə çıxış edən gürcü menşevikləri ilə erməni daşnakları arasında qanlı döyüşlər baş verdi. Həlbuki, Zəngəzur, İrəvan kimi bu ərazi də Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bir hissəsi idi.

Erməni quldur dəstələrinin dinc türk əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər barəsində erməni müəlliflərinin özləri də geniş bəhs etmişlər. Erməni tarixçisi Lalayan özünün «Əksinqilabçı «Daşnaksütun» və 1914-1918-ci illərin imperialist müharibəsi» adlı əsərində yazırdı ki, «Qaniçən xmbapetlərin (Andranik paşa, Amazasp və b.) başçılıq etdikləri daşnak dəstələri türk qadın və uşaqlarının, qoca və xəstələrin məhv edilməsində maksimum «igidlik» göstərirdilər. Daşnak dəstələri tərəfindən ələ keçirilən türk kəndləri canlı insanlardan «azad edilir» və eybəcər hala salınmış qurbanlarla dolu xarabalıqlara çevrilirdilər».

Lalayan daha sonra qeyd edirdi ki, erməni daşnak hökumətinin hakimiyyəti illərində – ara verməyən millətlər-arası müharibələr, qardaş qırğınları və talanları, hakimiyyət nümayəndələrinin azgınlığı, orta əsrlər əsarəti və zəhmətkeş kəndlərin qarət, aclıq, epidemiyə, zorakılıq... hökm sürürdü.

Lalayanın bu fikirlərini Ermənistanın dövlət arxivində aşkar edilmiş çoxsaylı faktlar da bir daha sübut edir. Bu

arxiv sənədlərindən birində deyilirdi ki, «daşnak diktaturası dövründə bütün qeyri-erməni əhalisi qanundan kənar hesab olunurdu. Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlı və kürd əhalisinin qırılması yolu ilə ölkənin «erməniləşdirilməsi» haqqında daşnaksütunun «ideyası» və digər milli azlıqların təqib olunması ölkədə milli nifaqı qızışdırdı.

Daşnak hökuməti öz mövcudluğunun ilk başlanğıcından vəzifəli şəxslərin erməniləşdirilməsi xətti yeridirdi. Daşnak hökuməti erməni millətinə mənsub olmayan bütün fəhlə və qulluqçuların vəzifədən kənarlaşdırılması haqqında qərar qəbul etmişdi. Bununla yanaşı nazirlər soveti qərara almışdı ki, «erməni dilini bilməyən ermənilər işdə saxlanırlar». Beləliklə, erməni daşnakları dövlət aparatındakı bütün «yad ünsürləri» tutduqları vəzifələrdən kənarlaşdırıdılar.

Erməni mətbuatı baş verən qanlı hadisələri etiraf edirdi. Erməni qəzetlərinin yazdığına görə, «əksinqilabi daşnak hökuməti 1920-ci ildə «itəat etməyən» kəndliləri cəzalandırmaq məqsədilə Zəngi çayının qolunu bağlamışdı. Göycə gölündən Zəngibasaradək (erməni arxivlərində türk toponimlərinin adları hələ də saxlanılmaqdadır – A.M.) çay boyuna söykənən əraziləri və orada yerləşmiş onlarca kəndi susuz səhraya çevirmişdilər. Burada çoxlu adam, mal-qara və əkin sahələri məhv olmuşdu».

Erməni mətbuatının yazdığına görə, «Q. Muradyan adlı birisi daşnak hökumətinin Göycə gölünün (oxucu, diqqət yetir, erməni qəzeti gölün adını türkcə olduğu kimi verir. – kursiv A.M.) şimal sahilboyundakı azərbaycan kəndlərinin dağıdılmasında öz əksini tapmış bandit fəaliyyətini təntənəli tonda vəsf edərək bildirirdi ki, «... bizim hökumətin (daşnak hökumətinin – A.M.) tədbirləri sayəsində bu kəndlərin (Toxluca, Ağbulaq, Ardaniş və b.) əhalisi Ermənistan ərazisini tərk etmişlər... Mən tərk edilmiş kəndləri gördüm, orada bir neçə pişik, həmçinin iki-üç it məzar sakitliyini görüb qeyri-adi və qəribə səsə ulayırdılar. Bu kəndlərin əhalisi böyük miqdarda kartof, taxıl və arpa tarlalarını qoyub getmişdilər. Hökumət bu kəndlərdən iki

milyon puddan artıq taxıl və yarım milyon pudkartof yığmaq iqtidarındadır...». Bu fikirlər erməni iri burjuaziyasının orqanı olan «Yoqovurd» qəzetinin səhifələrində dərc olunmuşdu.

Daşnaksütun hökumətinin yerlərdəki talançıları olduqca qısa müddət içində azərbaycan və kürd əhalisini qovmaq və məhv etmək, onların əmlakını ələ keçirmək yolu ilə ölkəni «erməniləşdirməyə» nail olmuşdular. Ermənistanın (oxu-Qərbi Azərbaycanın) müsəlmanlardan «təmizlənməsinin» sonuncu addımı azərbaycan əhalisinin evlərinin sökülməsi və onların tikinti materiallarının talan edilməsi oldu». Bu fikri də erməni müəllifi söyləmişdir.

Lalayan qeyd edirdi ki, «Ermənistanda azərbaycanlı əhaliyə daşnakların barbar münasibəti daşnak «qəhrəmanlarının» özlərinin çıxışlarında daha parlaq öz əksini tapmışdı: «Mən heç bir şeyə baxmadan Basar-keçərdə azərbaycan əhalisini məhv etdim, quyulara töküb üstlərindən daş qoydurdum».

Daşnaksütunun hakimiyyəti illərində onun ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı daşnak ordusunun silahlı mübarizəsi aramsız olaraq davam etmişdi. Daşnaklar dinc əhalini sorğu-sualsız qarət edir və öldürür, dinc kənd və qəsəbələri məhv edirdilər. Daşnak hökuməti 1918-1919-cu illərdə «dövlət tələblərinin yerinə yetirilməməsi» bəhanəsi altında azərbaycan və kürd kəndlərinin dinc əhalisini bombardman etmişdi.

Bu zaman Zaqafqaziyada Britaniyanın Baş komissarı Con Oliver Uardrop qeyd edirdi ki, yeni de-fakto erməni dövləti «ordu birləşməsini yanvarın 24-də iyirmi dörd müsəlman yaşayış məntəqəsinə hücumla göndərmişdir». Uardrop xəbərdarlıq edirdi ki, əgər qoşunlar və artilleriya Zəngəzurdan dərhal çıxarılaraq intizama tabe edilməsə, o öz ölkəsinə «Ermənistanla rəğbət və hər cür yardımı dayandıрмаğı» tövsiyə edəcəkdir. Çünki «müttəfiqlərin məsləhətlərinə Ermənistanın əməl etməməsi dözülməzdir».

Bu hadisələrə öz münasibətini bildirən amerikalı müəllif Səmyuel qeyd edirdi ki, «bütün bunlar Avropa müttə-

fiqlərinin Ermənistanın ölkə statusunu de-fakto tanımasından cəmi dörd gün sonra baş vermişdi.

Erməni daşnakları Azərbaycanın tarixi əraziləri olan Zəngəzur və Qarabağ bölgələrinə ərazi iddialarından əl çəkmək istəmirdilər. O zaman bu ağlabatmayan fikir bəzi erməni millətçiləri tərəfindən də rədd edilmişdi. Anastas Mikoyan RK(b)P MK-ya, Leninə ünvanladığı 22 may 1919-cu il tarixli məruzəsində xəbər verirdi ki, «Erməni hökumətinin cəsusları olan daşnaklar Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsinə çalışırlar. Lakin bu, Qarabağın əhalisi üçün Bakıda öz yaşayış mənbələrindən məhrum olmaq və heç bir zaman və heç nə ilə bağlı olmadıqları İrəvanla talelərini bağlamaq demək olardı».

Erməni daşnak ordusu 1920-ci ilin martında novruz bayramının birinci gecəsi qəfildən xaincəsinə Azərbaycan Respublikası üzərinə hücumla keçdi. (Xatırlayaq ki, erməni hərbi birləşmələri 1918-ci ilin martında məhz Novruz bayramı günləri Bakıda və digər şəhərlərdə müsəlman əhalinin soyqırımını törətmişdilər). Həmişə olduğu kimi bu dəfə də erməni silahlı birləşmələri müsəlman əhalisinə qarşı «yandırılmış torpaq» siyasəti yeridirdilər.

Müharibə başlayan kimi, erməni qoşunları eyni zamanda İrəvan, Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində ayrı-ayrı silahlı erməni dəstələrinin fəal köməyi ilə müsəlman əhalinin qırğınlarını törətdilər. Yeni Bəyazitli daşnak «qəhrəmanlarından» biri olan Varam 1920-ci ildə öz «igidliklərini» təsvir edərək vicdan əzabı çəkmədən qürrelənərək deyirdi ki, «mən Basarkeçərin türk əhalisini qırdım. Ancaq bəzən adamın gülləyə heyfə gəlirdi. Bu itlərə qarşı ən etibarlı üsul odur ki, döyüsdən sonra sağ qalanları yığıb quyulara doldurasan və üstlərinə ağır daşlar tökəsən ki, birdəfəlik yer üzündən silinsinlər. Mən belə də etdim. Bütün kişiləri, qadınları və uşaqları yığıb işlərini bitirdim, sonra onları quyulara töküb, üstünü daşla doldurdum...».

Daşnak qoşunlarının baş komandanı Nakaçakyan yazırdı ki, «təkcə strateji nöqtəyi-nəzərdən Qarabağın ələ keçirilməsi böyük uduşdur; bu, şimal tərəfdən Zəngəzurun

təhlükəsizliyinə verilən təminatdır və Ordubad ərazisini də zəbt etməklə Zəngəzurun Naxçıvan tərəfdən əmin-amanlığı yaranacaqdır». O sözlərinə davam edirdi ki, beləliklə, Şərur, Naxçıvan Azərbaycandan aralı salınacaq və həmin ərazinin yenidən ilhaqı üçün şərait yaranacaqdır».

Erməni ordusu, «silahsız müsəlman kəndlərinə qarşı yaxşı ad çıxarmış həmin qəhrəman ordu idi, indi isə əsl ordu onlarla üz-üzə gəlmişdi və erməni ordusu şalvarını batırmağa hazır idi».

Amerikalı müəllif daha sonra yazırdı ki, «bu müharibə ərzində xristian ermənilər Azərbaycanın 115 kəndini xaraba qoydular, 7.000 nəfərdən çox adamı öldürdülər və 50.000-dən çox müsəlmanı ev-eşiyini ataraq qaçmağa məcbur etdilər. Lakin azərbaycanlılar döyüşə atılan kimi ermənilər qaçıb getdilər».

AXC hakimiyyəti dövründə Ermənistan daşnak hökuməti Azərbaycanı torpaq payları qopardı və yerli sivil əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti yeritdi.

FƏTƏLİ XAN XOYSKİ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ LİDERLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Suveren Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan edilməsi mühtüm tarixi hadisə idi. Bu, milli dövlətçiliyin dirçəlişi demək idi və Azərbaycan xalqının geniş kütlələrinin öz istiqlaliyyəti və azadlığı uğrunda birləşməsinin əsasını qoydu. Azərbaycanın yerli əhalisi Cümhuriyyət hökumətinin mənafeyini müdafiə edən yeganə qanuni hökumət sayılırdı.

Cümhuriyyətin qurulmasının bir illiyi ilə bağlı Ü.Hacıbəyli 1919-cu ilin may ayının 28-də rəsmi dövlət qəzeti olan "Azərbaycan"da yazırdı: "Bizim vücudumuzu aləmi-mədəniyyət üçün təhlükəli təsəvvür edənlər üçün bir balaca təmas lazım imiş ki, bu fikrin və bu nəzərin sırf yalan və yanlış olduğu meydana çıxsın." (3, 12-13)

Azərbaycanın taleyində və tarixində əsaslı dönüş XIX əsrin sonlarından başladı. 30 ilə yaxın silahlı müqavimətin ciddi bir nəticə vermədiyini görən ilk Azərbaycan realistləri mübarizənin forma və metodlarını dəyişərək, yüz illərin ümmət anlayışından yeni əsrin millət düşüncəsinə keçməyin zərurətini ideya istiqaməti olaraq irəli sürdülər. A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov və H.B.Zərdabi kimi mütəfəkkirlər ənənəvi şərq mədrəsəsindən müasir üsuli-cədid məktəblərinə keçməyin zəruriliyini əsaslandırmaqla milli hədəfləri düzgün müəyyənləşdirdilər. Bu böyük mütəfəkkirlərin Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev və Ə.M.Topçubaşov, F.X.Xoyski kimi ardıcılları, məhz bu ideyanın işığında azərbaycanlıların ümmətdən millətə başlayan tarixi keçidini öz çiyinlərində apara bildilər. Bu ideyanın "milli dirilik" fəlsəfəsi olaraq, bitkin bir baxışlar sisteminə çevrilməsi isə M.Ə.Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. (4,25)

Təbiidir ki, XX əsrin əvvəllərində Rusiyadakı sosial titrəyişlər cəmiyyətdə siyasi qüvvələrin ayrılması prosesini

sürətləndirdi, bu da imperiyanın müstəmləkələrində güclü əks sədəyə səbəb oldu. Bu hadisələr tam genişliyi ilə Azərbaycanı əhatə etdi. Bu tarixi zərurəti həqiqətə çevirə biləcək ideya türkcülük və türk millətçiliyi oldu. Bu ideologiyanın təməlini, əsasını qoyanlar isə əsl türk ziyalıları idi.(1-56)

1918-ci ildə tarix səhnəsinə çıxan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dünyəvi bir dövlət olaraq, islam ümmətçiliyindən türk millətçiliyinə keçidin məntiqi yekunu, millətləşmə əsrində millət olmaq arzularını özündə ehtiva edən "milli dirilik" fəlsəfəsinin tarixi təsdiqi idi. XX əsrin əvvəllərində dünya xalqları içərisində öz millətinin imzasını görməyən və bundan mənəvi sıxıntı keçirən Azərbaycan aydınları ilk imkan düşən kimi, 1918-ci ilin may ayının 28-də Xalq Cümhuriyyətini yaratmaqla diplomatik baxımdan bu imzayı beynəlxalq aləmdə təsdiq etdirə bildilər. Bu mühüm hadisə Azərbaycan xalqının çox böyük nailiyyəti idi. Onlar tək azərbaycanlıların dünyaya baxışını deyil, dünyanın da Azərbaycana baxışlarını dəyişə bildilər.(10, 65-66)

Azərbaycanın XX əsr dövlət xadimləri arasında Fətəli xan Xoyski xüsusi yer tutur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması, müstəqilliyimizin qazanılması, daxili və xarici siyasət sahəsindəki uğurlar, həmçinin Azərbaycanın müstəqilliyinin aparıcı dünya dövlətləri tərəfindən tanınması ilk növbədə onun adı ilə bağlıdır. Böyük zəka sahibi, görkəmli siyasətçi və mətin dövlət xadimi Fətəli xan Xoyskinin adı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri kimi Azərbaycan tarixinə əbədi olaraq yazılacaqdır və ilk xarici işlər naziri olmuş görkəmli şəxsin fəaliyyətinin geniş tədqiqinə ehtiyac vardır.

Azərbaycan xalqının milli oyanışında, milli özünüdərkində rolu olmuş şəxsiyyətlərin əksəriyyəti Rusiyanın, Avropanın ali məktəblərində təhsil almış insanlar idi. Öz dövrünün görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi Fətəli xan İsgəndər oğlu Xoyski 1875-ci il noyabr ayının 25-də Şəki şəhərində

anadan olmuşdur. Fətəli xanın əsl nəslə Güney Azərbaycanın Xoy şəhərindəndir.(4,3)

Milli-mənəvi zəmindən başlayaraq təhsil görmüş şəxsiyyətlərin milli tərəqqi, milli istiqlal uğrunda apardığı mübarizəyə töhfəsini vermiş Fətəli xan Xoyski klassik gimnaziyada oxumuş, sonradan isə Moskva Universitetində peşəkar hüquq təhsili almışdır. Onun dünyagörüşünün formalaşmasına Gəncə mühiti, həmçinin peşəkar fəaliyyəti ilə bağlı rəsmi qurumların qeyri-rus, qeyri-xristian xalqlara ayrı-seçkilik münasibəti ciddi təsir göstərmişdir. Milli fikir mərkəzi Gəncədə maarifçiliyin, xeyriyyəçiliyin rolu nə qədər önəmli olmuşdursa, Gəncə, Kutais (Suxum, Yekaterinodar, Tiflis) məhkəmələrində qazandığı təcrübə də bir o qədər səmərəli idi. Ədliyyə sisteminin fərqli səviyyələrində sırf peşəsi üzrə çalışmış Fətəli xan Xoyskinin siyasi, dövlətçilik bioqrafiyasında 2-ci Dövlət Dumasının deputatı kimi fəaliyyəti xüsusi mərhələ təşkil edir. (5,36)

Bildiyimiz kimi Fətəli xan Xoyskinin atası rus ordusunun generalı idi, ailədə rus dili əsas danışmaq dili kimi istifadə olunurdu. Bu ənənə sonralar, 1901-ci ildə Fətəli xan milliyətçə rus olan qadınla ailə həyatı qurduqdan sonra da davam etmişdi. Məhz buna görə də Fətəli xan Xoyski doğma dilini pis bilirdi, seçkilər ərəfəsində də, geniş xalq kütlələri qarşısında rus dilində çıxış edirdi.

Baxmayaraq, Fətəlixan Xoyski Rusiya imperiyasında tanınmış hüquqşünaslardan biri idi, lakin onun xalqımızın çarizmə qarşı milli istiqlal mücadiləsində geniş inqilabi və ictimai fəaliyyəti yox dərəcəsidir. (4,32)

Fətəli xan Xoyskinin bioqrafiyasını ümumiyyətlə məzmununa görə 2 mərhələyə bölmək olar: milli-istiqlal hərəkatında iştirakına qədərki və iştirak dövrü. Birinci dövrü mərhələlərlə səciyyələndirsək 3 dönmə ayırmaq olar: təhsil illəri, peşəkar fəaliyyət dövrü və Dövlət Dumasında deputatlığı. Deputatlıq dövrü uzun sürməsə də Fətəli xanın sonrakı peşə fəaliyyətində və istiqlalçılıq, dövlətçilik xidmətlərində təsirə malik bir təcrübə olmuşdur. Eyni zamanda, bir hüquqşünas kimi F.X.Xoys-

kinin peşə təcrübəsi deputat mandatını Müsəlman fraksiyası üzvü kimi doğrultmağa yararlı oldu. Hökumətin yeritdiyi ayrı-seçkilik və köçürmə siyasətinə qarşı sət çığışlar edən Fətəli xana Dumaya seçildikdən iki həftə keçmiş, artıq «müsəlman parlament qrupu» adından fikir bildirmək səlahiyyəti həvalə olunmuşdu. F.x.Xoyski 1907-ci il aprelin 2-də Dövlət Dumasındaki ilk geniş nitqində bildirirdi ki, “rus dövlətinin ümumi əhalisinin 20 milyondan çoxunu təşkil edən müsəlmanlar” da aqrar məsələnin həllini səbirsizliklə gözləyirlər. O, dövlətin köçürmə siyasətinin mahiyyətini ifşa edərək, ruslaşdırma siyasətinin fəsadlarını göstərmiş, “Müsəlman qrupunun nöqtəy-nəzərincə, köçürmənin torpaq məsələsinin son həllinədək dayandırılmalı olduğunu”, Zaqafqaziyanın şərq hissəsində, yaxud Türkiyədə su məsələsinin ən zəruri, həyati məsələsi olduğunu, maldarlıqla məşğul olanlar üçün torpaq sahəsinin genişləndirilməsinin vacibliyini bəyan etmişdir.(2,45)

I Dövlət Duması qovulsa da, bütövlükdə çar hökuməti xalq nümayəndəli məclisi ideyasından geri çəkilə bilmədi. Hökumət tərəfindən həyata keçirilən müəyyən hazırlıq tədbirlərindən sonra 1906- cı ilin axırları 1907- ci ilin əvvəllərində II Dövlət Dumasına seçkilər elan edildi. Rusiya imperiyasının II Dövlət duması 1907-ci il fevralın 20-də açılmışdır.

Azərbaycandan Bakı və Yelizavetpol dairəsindən II Dövlət dumasına seçilən deputatlar F. Xoyski, X. Xasməmmədov, İ. Tağıyev, M.Şahtaxtılı, M. Mahmudov və Z. Zeynalov idilər. F. Xoyski və X. Xasməmmədov isə müsəlman fraksiyanın bürosuna seçilmişdilər. F. Xoyskinin müsəlman fraksiyası ilə birlikdə 1907-ci ildə çəkilmiş foto-şəkil bizim dövrə qədər gəlib çatmışdır.

F.Xoyskinin deputatlıq fəaliyyəti dörd aydan bir qədər artıq davam edir. Dövlər quruluşu forması kimi fraksiya konstitusiyalı parlament manarxiyasını qəbul edirdi. Müsəlman üçün proqram demokratik azlıqlar, ana dilində təhsil almaq, ibtidai məktəblərdə ümumi və pulsuz təhsil hüququ tələb edirdi. Yerli nümayəndəli orqanlarda dövlət dili ilə yanaşı həmin

əyalətdə əksəriyyət təşkil edən xalqın dili işlənilməli idi. Əslində bu milli-mədəni muxtariyyət proqramı idi.

Bu çox da böyük olmayan zaman kəsiyində Fətəli xan Xoyski, hökumətin torpaq mülkiyyətinə sahiblənmək məsələləri ilə bağlı yerli əhalinin hüquqlarının tapdanması ilə müşayiət olunan köçürmə siyasəti əleyhinə çıxışları ilə seçilirdi.

Dumadakı fəaliyyətində xüsusilə aqrar məsələ və onun həlli yolları haqqında fikirləri böyük əhəmiyyətə malik olmuşdu. Fətəli xan öz çıxış və təkliflərində çarizmin aqrar məsələnin həllində də müstəmləkəçilik siyasəti yeritməsini pisləyir və göstərirdi ki, bu məsələdə yerli xalqların hüquqlarının bundan sonra da tapdalanmasına heç bir vəchlə yol vermək olmaz və çarizmin köçürmə siyasəti torpaq məsələsi ədalətli həllini tapana qədər dayandırılmalıdır. O, 1907-ci il aprelin 2-də Dumada çıxış edərək köçürmə siyasətinin mahiyyəti haqqında öz fikirlərini belə ifadə edir: “Burada müsəlman və ya digər əhalini rus əhalisi ilə assimlyasiya etmək, başqa sözlə desək, ruslaşdırmaq nəzərdə tutulur. Lakin bununla yanaşı, bu baxımdan mənə elə gəlir ki, bu istək heç də hədəfinə çatmayıb və hətta əks nəticələrə səbəb olub. Təbii olan odur ki, aralarında rus köçkünləri məskunlaşdırılan əhali bu köçkünlərə tam ədavətli münasibət nümayiş etdirirlər, çünki onlar yerli əhalinin həyat mənbəyi olan sonuncu çörək tikəsini də onların əlindən tutub alırlar”. F.Xoyski vətəndaşlara milli və dini mənsubiyyətlərinə görə məhdudiyyət qoyulması prinsiplərinin ləğv edilməsi haqqında qanun layihəsini təqdim edən 173 deputatdan biri idi

1906-cı il yanvarın 6-da “Azərbaycan” qəzetində Dilərə Seyidzadə və Asif Rüstəmlinin dərc etdirdikləri “Vətənə, xalqa sədaqət rəmzi” adlı məqalədə göstərilir ki, F.Xoyski deputat səlahiyyətlərindən istifadə edərək həmkarları X.Xasməmmədov və M.Mahmudovla birlikdə Rusiyanın Müdafiə Nazirinə sorğu göndərmiş, hərbi səhra məhkəməsinin ölüm hökmü çıxardığı qafqazlı hərbiçilərin əfv olunmasını xahiş etmişdi. Xoyski eyni zamanda mayın 18-də 173 deputatın imzası ilə milli və dini

fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğv olunması haqqında Dövlət Dumasına layihə təqdim etmişdir. Yalnız 1907-ci il iyunun 3-də Dövlət Dumasının qovulması həmin layihənin müzakirəsinə imkan verməmişdir. Bir sözlə, F.Xoyski xalqının mənafeyi ilə bağlı bütün məsələlər ətrafında öz fikrini bildirmək üçün Duma F.Xoyskinin sonrakı siyasi fəaliyyətində də silinməz izlər buraxmışdır. O, 1908-ci ildən 1917-ci ilin əvvəllərinə kimi əvvəlcə Gəncə, sonra isə Bakı dairə məhkəmələrində andlı müvəkkil və hüquq məsləhətçisi işləsə də, siyasi xadim kimi fəaliyyətini dayandırmamış və xalq arasında böyük nüfuz qazanmışdır.

Bütün tərəddüdlərə və kifayət qədər fəal olmamasına baxmayaraq əsrin əvvəllərindəki dörd çağırış Rusiya dumaları mütləqiyyətin təməlinin dağıdılmasında mühüm rol oynadı. Demək olar ki, bütün azərbaycanlı Duma deputatları gələcək Müstəqil Azərbaycan Cumhuriyyəti parlamentinin üzvü oldular və parlament fəaliyyəti təcrübəsi onlara çox qısa müddət ərzində öz müstəqil dövlətini yaratmağa, onun rəhbər organlarına başçılıq etməyə, cəmiyyətdə qanunçuluq və hüquqi normaları bərqərar etməyə imkan verdi.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral inqilabından və çarizm üsul-idarəsi devrildikdən sonra F. X. Xoyskinin fəaliyyətinin yeni ən məhsuldar dövrü başlayır. Cəmi 3 ildən bir az artıq vaxtı əhatə edən bu illərdə F.X. Xoyskinin bacarıqlı bir siyasi xadim, hökumət rəhbəri və təşkilatçı kimi fərdi keyfiyyətləri üzə çıxır. Məhz bu qısa vaxt Fətəli Xanı ən görkəmli siyasi xadimlərdən biri kimi öz xalqına tanıtdı və sevdirdi. Fevral inqilabından sonra F. X. Xoyski fəal siyasi fəaliyyətə qoşulur. O, Bakıda yaranmış milli müsəlman şurası müvəqqəti icraiyyə komitəsinin üzvü seçilir. Həmin ilin aprelində Bakıda çağırılmış Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayında fəal iştirak edir və onun təşkilatçılarından biri olur.

Rusiyadakı fevral inqilabı bir çox istedadlı və təhsilli şəxsiyyətlərinin siyasi və mədəni potensiallarının aşkarlanması üçün geniş imkanlar yaradır. Üç il ərzində, 1920-ci ildə onu haqlayan ölümünə qədərki dövrdə F.Xoyskinin dövlət adamı və siyasi xadim qismində bir sıra bənzərsiz xüsusiyyətləri ortaya çıxır.

Oktyabr inqilabının qələbəsindən sonra 1917-ci ilin noyabrında Tiflisdə Zaqafqaziya komissarlığı yaradılır. 1918-ci il fevralın 23-də isə Tiflisdə Zaqafqaziyada qanunvericilik orqanı olan Zaqafqaziya seymi işə başlayır. Zaqafqaziya seyminə Zaqafqaziyadan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlar daxil idi. Seymin Azərbaycan fraksiyasına 44 deputat, o cümlədən F. X. Xoyski də daxil idi. 1918-ci il aprelin 22-də Zaqafqaziya müstəqil federativ respublika elan olunur, aprelin 26-da isə Zaqafqaziyanın yeni hökuməti təşkil edilir, bu hökumətdə F.X.Xoyski Ədliyyə naziri vəzifəsini tutur. (5,12-13)

Zaqafqaziyanın müstəqilliyinin elanı və yeni hökumətin yaradılması ölkədə nə daxili, nə də xarici siyasət sahəsində heç bir yenilik gətirmədi. Zaqafqaziya komissarlığında, sonra isə nazirliklərində fəaliyyət göstərən üç millətin nümayəndələrinin hər biri öz millətlərinin mənafeyini ümumqafqaz mənafeyindən üstün tuturdu. Belə bir şəraitdə gürcülər Zaqafqaziya federasiyasından çıxıb öz istiqlalıyyətlərini elan etmək qərarına gəlirlər. (7,56)

1918-ci il mayın 25-də F. Xoyskinin sədrliyi ilə Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman Fraksiyasının iclası keçirilir. Bu iclasda F. Xoyskinin təklifi ilə Zaqafqaziya Seyminin sədri K.Çxeidze, seymın üzvləri Sereteli və Gegeçkori oldular. A. Seretsli gürcü fraksiyası adından bildirdi ki, Güney Qafqaz xalqlarını müstəqillik ətrafında birləşdirmək mümkün olmadığı üçün biz Gürcüstanın müstəqilliyini elan etmək məcburiyyətində qalıraq. F.Xoyskini ona cavab verərək bildirmişdi ki, "gürcü xalqının iradəsi belədirsə, bizim ona mane olmağa heç bir haqqımız yoxdu. Azərbaycan türklərinin isə yeni vəziyyəti

ilə bağlı olaraq müvafiq qərarlar qəbul edilməkdən başqa bir şey qalmır” (6,25)

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya seyminin son iclası olur və seym buraxılır. Elə həmin gün Gürcüstan öz istiqlaliyyətini elan edir. Ertəsi gün, mayın 27-də keçmiş Zaqafqaziya seyminin azərbaycanlı deputatlarının fəvqəladə iclası keçirilir. Hərtərəfli və uzun sürən müzakirədən sonra onlar özlərini Azərbaycan Milli Şurası elan edir və Azərbaycanın idarəsini öz üzvlərinə götürürlər. Mayın 28-də keçmiş Qafqaz canişininin iqamətgahında keçirilən birinci iclasda Azərbaycan Milli Şurası ətraflı müzakirələrdən sonra Zaqafqaziyanın Cənubi-Şərqi ərazisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan etmək haqqında qərar qəbul edir və Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında bəyanat verilir. Milli Şura şurasının üzvü F. X. Xoyskini bir səsle ilk Azərbaycan hökumətinin sədri seçir və ona ilk Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətini təşkil etməyi tapşırır. Bir saatlıq fasilədən sonra F. X. Xoyski öz hökumətinin tərkibini elan edir. Bu hökumətdə Fətəli Xan baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı daxili işlər naziri vəzifəsini də tutur. Bu iclasda ən mühüm məsələ Seymin buraxılması və Gürcüstan istiqlaliyyətinin elan edilməsi ilə bağlı Azərbaycanın vəziyyəti barədə müzakirə idi. Şuranın üzvü X.Xasməmmədov bu məsələ barəsində məruzə ilə çıxış edərək təxirə salınmadan Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsinin zərurliyini əsaslandırdı. Şura üzvlərindən N.B.Usubbəyov, Ə.Şeyxüllislamov, M.Seyidov və digərləri bu fikrə tərəfdar çıxdılar. Beləliklə, 1918-ci il mayın 28-də axşam saat səkkizə 10 dəqiqə işləmiş Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən 22 səsle (S. M. Qəniyev və C. Axundov bitərəf qaldılar) Azərbaycan istiqlalının elanı haqqında qərardan sonra «İstiqlal bəyannaməsi» qəbul etdi. «İstiqlal bəyannaməsi» (həm «Əqdnamə», həm də Misaqimilli) adlandırılır) altı maddədən ibarət idi: (8,35-36)

«1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyətə haqqına malik olduğu kimi, Cənubi-Şərqi Zaqafqaziyadan

ibarət olan Azərbaycan dəxi kamiləl hüquq müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqərrür edir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər və bilxassə həmcüvar olduğu millət və dövlətlərlə münasibət-həsənə təsisinə əzm edər.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, məslək və cins fərqi gözləmədən qələmrovunda (hüdudu daxilində) yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-siyasiyyə və vətəniyyə təmin eylər.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisi daxilində yaşayan bilcümlə millətlərə sərbəstənə inkişafı üçün geniş meydan buraxır.

6. Məclisi-Müəssisan toplanıncaya qədər Azərbaycan idarəsinin başında areyi ümumiyyə ilə intixab olunmuş şuraya milli və şurayı milliyyə qarşı məsul hökuməti müvəqqəətə durur»

Azərbaycan İstiqlalı elan edilməsinin məna və əhəmiyyəti böyük idi. Bu baxımdan 1918-ci ildə Azərbaycan istiqlalına xarici ölkə alimlərinin, tədqiqatçıların verdiyi qiymət olduqca dəyərlidir. (2,35)

Professor Qothard Coske: «28 Mayıs 1918-ci ildə elan olunan Azərbaycan İstiqlaliyyəti, Türk və Azərbaycan düşməni bəzi bədxah zümrələrin «isbata» çalışdıqları kimi, təsadüfi bir hadisə və ya işin içindən çıxma bilmək üçün verilmiş məcburi bir qərar deyildir və uzun müddətdən bəri inkişaf etməkdə olan təbii bir təkamül seyriinin son mərhələsi və nöqtəsidir!»

İstiqlal bəyannaməsi ilə yeni bir dövlət Azərbaycan Demokratik Respublikası dünyanın siyasi xəritəsinə düşdü. Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda xırda feodal dövlətləri xanlıqlar ləğv edildikdən sonra təqribən 100 il milli dövlət qurumundan məhrum olan Azərbaycan xalqı bu milli dövlət quruluşunu dirçəlti. İlk dəfə Şimali Azərbaycanda vahid, mərkəzləşmiş və müstəqil milli dövlət yaradıldı, milli

dövlət bayrağı dalğalandı və Azərbaycan xalqı bir bayraq altında birləşdi.

Beləliklə, Şərqdə ilk dəfə olaraq dini deyil, demokratik əsaslar üzərində dövlət Azərbaycanda yaradıldı. Onun yaradılması və fəaliyyətində M.Rəsulzadənin, M.Hacinskinin, M.Cəfərovun, N.Yusifbəylinin və Azərbaycanın digər görkəmli xadimləri ilə birlikdə F.Xoyski də xeyli əziyyət çəkmişdir.(4,28)

Hökumət kabinəsi yaranan kimi Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin ilk addımı Batumda olan Osmanlı hökumətinin ədliyyə naziri, Türkiyə Dövlət Şurasının sədri və Batum sülh danışıqlarında Türkiyə nümayəndə heyətinə rəhbərlik edən Xəlil bəy Menteşeyə Azərbaycan Milli Şurasının və F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumət kabinesinin yaradılması haqqında məlumat vermək oldu. May ayının 30-da isə Azərbaycan Respublikasının yaranması barədə Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyskinin imzaladığı məlumat radioteleqrafla bütün ölkələrin xarici işlər nazirliklərinə göndərildi. İstanbul, Berlin, Vyana, Paris, London, Roma, Vaşinqton, Sofiya, Buxarest, Tehran, Madrid, Haaqa, Moskva, Stokholm, Kiyev, Xristaniya(Oslo) və Kopenhagenə göndərilən məktubda deyilirdi: “ Gürcüstanın İttihadan çıxması üzərinə “ Mavərayi-Qafqaz müttəhid cümhuriyyəti” inhalal eyləmişdir. (9,45)

Özünün yeni hökumət proqramı ilə çıxış edən F.Xoyski bildirir ki, onun hökumətinin əsas vəzifəsi Azərbaycanın azadlıq və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə olacaqdır.

İyun ayının 16-da Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları ilə sərəhəd məsələlərini və diplomatik əlaqələri qanunqaydaya salaraq Batumdan qayıdan M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi altında Azərbaycan Milli Şurası və ona tabe olan Müvəqqəti hökumət Gəncəyə köçdü

F. X. Xoyskinin ikinci hökuməti Gəncədə çox çətin və mürəkkəb bir dövrdə fəaliyyətə başladı. Yaranmış mürəkkəb şəraitdə ilk növbədə Fətəli Xan hökuməti Dövlət aparatının

təşkili işini davam etdirir. Nazirlər Şurası və ayrı-ayrı nazirliklərin idarə aparatı yaradılır(1,425)

İyun ayının 17-də yaradılmış hökumətin ilk addımlarından biri Mərkəz və Qafqaz dövlətlərinin İstanbul konfransına göndəriləcək diplomatik heyətin müəyyən edilməsi və onlar üçün müvafiq sənədlərin təsdiq edilməsi oldu. Bu konfransın Azərbaycanın həyatında böyük rolu nəzərə alınaraq hökumət diplomatik heyətin 3 nəfərdən –M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov, A.Səfikürdskidən, habelə 4 nəfər məsləhətçi, texniki işçidən ibarət olmasını təsdiq etdi. Diplomatik nümayəndəliyə Osmanlı dövləti ilə hər cür gizli siyasi və hərbi müqavilələr bağlamaq və imzalamaq hüququ da verildi. (3,69)

Fətəli Xan hökumətinin Gəncədə gördüyü tədbirlər çox alqışlanmışdır. Bildiyimiz kimi, ölkəni xarici işğalçılardan qoruyan dövlətin nizami ordusudur. Bunu nəzərə alaraq F.X.Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumət nizami Azərbaycan ordusunun yaradılması üçün ilk tədbirləri görməyə başlamışdı. İyunun 19-da bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan olundu. O, müstəqil Azərbaycanın qoşun hissələrini yaratmaq işinə başladı. Azərbaycanın istiqlaliyyəti üçün onu müdafiə edəcək ordunun yaradılmasının müstəsna əhəmiyyəti var idi. İyunun 26-da Azərbaycan milli ordusunun yaradılması haqqında fərman verdi.

-Avqustun 11-də qəbul olunmuş hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanuna müvafiq olaraq tam 19 yaşına çatmış vətəndaşların ordu sıralarına səfərbər olunması elan olunur. (6,25)

-1918- ci ilin yayında Gəncədə podpraporşiklər məktəbi açılmış və həmin ilin payızında onun ilk buraxılışı olmuşdur. Yəni də həmin ilin ikinci yarısında Ağdamda Pulemyotçu kiçik zabit məktəbi də yaradılmışdı.

-Gəncə hökumətinin gördüyü tədbirlər arasına 1918-ci il, 12 iyul Bakı vaxtını Azərbaycanın bütün hüduclarında saat vaxtı kimi qəbul etmə oldu.Azərbaycan Respublikasında saatin hesablanmasından ötrə Bakı vaxtı götürülmüşdür. Bundan başqa hökumətin qərarı ilə bazar günü isə cümə gününə

keçirilmişdir. Gəmilər üçün isə az dəyişikliklə Türkiyə komersiya gəmilərinin bayrağı qəbul olunmuşdur.

-1918- ci ilin ikinci yarısında Azərbaycan hökumət bankı və kiçik kredit idarələri yaradılmışdı.

-Bərbad hala düşmüş Azərbaycan dəmir yolu yenidən hərtərəfli təmir olunaraq və qatarların hərəkəti başlanmışdı. Poçt və teleqraf da qanun-qaydaya salınmışdır.

-İyunun 27-də Türk dilinin dövlət dili kimi qəbul olunması haqqında fərman verildi. Dövlət idarələrinə, məhkəmə və inzibati orqanlara, habelə sair vəzifələrə bu dili bilənlər gələndək hökumət müəssisələrində rus dilinin işlədilməsinə ixtiyar verilsin.

- Daha sonra mühüm addımlardan biri 1918-ci il, 22 avqustunda xarici pasportların verilməsi səlahiyyətinin qubernatorlara tapşırılması oldu.

-Avqustun 28-də isə tədris müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul olunur.

-F. X. Xoyski hökumətinin mühüm tədbirlərindən biri də iyulun 15-də yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası idi. Bu komissiyanın qarşısında birinci dünya müharibəsi illərində, xüsusilə Bakıdakı mart hadisələri zamanı Zaqafqaziya ərazisində yerli müsəlmanlara qarşı törədilmiş vəhşiliklər, onların əmlakına qəsd ilə bağlı məsələləri araşdırmaq, bu işdə günahkar olanları aşkar etmək və onları məsuliyyətə cəlb etmək vəzifəsi qoyulmuşdur. (10,32)

-Gəncənin çarizm hakimiyyəti zamanı ləğv olunmuş adı Azərbaycan hökumətinin 30 avqust tarixli qərarı ilə özünə qaytarıldı. Elə həmin qərarla Qaryagin qəzası da Cəbrayıl qəzası adlandırıldı. Ümumiyyətlə, paytaxt Bakıya köçürülməyə qədər F. X. Xoyski hökuməti Gəncədə ölkənin iqtisadi həyatı, dəmir yolunun, poçtun bərpası və s. ilə bağlı bir sıra digər mühüm tədbirlər də həyata keçirmişdir.

- 1918- ci ilin oktyabrında Azərbaycan Dövlət teatrı təşkil olunmuş və onun baş rejissorluğuna məşhur tragik Hüseyin Ərəblinski təyin olunmuşdur.

Üçüncü və Dördüncü hökumət kabinəsi təşkili də Fətəli xan Xoyskiyə tapşırıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, artıq bu dövr Azərbaycan üçün ən ağır və mürəkkəb dövr olmuşdur. O vaxt sözün əsl mənasında Azərbaycanın varlığı, ölüm və ya olum məsələsi həll olunurdu. Belə bir dövrdə ölkəyə rəhbərlik etmək ağlagəlməz dərəcədə çətin bir iş idi.(5,78)

İslam ordusunun hücumu qarşısında duruş gətirməyən Bakı Xalq Komissarları Soveti 1918-ci ilin iyulun 31-də devrildi. 1918- ci ilin avqustun 1-də Bakıda eser, menşevik və daşnaklardan ibarət " Sentrokaspi" dikturası adlanan mürtəcə bir qurum yaradıldı. Sentrokaspi hökumətinin də Azərbaycana heç bir aidiyyəti yoxdur və daha çox oyuncaq xarakteri daşıyan hökumət bütünlükdə yadellilərdən təşkil olunmuşdu.(10,36)

Azərbaycan Respublikası üçün ən ağır vaxtlarda Milli Şura həmişə böhranın aradan qaldırılması yolunda faydalı addımlar atıb. Bu dəfə də belə oldu. Əlimərdan bəyin təklifi üzrə Avropa demokratiyası ilə əlaqə yaratmaq üçün parlament üsuli-idarəsinin təsis edilməsi zəruri idi. Noyabr ayının 19-da seçki qanunu təsis edildi. Seçki haqqında qanunun böyük əhəmiyyəti oldu belə ki, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və siyasi partiyaların parlamentdə təmsil olunması nəzərdə tutulmuşdu. Beləliklə, Parlament dekabrın 7-də açıldı. Onun açılışında 120 deputatdan 96-si iştirak edirdi. Parlamentin sədri isə Əlimərdan bəy Topşubaşov seçildi. Parlamentin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də yeni hökumətin təşkil etməkdir.

F.Xoyski 1919- cu il dekabrın 24-dən 1920-ci ilin may ayınadək N. Yusifbəylinin təşkil etdiyi koalisiya kabinetin tərkibində xarici işlər naziri vəzifəsini icra etmişdir.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının Beynəlxalq aləmdə və xarici dövlətlər tərəfindən tanınmasında Fətəli xan Xoyskinin müəyyən xidmətləri olub. Hətta, onu Azərbaycanın Taleyranı adlandırırdılar.

Daha sonra 1920- ci ilin yanvarı 2-də RSFSR- in xarici işlər üzrə xalq komissarı G.B.Çiçerin ağqvardiyaçı general

A.Denikinə qarşı vahid cəbhə yaratmaq üçün B. Xoyskiyə nota ilə müraciət etdi. F. Xoyskinin həmin il yanvarın 14-də G.Çiçerinə göndərdiyi cavab notasında qeyd olunurdu: "Sizin 2-də verdiyiniz radioteleqramı mənim tərəfimdən 6-da alınmış və məlumat verirəm: Azərbaycan xalqı böyük tarixi hadisələrin gedişində böyük itkilər və iztirablar hesabına azadlığını və müstəqilliyini qazanmış, özünün demokratik respublika başlanğıcı olan dövlət quruluşunun əsasını qoymuşdur... Bu prinsipdən çıxaraq Azərbaycan hökuməti rus xalqının öz daxili həyat quruluşunu qurmaq sahəsinə qatışdır... Azərbaycan hökuməti iki dövlətin müstəqillik prinsipindən irəli gələn qarşılıqlı və xeyirxah qonşuluq əlaqəsinin qurulmasına dənışqlər yolu ilə hazırdır". (10,35-36)

F.Xoyski Sovet Rusiyası ilə əlaqələr yaratmaq haqqında Rusiyanın xalq xarici işlər komissarı G.Çiçerinlə bir neçə dəfə notalar mübadiləsi etmişdir. O, G.Çiçerinin Azərbaycanlı general Denikinlə mübarizəyə cəlb etmək fikrinə qarşı çıxaraq, Azərbaycanın Rusiya tərəfindən tanınmasını, rus və Azərbaycan xalqları arasında ədalətli, hər iki dövlətin suverenliyi prinsiplərinə əsaslanan mehriban qonşuluq münasibətləri yaradılmasını irəli sürmüşdür. Ancaq F.Xoyskinin Sovet Rusiyası ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaq cəhətləri bir fayda verməmişdir. (6,36)

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan tarixinin belə məsuliyyətli dövründə hökumət daxilində birliyi qoruyub saxlamaq mümkün olmadı. Sovet Rusiyasına münasibət məsələsində hökumətin iki üzvü - F.X.Xoyski ilə M.H.Hacinski arasında qızğın mübarizə başladı. F.X.Xoyski Rusiyaya münasibətdə sərt xətt tərəfdarı idi. O, Azərbaycanda güclü hakimiyyətin yaradılmasını, daxili işlər naziri M.H.Hacinskinin istefa verməsini, parlamentin buraxılmasını, hökumətə ölkənin müdafiəsi üçün fəvqəladə səlahiyyətlər verilməsini və yaxın altı ay ərzində Ümumazərbaycan Müəssislər Məclisinə seçkilərin keçirilməsini tələb edirdi. F.X.Xoyski və tərəfdarları M.H.Hacinskinin daxili işlər naziri vəzifəsindən istefasına nail

olsalar da, o, ticarət naziri kimi hökumətin tərkibində qala bildi və cavab zərbəsi üçün əlverişli imkan gözləməyə başladı. Belə bir imkan tezliklə ələ düşdü. Qarabağdakı daşnak qiyamından istifadə edən Rusiya təmayüllü qüvvələr N.Usubbəyov hökumətini ölkədə qayda-qanun yaratmaq iqtidarında olmamaqda günahlandıraraq, onu istefa verməyə məcbur etdilər. Yeni hökumət kabinetinin təşkili M.H.Hacinskiyə tapşırıldı. (5,46)

Artıq Denikin təhlükəsindən sonra Sovet Rusiyası təhlükəsi ölkəni bürümüşdü. Beləki, XI Qızıl Ordusunun başçılığı altında rus ordusu AXC-ni devirmək və Sovet Sosialist Respublikası yaratmaq niyyətində idilər. Artıq Aprelin 27-si idi. 26-sı gecəsində XI ordu artıq Azərbaycan hüdudlarını keçmişdi. Məkrli plan uğurla həyata keçirilirdi. Fəlakət yaxınlaşırdı. Məmməd Əmin Rəsulzadə həyəcan keçirirdi. Fətəli xan istefa verib. Onun yerinə gələn Məmməd Həsən Hacinski yeni kabinə təşkilində ləng işləyir, təəddüdlü mövqə tutur. Bolşeviklərin təhlükəsi getdikcə artırdı. Beləliklə, Azərbaycan istiqlalçılarının bütün cəhdlərinə baxmayaraq, ölkənin müstəqilliyi və suverenliyini qorumaq mümkün olmadı. Lakin 1918-1920-ci illər təcrübəsi gələcək nəsillər üçün əvəzsiz siyasi-mənəvi sərvət yaratdı. Bu illərin təcrübəsi göstərir ki, Şimali Azərbaycan çox mürəkkəb geopolitik duruma malikdir, onun müstəqillik və suverenliyini qoruyub saxlaması üçün bütün daxili potensialını toplaması tələb olunur. (9,56)

1920-ci il martın ortalarında F.Xoyskinin adına G.Çiçerinin IV notası göndərilmişdir. Həmin il aprelin 27-də F.Xoyski Azərbaycan parlamentində cavab notasını oxuyarkən Sovet Rusiyasının XI Ordusunun Bakıya yaxınlaşdığı xəbəri alındı. Azərbaycan Respublikası işğal olunduqdan sonra, F.Xoyski ailəsi ilə birlikdə zirehli qatar ilə Tiflisə getmişdir. O, Azərbaycanın tanınmış dövlət xadimlərindən Xəlil bəy Xas-məmmədovla birlikdə Tiflisin İravan meydanından keçərkən erməni terrorçularından Ərzurumlu Aram Arkayan və Misaq Qriqoryan tərəfindən atəşə tutuldu. F.Xoyski aldığı ağır yaradan hadisə yerində vəfat etdi

F. Xoyskinin həyatdan köçmüş 3 uşağı olmuşdur. Onlardan Tamara Xoyski 1921- ci ildə Mirzə Davud Hüseynova ələ getmiş və onun soyadını qəbul etmişdir. Oğlanları Murad Xoyski və Ənvər Xoyski atalarının soyadlarını həyatdan köçənə qədər həmişə iftixarla daşımışdır. (4,32)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı, 2005
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament (stenoqrafik hesabatlar) I cild. Bakı, 1998
3. Ağamalıyeva N. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı, 1998
4. Bünyadov Z, Əliyev M. Fətəli xan Xoyski. Bakı, 1997
5. Həsənlı C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Ə.M. Topçubaşov. Bakı, 2013
6. İsgəndərov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı, 2003
7. Nəşibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı
8. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1996
9. Topçubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü. İstanbul, 1918
10. Xoyski F.X. Həyat və materiallar (Sənəd və materiallar). Bakı, 1998

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycan xalq cümhuriyyəti haqqında bir neçə söz (<i>Anar İsgəndərov</i>)	3
M.Ə. Rəsulzadə – идеолог национально-освободительной борьбы азербайджанских тюрков (<i>Айдын Балаев</i>).....	10
Azərbaycan xalq cümhuriyyəti dövründə ədəbi fikrin əsas istiqamətləri haqqında (<i>Alxan Bayramoğlu</i>).....	17
Azərbaycanın müstəqilliyinə yönələn təhlükələr və mandatlıq sistemi (<i>Ələmdar Şahverdiyev</i>).....	36
Azərbaycanın milli-mədəni quruculuğunda cümhuriyyət dönəmi (<i>Firdovsiyyə Əhmədova</i>).....	47
Şərq dünyasında demokratik prinsiplərə əsaslanan ilk dövlət (<i>İradə Bağırova</i>).....	64
Milli demokratik dövlət quruculuğu prosesində və Azərbaycan parlamentində M.Ə. Rəsulzadənin rolu (<i>Nəsiman Yaqublı</i>)	75
Azərbaycan cümhuriyyətinin iqtisadi məsələlərinin pul işindəki təzahürü (<i>Qənirə Pirquliyeva</i>).....	93
Azərbaycan xalq cümhuriyyəti böyük dövlətlərin imperialist süfrəsində (<i>Şəhla Qurbanova</i>).....	99
Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi düşüncələri (<i>Vaqif Sultanlı</i>).....	105

Политическая обстановка на Южном Кавказе после февральской революции 1917 года и создание независимых государств в регионе (<i>Захида Ализаде</i>).....	156
Cümhuriyyət parlamenti və qaçqınlar məsələsi (1920-ci il 05-08 yanvar iclaslarının protokolları əsasında) (<i>Əziz Boran Orduxan oğlu</i>).....	169
ADR hökumətinin əbədi müstəqilliyinin 23 aylıq başlanğıcı və mədəni quruculuğa dair bəzi məsələlər (<i>Nərgiz Quliyeva</i>)	177
Геноцид азербайджанцев со стороны армян в период АДР (<i>Вафа Кулиева</i>)	187
• АХС-Ермәнистан əlaqələri (<i>Atamoğlan Məmmədli</i>).....	197
Fətəli Xan Xoyski Azərbaycan xalq cümhuriyyəti liderlərindən biri kimi (<i>Həcər Alxasova</i>).....	205

**Şərqdə İlk Demokratik Respublika
("28 May – Respublika günü" ilə əlaqədar
elmi-praktik konfrans)**

Məqalələr toplusu

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Çapa imzalanmış 20.05.2014
Şerti çap vərəqi 14. Sifariş № 459
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 100

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

Ar $\frac{2014}{559}$

98667